

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
ОШ МАМЛЕКЕТТИК ЮРИДИКАЛЫК ИНСТИТУТУ**

**Кол жазма укугунда
УДК: 343.72 (575.2) (04)**

Ысманова Раушан Закирмаматовна

**Заманбап алдамчылык: кылмыш-жаза процессуалдык жана
криминалистикалык аспектилери**

**12.00.09 – кылмыш-жаза процесси, криминалистика; ыкчам-иликтөө
ишмердүүлүгү**

**Юридика илимдеринин кандидаты
окумуштуулук даражаны изденип алуу үчүн диссертация**

**Илимий жетекчи:
юридика илимдеринин доктору, доцент
Токторов Э. С.**

Ош – 2024

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	3
1 Бап. УЮШКАН АДАМДАРДЫН ТОБУ ТАРАБЫНАН ЖАСАЛГАН АЛДАМЧЫЛЫКТЫН КРИМИНАЛИСТИКАЛЫК МҮНӨЗДӨМӨСҮНҮН НЕГИЗГИ ЭЛЕМЕНТТЕРИ.....	24
1.1. Уюшкан кылмыштуу топ тарабынан жасалган алдамчылыктын криминалистикалык мүнөздөмөсүнүн түзүмдүк компоненттеринин заманбап түшүнүктөрү	24
1.2. Жеке адамдарга жана юридикалык жактарга алдамчылык кылган кылмыштуу топтордун криминалистикалык мүнөздөмөсү	41
1.3. Версияларды түзүү жана тергөөнү пландаштыруу - уюшкан кылмыштуу топтор тарабынан жасалган алдамчылыкты тергөөнүн методикасынын маанилүү компоненти болуп саналат	76
2 Бап. ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯСЫ	
2.1. Изилдөө методологиясы. Изилдөөнүн объектисин жана предметин аныктоо	103
3 Бап. КЫЛМЫШТУУ ТОПТОР ТАРАБЫНАН ЖАСАЛГАН АЛДАМЧЫЛЫКТЫ ТЕРГӨӨДӨГҮ ТЕРГӨӨ АРАКЕТТЕРИНИН ӨНДҮРҮШҮНҮН ПРОЦЕССУАЛДЫК ЖАНА ТАКТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ.....	104
3.1. Адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылыкты тергөөдөгү окуя болгон жерди кароо процессинин процессуалдык-тактикалык өзгөчөлүктөрү..	105
3.2. Алдамчылык жасаган кылмыштуу топтордун катышуучуларын суракка алуунун өзгөчөлүктөрү	125
3.3. Адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылыкты тергөөдөгү экспертизаларды дайындоонун жана жүргүзүүнүн процессуалдык-тактикалык өзгөчөлүктөрү.....	147
КОРУТУНДУ.....	163
ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАМАЛАР.....	168
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТЫН ТИЗМЕСИ.....	170

КИРИШҮҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Уюшкан кылмыштуу кошуундар тарабынан жасалган алдамчылыкка каршы туруу жалпысынан КМШ өлкөлөрүнүн, ошондой эле Кыргыз Республикасынын укук колдонуу тутумунун артыкчылыктуу милдеттеринин бири болуп саналат. Биз изилдеген кылмыш иштерин талдоодон көрүнүп тургандай, алдамчылык ар кандай формада болуп, заманбап технологиялар, ошондой эле социалдык жана экономикалык тутумдар кылмыш иши үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү түзүп жаткандыктан, ар дайым өнүгүп келе жатат.

Уюшкан алдамчылык азыркы этапта жеке жана мамлекеттик чөйрөлөрдө, соода тармактарында, финансы-кредиттик өндүрүш тармактарында глобалдык көйгөй болуп саналат, мында жеке пайда табуу кылмыш иши финансылык пайда алууга багытталган жана кылмыштуу топтордун мүчөлөрү үчүн пайда алуунун криминалдык бизнеси болуп саналат. Мында булактардын бүтүндөй спектрин жүргүзүлгөн талдоо уюшкан алдамчылык сыяктуу социалдык-коркунучтуу көрүнүшкө каршы аракеттенүү боюнча колдонулуучу чаралардын натыйжалуулугунун төмөндүгүн күбөлөндүрөт, буга бир катар жагдайлар таасир этет. *Биринчиден*, алдамчылыктын бул категориясынын өзгөчөлүгү, ал бир жагынан бул чөйрөдө уюшкан кылмыштуулук максатка жетүү боюнча өзүнүн өзгөчөлүктөрүнө ээ болгон, мамлекеттик бийликтин кызмат адамдары менен жана укук коргоо органдарында жетиштүү кеңири коррупциялык байланыштарга ээ болгон, ал эми экинчи жагынан, кесиптик криминалдык жеке кызыкчылыктын жаңы сапаттуу деңгээлине ээ болгондугу менен шартталган, уюшкан кылмыштуу кошуундардын кылмыштуу жеке кызыкчылыгы, аны ишке ашыруунун жүрүшүндө жаңы тенденциялардын пайда болуу шарттарында, анын ичинде кылмыш тажрыйбасын тутумдуу түрдө өткөрүп берүү жана аны өркүндөтүү жүрүп жаткан ойлонулган жана эпизоддук эмес, белгилүү бир убактылуу параметрлерге эң жеткиликтүү жана материалдык жактан пайдалуу болуп саналат. *Экинчиси*, жалпысынан кылмыштуулукту санариптештирүү, ошондой эле

кылмыштарды жасоонун жаңы методдорунун пайда болушу, алар көбүнчө көп эпизоотикалык, трансулуттук мүнөздөгү жана жогорку латенттүүлүгү менен айырмаланган адамдардын тобу (анын ичинде уюшкандар) тарабынан жасалган алдамчылыктарда кыйла активдүү көрүнөт, сотко чейинки өндүрүш органдарынын ишине өзүнүн терс изин калтырат, алар айрым учурларда тутумдуу мүнөзгө ээ, ошондой эле айрым тергөө жана башка аракеттерди жүргүзүүдө татаалдыктарды жаратат, криминалистикалык операциялардын компоненттери катары каралып жаткан кылмыштын түрүн ачуу, иликтөө жана эскертүү. *Үчүнчүсү*, материалдык дүйнөдө жасалган кылмыштардан айырмаланып, кибералдамчылыкта санариптик издер кала берет, бул укук коргоо органдары үчүн олуттуу көйгөй. Тилекке каршы, азыркы учурда илимий билимдердин базасы али калыптана элек, ал тактиканы жана сактоочу жайда же IT - технологияларды колдонуу аркылуу жасалган кылмыштын изин табуу, фиксациялоо, алуу жана талдоо ыкмаларын иштеп чыгууга мүмкүндүк берет. Бул кылмыштын маанилүү өзгөчөлүгү кылмышкерлер “фейк” аккаунттардын жана барактардын артына жашынып калышы мүмкүн, бул болсо алардын инсандыгын аныктоо процессин татаалдантат. *Төртүнчү*, адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылык жөнүндө иштер боюнча укук колдонуу практикасын талдоо көрсөткөндөй, бүгүнкү күндө, тилекке каршы, кылмыштуулукту санариптештирүү процесстери мыйзамды сыйлаган жарандардын маалыматтык-телекоммуникациялык технологиялар чөйрөсүндөгү билимдеринин темпинен озуп баратат. Ошол эле учурда КМШ өлкөлөрүнүн сот жана укук коргоо тутумунун кызматкерлери адамдардын тобу тарабынан жасалган компьютердик алдамчылыктар боюнча далил базасы менен иштөө үчүн зарыл болгон компетенцияга дайыма эле ээ боло бербейт, бул киберкылмышкерлер менен күрөшүүнүн натыйжалуулугун төмөндөтөт. Белгилей кетчү нерсе, кылмыш болгон окуянын өзү жөнүндө да, аны даярдоо жана жашыруу жөнүндө да маалымат издөө маанилүү. Буга компьютердик маалымат алып жүрүүчүлөрдөгү зыяндуу программалар, электр байланыш каражаттары, компьютердин эсинде сакталган электрондук жазуулар (электрондук эсептер жөнүндө маалыматтар,

тармактык даректер, ПИН-коддор ж.б.) көрсөтүлүшү мүмкүн. *Бешинчи*, илимий юридикалык коомчулук тарабынан алдамчылык кылган кылмыштуу топтордун криминалистикалык мүнөздөмөсүнө олуттуу көңүл бурулат, бирок жеке жана юридикалык жактарга карата уюшкан алдамчылыкка тиешелүү криминалистика чөйрөсүндөгү комплекстүү иштеп чыгуулар өтө аз, бул социалдык-коркунучтуу көрүнүшкө каршы аракеттенүүнүн тийиштүү деңгээлине тоскоолдук кылат. Албетте, өзгөчө маанилүү иштердин бул категориядагы тергөө кырдаалдык моделдерин түзүү үчүн негизги жоболорду иштеп чыгуу максатында, анын бардык этаптарында уюшкан кылмыштуу кошундардын жана алардын кылмыштуу ишмердүүлүгүнүн типтүү белгилерин түшүнүү жана аныктоо боюнча илимий изилдөөлөр болуп саналат. Кырдаалдык моделдерди түзүүгө илимий-криминалистикалык мамиле, сотко чейинки уюшкан алдамчылыкты ачууда жана иликтөөдө сотко чейинки өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатуунун маанилүү ролун ойнойт. *Алтынчы*, тергөө аракеттерин жүргүзүүдө тергөөчүгө андай учурга ишенүүгө болбойт, болгону аларды даярдоого сапаттуу мамиле, ошондой эле тергөөчүнүн кесипкөйлүгү жана тажрыйбасы аларды натыйжалуу жана ийгиликтүү өткөрүүнү камсыз кылат, бул алынган маалыматты тергелип жаткан иш боюнча далил катары пайдаланууга мүмкүндүк берет, бирок ошону менен бирге каралып жаткан чөйрөдө жасалып жаткан криминалдык жосундардын заманбап тенденцияларынын фонунда аларды өткөрүү тактикасынын бир катар өзгөрүп турган шарттарын эске алуу керек.

Жогоруда айтылгандардын баары жарыяланган тема боюнча жүргүзүлгөн илимий иликтөөнүн актуалдуулугун жана маанилүүлүгүн аныктады.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар (долбоорлор) жана негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациялык изилдөө автордун демилгелүү иши болуп саналат, ал Ош мамлекеттик университетинин кылмыш-жаза укугу жана процесс кафедрасында жүргүзүлүп жаткан илимий-изилдөө багыттары менен тыгыз байланышта.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Изилдөөнүн *максаты* кылмыш топтору тарабынан жасалган заманбап алдамчылыкты тергөө жана ачуу боюнча

түзүмдөштүрүлгөн криминалистикалык моделине байланыштуу теориялык жактан негизделген жоболорду, ошондой эле сотко чейинки өндүрүш органдарынын практикалык ишин жүзөгө ашыруучу айрым тергөө аракеттерин өндүрүүнү жакшыртуу боюнча негизги жолдорун иштеп чыгуу болуп саналат.

Аталган максатка жетүү үчүн төмөнкү *милдеттер* коюлган: 1) жеке адамдарга жана юридикалык жактарга карата кылмыштуу топ тарабынан жасалган заманбап алдамчылыктын өзгөчөлүктөрүн изилдөө жана криминалистикалык мүнөздөмөсүнө талдоо жүргүзүү, 2) уюшкан кылмыштуу топтор тарабынан жасалган алдамчылыктын криминалистикалык мүнөздөмөсү түзүмдүк элементтери боюнча заманбап илимий ыкмаларды карап чыгуу; 3) каралып жаткан чөйрөдө сотко чейинки өндүрүш органдары тарабынан тергөө-криминалистикалык версияларды коюунун өзгөчөлүктөрүн жана тергөөнү пландаштырууну иликтөө; 4) уюшкан алдамчылык иштери боюнча тергөө кароосунун өндүрүшүнүн процессуалдык-тактикалык өзгөчөлүктөрүн карап чыгуу жана белгилөө, аларды жүргүзүүнүн азыркы тенденцияларын эске алуу менен; 5) алдамчылык чөйрөсүндө адистештирилген уюшкан кылмыштуу кошундун катышуучуларын суракка алуунун программасын иштеп чыгуу; 6) кылмыштуу топтор тарабынан жасалуучу алдамчылык жөнүндө иштер боюнча экспертизаларды дайындоонун жана жүргүзүүнүн тактикалык өзгөчөлүктөрүн кароо.

Иштин илимий жаңылыгы автор тарабынан биринчи жолу монографиялык деңгээлде мыйзамдык новелаларды жана заманбап криминалистикалык ыкмаларды эске алуу менен топтук алдамчылыкты иликтөөнүн (базалык) түзүмдөштүрүлгөн жалпы методикасын түзүү үчүн концептуалдык негиздер берилген, аны тергөө практикасына киргизүү үчүн жаңы шарттарга ылайыкташтырылган. Каралып жаткан чөйрөдөгү кылмыштуу топтордун иш механизмдеринин мыйзам ченемдүүлүктөрүн автордук тутумдаштыруу жалпы методиканын негизинде кылмыш-жаза укуктук негиз боюнча гана эмес, ошондой эле иште баяндалган криминалистикалык критерийден улам квалификациялуулардын кыйла жогорку деңгээлин иликтөөнүн жаңы

методикаларын иштеп чыгууга жана түзүүгө мүмкүндүк берет. Иште баяндалган теориялык позициялар кылмыштуу ишмердүүлүктүн предмети жана багытына ылайык, учурдагы жеке методикаларды башкача мазмун менен толуктоо аркылуу өркүндөтүүгө мүмкүндүк берет.

Изилдөө кылмыш-жаза жана процессуалдык мыйзамдарды реформалоо контекстинде, анын ичинде, бул жааттагы адистер тарабынан жетиштүү көңүл бурулбаган, аларды жасоонун заманбап ыкмаларын эске алуу менен уюштурулган алдамчылыкка байланыштуу көйгөйлөрдүн криминалистикалык аспектилерин келтирет. Кененирээк, илимий жаңылык төмөнкүдөй:

1) каралып жаткан кылмыш категориясы боюнча өзөктүү криминалистикалык мүнөздөмөнү калыптандыруу үчүн зарыл болгон предметтик-криминалистикалык мыйзам ченемдүүлүктөрдү изилдөө үчүн талап кылынган ыкмалардын комплекси аныкталды, ал илимий-теориялык жана практикалык мааниси бар сунуштарды иштеп чыгуу үчүн негиз болуп саналат;

2) уюшкан алдамчылыктын криминалистикалык мүнөздөмөсүнүн белгилери аныкталды;

3) уюшкан кылмыштуу топтор тарабынан жасалган заманбап алдамчылыкты иликтөөдө татаалдыкты жараткан факторлорго автордун көз карашы баяндалган;

4) “уюшкан кылмыштуу топ тарабынан жасалган алдамчылыкты” аныктоого автордук мамиле берилген, ошондой эле алдамчылык чөйрөсүндө адистешкен уюшкан кылмыштуу кошундун типтүү белгилери баяндалган;

5) автордун алдамчылыктын криминалистикалык классификациясына көз карашы берилген, бул каралып жаткан чөйрөдө тергөө методикасын иштеп чыгуу үчүн баштапкы позиция болуп саналат;

6) жасалган алдамчылыктын топтук мүнөзү жөнүндө версияларды көрсөтүү менен байланышкан негизги көйгөйлөр, ошондой эле бул категориядагы иштерди иликтөөгө тоскоол болгон негизги криминалистикалык тобокелдиктер аныкталган;

7) уюшкан алдамчылык иштери боюнча типтүү баштапкы тергөө кырдаалдарынын 8 түрү, ошондой эле криминалистикалык операциялардагы

тергөө жана башка аракеттердин мазмуну төмөнкүлөргө багытталган: а) уюштуруу-инсандык блоктун издөө, табуу, фиксациялоо, текшерүү; б) операциялык блоктун элементтерин жана байланыштарын табуу, белгилөө; в) объект-ресурстук блоктун табуу, фиксациялоо, текшерүү. Экинчи топ-бул факультативдик: кылмыштуулуктун бетин ачууга жана тергөөгө кылмыштуулуктан кийинки каршы туруу шартында заманбап алдамчылыктын жана кылмыштуулуктун алдын алууга багытталган алдын алуучу криминалистикалык операциялар;

8) тергөө кароосунун өзгөчөлүгүнө жана тактикасына автордук мамиле, алдамчылыктын топтук мүнөзүн эске алуу менен аны өткөрүүдө чечилүүчү маселелер, ошондой эле IT жана санариптик криминалистика чөйрөсүндө адистердин кеңири чөйрөсүн пайдалануу сунушталат;

9) юридикалык жактын статусун пайдаланган алдамчылыкка шектүүлөрдү суракка алуунун өзгөчөлүктөрү баяндалган, ошондой эле кылмыштуу топтун мүчөлөрүнүн анык эмес маалыматтарды берүүсүн аныктоо жана бөгөт коюу боюнча кабыл алууга зарыл болгон чаралар саналып өткөн;

10) алдамчылык жөнүндө иштер боюнча сотко чейинки өндүрүштүн милдеттерин чечүү үчүн маанилүү мааниге ээ болгон мазмундук компоненттердин комплексин камтыган, УККдун кошо катышуучуларын суракка алуу программасынын автордук варианты иштелип чыккан жана сунушталган;

11) автор экспертизаларды дайындоодо сотко чейинки өндүрүш органдары жол берген эң кеңири таралган кемчиликтер боюнча өзүнүн көз карашын көрсөтөт, ошондой эле жаңы технологияларды колдонуу менен жасалган уюшкан алдамчылык иштери боюнча өндүрүш үчүн талап кылынган эң мүнөздүү экспертизалардын тизмесин жана маңызын берет.

Алынган натыйжалардын практикалык мааниси төмөнкү жагдайлар менен аныкталат:

1) изилдөөнүн жыйынтыгы чыгармада туюндурулган башка окумуштуулардын теориялык жана прикладдык илимий изилдөөлөрүндө каралып жаткан чөйрөдөгү көйгөйлөр менен алектенүүдө колдонулушу мүмкүн;

2) уюшкан кылмыштуу кошундун катышуусу менен алдамчылыкты иликтөө методикасынын берилген түзүмдөштүрүлгөн негизи (базасы) сотко чейинки өндүрүш субъекттери үчүн иштердин ушул категориясын иликтөө жана ачуу боюнча практикалык жана криминалистикалык сунуштарды камтыйт;

3) алдамчылыктын катышуучуларынын жана типтүү тергөө кырдаалдарынын берилген криминалистикалык классификациясы алардын негизинде кылмыштарды иликтөө жана ачуу боюнча жеке криминалистикалык методикаларды кылмыштуу топтордун криминалдык ишинин предметин жана багытын эске алуу менен түзүүгө мүмкүндүк берет;

4) тергөө аракеттеринин бүтүндөй спектрин өндүрүү боюнча баяндалган сунуштар сотко чейинки өндүрүш органдары үчүн практикалык мүнөзгө ээ, бул азыркы шарттарда уюшкан алдамчылыкты ачуунун жана иликтөөнүн натыйжалуулугун жогорулатат;

5) диссертациянын материалдары окуу куралдарын, лекцияларды, методикалык материалдарды даярдоодо, ошондой эле азыркы алдамчылыкка каршы күрөшүү жаатында адистешкен окуу жайларында жана укук коргоо кызматкерлеринин квалификациясын жогорулатуу тутумунда окутууда колдонулушу мүмкүн.

Диссертациянын коргоого чыгарылган негизги жоболору:

1. *Уюшкан кылмыштуу топ же кылмыштуу коомчулук тарабынан жасалган алдамчылык* түшүнүгүнө автордук көз караш берилген, ал аркылуу топтук алдамчылыкты жасоонун салттуу же жогорку технологиялык, ошондой эле комплекстүү ыкмаларын колдонуу аркылуу мыйзамсыз кирешелерди алууга багытталган кылмыштуу ишмердүүлүк түшүнүлөт, мында уюшкан кылмыштуу кошундун түзүмү белгилүү иерархияга ээ болгон жана анын өнүгүшүнүн мүнөздүү мыйзам ченемдүүлүктөрүнө жана фазаларына баш ийген бир нече комплекстүү блоктордон же кылмыштуу тизмектин негизги жана көмөкчү звенолорунан турат, мында уюшкан кылмыштуу кошунду трансформациялоого ар кандай факторлордун таасири астында жасалган пайда көрүү-зомбулук кылмыштарынын базалык түрлөрүн өзгөртүү таасир этет.

2. Кылмыштардын бул категориясы боюнча кылмыштардын өзөктүү криминалистикалык мүнөздөмөсүн түзүүдө предметтик-криминалистикалык мыйзам ченемдүүлүктөрдү изилдөө боюнча ыкмалардын комплексин колдонуу талап кылынат, алар илимий-теориялык жана практикалык мааниге ээ болгон сунуштарды иштеп чыгуу үчүн негиз болуп саналат. Каралып жаткан иштердин категориясы боюнча криминалистикалык билимдердин комплексин алуу үчүн кырдаалдык мамиле эң жемиштүү ыкма болуп санала тургандыгы негиздүү деп эсептейбиз, анткени: биринчиден, уюшкан кылмыштуу кошуундун катышуусу менен алдамчылыкты тергөөнүн жалпы жана жеке методикасын иштеп чыгууга жана каралып жаткан кырдаалда криминалдык жосундарды жасоодо пайда болуучу ар түрдүү кырдаалдардын комплексин типтештирүүгө өбөлгө түзөт; экинчиден, практикага багытталган тутумдуу мамиле инновациялык криминалдык продукцияны алуунун эң натыйжалуу жолу болуп саналат, мында заманбап тенденцияларды эске алуу менен ал уюшкан алдамчылыкка каршы турууга өбөлгө түзөт; үчүнчүдөн, типтүү тергөө кырдаалдарын тутумдаштыруу, анын негизинде тактикалык операцияларды (комбинацияларды) жүргүзүүнүн алгоритмин жана тергөө тутумун түзүүгө мүмкүндүк берет; төртүнчүдөн, кырдаалдык мамиле уюшкан алдамчылыкты иликтөө методикасынын теориялык-прикладдык негизи болуу төмөнкү компоненттерди изилдөөнү камтыйт: (алдамчылыктын объектиси) бул чөйрөдөгү криминалдык кырдаалдардын бардык спектри (алдамчылыкты даярдоо ,ачуу, тергөө жана жашыруу); бешинчиден, уюшкан алдамчылыктын бетин ачуунун жана иликтөөнүн жалпы жана жеке методикасын түзүүдө кырдаалдык мамиленин мааниси төмөнкүдөй: а) сотко чейинки өндүрүш органдарынын алдында турган жалпы жана жеке милдеттерди чечүүдө; б) криминалдык көрүнүштөрдүн пайда болгон заманбап тенденцияларын эске алуу менен уюшкан алдамчылыкты жасоо механизминин мыйзам ченемдүүлүктөрүн билүүгө өбөлгө түзөт; г) төмөнкүдөй шарттарды түзүүдө: пайда болгон типтүү кемчиликтерди четтетүү боюнча; уюшкан алдамчылыкты ачууну жана иликтөөнү криминалистикалык камсыздоонун натыйжалуу тутуму боюнча; тергөө этаптарынан жана криминалистика предметине жана объектисине

карата колдонулуучу кырдаалдарды моделдөө боюнча; д) заманбап шарттарда уюшкан алдамчылыкты ачуу жана иликтөө процессинин жаңы мыйзам ченемдүүлүктөрүн билүү максатында, алдамчылык криминалдык аракеттердин түрүнө жараша; алтынчыдан, каралып жаткан чөйрөдөгү криминалдык жосундардын латенттүүлүгүнүн фонунда иштердин ушул категориясына каршы аракеттенүүнү жана тергөөнү нейтралдаштыруу ыкмаларын жана каражаттарын жалпылоого өбөлгө түзөт.

3. Уюшкан алдамчылыктын негизги соттук мүнөздөмөсү төмөнкү өзгөчөлүктөргө ээ: 1) бул алдамчылык жасоо механизминин мазмундук түзүлүшүндө окшоштуктун болушу жана кылмыштардын криминалистикалык мүнөздөмөсү, мында кылмыш механизми криминалдык иштин динамикалык мүнөзүнүн чагылышы болуп саналат, ал эми анын илимий натыйжаларынын комплексинде тутумдаштырылган анын илимий билимдери каралып жаткан кылмыштын түрүнүн криминалистикалык мүнөздөмөсүн билдирет; 2) кылмыш-жаза кодексинде мыйзам менен бекемделгенге караганда, криминалистика тилинин жана анын предметтик уюмунун позициясынан “уюшкан топ” жана “алдын ала макулдашуу боюнча топ” түшүнүктөрүнө кыйла кеңири мамиле жасоо, мында биринчи учурда топ уюшкан алдамчылык кылмыштарынын криминалистикалык мүнөздөмөсүнүн тутум түзүүчү элементи болуп саналат, ага ККМнүн мазмунуна кирген өз ара байланышы жана өз ара көз карандылыгы бар элементтер биргелешип таандык кылынат; 3) уюшкан алдамчылыктын механизми анын элементтерин кайталоонун туруктуулугу касиетине ээ, өзгөчөлүктөрү анын сапаттык жана сандык курамына жараша уюшкан кылмыштуу кошундун түзүлүшү жана иштеши менен байланышкан; алдамчылыктын түрүн жасоодо колдонулуучу ыкмалар жана технологиялар, анын ичинде аны менен байланышкан башка кылмыштарды жасоо; 4) уюшкан алдамчылыкты иликтөөгө каршы аракеттенүү ыкмаларынын тутумунун болушу жана анда ушул категориядагы иштерди тергөөнүн криминалистикалык методикасынын маанилүү курамы болуп саналган ыкмаларды камтыган; 5) криминалдык иштин ушул чөйрөсү боюнча криминалистикалык мүнөздөмөнүн түзүмдүк элементтик

мазмуну мыйзам чыгаруучу тарабынан каралган уюшкан кылмыштуу кошундар тарабынан жасалган алдамчылыктын айрым түрлөрүнүн жеке методикасын түзүүнүн тиешелүү методуна, ошондой эле уюшкан алдамчылыкты жасоо механизми менен өз ара байланышта турган ККМнүн элементтик курамына түздөн-түз көз каранды болот; 6) уюшкан алдамчылыктын негизги ККМсү эки негизги деңгээлге бөлүнөт: а) кылмыштык иштин калыптанып жаткан мезгилинде шартталган (криминалга чейинки, криминалдык, криминалдан кийинки) жалпылыктын жана мыйзам ченемдүүлүктүн негизинде топко ирилештирилген ККМ элементтери берилген кылмыштуу топтор тарабынан жасалуучу алдамчылыктын жалпы мүнөздөмөсү, бул категориядагы иштер боюнча сотко чейинки өндүрүш органдары тарабынан териштирүүнүн жалпы методикасын түзүү үчүн маанилүү; б) кылмыш-жаза мыйзамдарынын ченемдеринде берилген кылмыштуу топ тарабынан жасалуучу алдамчылыктын жеке мүнөздөмөсү, анда алдамчылыктын ар бир өзүнчө алынган түрү боюнча ККМ берилген. Мында негизги басым алдамчылыктын айрым түрүн ачууда, анын ичинде кылмыштуу топтор тарабынан ага каршы аракеттенүүдө мааниси бар өзүнчө криминалистикалык мааниге ээ элементтерге жасалышы керек; 7) ККМ элементтеринин типтүү өзгөчөлүктөрү каралып жаткан иштердин категориясы боюнча версияларды көрсөтүүнүн жана текшерүүнүн иштелип чыккан тутумуна жараша уюштурулган алдамчылыкты иликтөөнүн кырдаалдык моделдерин түзүүгө мүмкүндүк берет; 8) ККМ бир жагынан уюшкан алдамчылыкты иликтөөнүн жеке методикаларын түзүүнүн теориялык концепциясы катары, экинчи жагынан алардын ар бири боюнча чогултулган жана жалпыланган криминалистикалык мааниге ээ болгон маалыматтарга негизденип, алдамчылыктын айрым түрүн териштирүүнүн жумушчу механизми (каражаты) катары кароо керек; 9) уюшкан кылмыштуу кошундардын типтүү криминалдык портреттери тергөөнүн кырдаалдык моделдерин түзүү боюнча маалыматтык жана аналитикалык базалык негиз болуп саналат, алар алдамчылыктын белгилүү бир чөйрөсүндө адистешкен уюшкан кылмыштуу кошундардын криминалдык

ишинин ар кандай баскычтарында (даярдоо, жасоо, жашыруу) түзүлгөн жагдайлар жана механизмдер менен өз ара байланышта болот.

4. Уюшкан кылмыштуу топтордун типтүү белгилерине төмөнкүлөр кирет: 1) мындай топтордун кылмыштуу жеке кызыкчылыгы кирешелерди алууга багытталган жана олуттуу масштабда негизги кылмыштуу бизнес катары кызмат кылган жана алдамчылык аракеттердин географиясын трансулуттук деңгээлге чейин кеңейтүүгө умтулган; 2) көп баскычтуу жана татаал уюштуруу түзүмү бар, криминалдык иштин бардык этаптарында (кылмышты жасоону жана жашырууну даярдоо) кылмыштуу ниетке жетүү үчүн ички макулдашууга ылайык функционалдык милдеттерди катуу бөлүштүрүү менен туруктуу, бирдиктүү кылмыштуу түзүлүш болуп саналат; 3) кылмыштуу топ уюшкан алдамчылыктын спецификалык субъектиси болуп саналат, ал өзүнүн өнүгүүсүндө өзүнө камтыган процесстердин белгилүү мыйзам ченемдүү циклине дуушар болгон, өзгөчө криминалистикалык типке жана топтун түзүмдүк түзүүчүсүнө ээ: а) пайда болушу, б) түзүү, в) кылмыштуу топтун өнүгүү жана трансформация процесси (мында кылмыш ишинин географиясынын өзгөрүшү, ошондой эле кылмыш ишинин негизги түрлөрүн кеңейтүү жана алдамчылык жасоонун чегинен чыгуу жүрөт, г) кылмыш ишин турукташтыруу жана криминалдык иштен пайда алуу, д) укук коргоо органдарынын ишинин натыйжасында бүтүндөй алганда кылмыштуу кошундун бузулушу; 4) шарттуу түрдө уюшкан кылмыштуу кошундарда анын иерархиялык түзүмүнө ылайык деңгээлдердин үч звенолуу тутумунун бар экендигин аныктоого болот, мында ал жогорку даражага кирет: 1. уюштуруучулук тескөөчү жана административдик функцияларга ээ уюштуруучулар (уюмдун жетекчилери), кеңешчилер; 2. төмөнкү звеного аткаруучулар кирет (псевдоменеджер, юрист, фальсификатор, бухгалтер, телефон мошенник, псевдо-мошенник); 3. орто звено төмөнкү түзүмдөрдөн (бригададан) турат: жасалуучу криминалдык аракеттердин бетин ачууга жол бербөө максатында, анын ичинде уюшкан алдамчылыкты иликтөөгө катышкан же көмөктөшкөн адамдарга таасир көрсөтүү же болбосо жеке четтетүү, ошондой эле негизги кылмыш ишин жашырууну камсыз кылуу үчүн экинчи даражадагы мүнөздөгү криминалдык

жосундарды жасоо максатында базалык криминалдык ишти “маскировка кылуу” менен алектенген; б) түзүмдүк, уюшкан алдамчылыктын катышуучуларынын өздөрүнүн коопсуздугун камсыз кылуу үчүн функционалдык; 5) уюшкан кылмыштуу кошундун катышуучуларынын спецификалуулугу жана түзүмдөрүндө адамдардын болушу: а) кылмыштуу ойго жетүү үчүн зарыл болгон кесиптик көндүмдөргө ээ, бирок алдамчылык фактылары жөнүндө маалыматы жоктор; б) топтук криминалдык алдамчылык жосундардын жасалгандыгы жөнүндө кесиптик билимге жана маалыматка ээ болгондор жана максатка жетүү үчүн өз жөндөмдөрүн колдонгондор; в) алдамчылык менен байланышкан иштер боюнча кылмыштуу ойду ишке ашырууну камсыз кылуу, алдамчылык жасоонун бардык этаптарында уюштуруу-көзөмөлдөө функцияларын жүзөгө ашыруу менен алектенген уюшкан кылмыштуу кошундардын мүчөлөрү; базалык криминалдык иш менен байланышкан ортомчулук функцияларды, ошондой эле тергөөгө каршы аракеттенүү максатында адамдардын белгилүү чөйрөсүнүн изин жашыруу же болбосо жок кылууну жасалмалоону өркүндөтүү боюнча макулдашуу түзүүнү жүзөгө ашырышкан; алдамчылык жасоодон алынган акча каражаттарын легалдаштырууну жүзөгө ашыруучу; 6) алдамчылык аракеттерге адистешкен уюшкан кылмыштуу кошун алардын иш чөйрөсү менен байланышкан айырмалоочу өзгөчөлүктөргө ээ: уюштуруу деңгээлине, анын ичинде мындай топтордун уюштуруучуларына (лидерлерине) карата; жасалып жаткан уюшкан алдамчылыктын түрүнө түздөн-түз көз каранды болгон жана алдамчылыктын белгилүү категориясын даярдоо, жасоо жана жашыруу менен байланышкан криминалдык аракеттерди макулдашууга жана иштеп чыгууга багытталган кылмыштуу кошундун жүзөгө ашырылып жаткан түрүнүн спецификасына карата; 7) алдамчылык чөйрөсүндө кылмыштуу топтун пайда болушу жана түзүлүшү кол салуу объектисинин өзгөчөлүгүнө жана уюшкан кылмыштуу кошундун уюштуруучусунун инсандыгынын криминалдык касиеттерине, анын ичинде криминалдык көндүмдөрдүн жана кесиптик билимдердин болушуна жараша болот; 8) алдамчылык финансылык кирешелерди алуу максатында уюшкан кылмыштуу кошундун базалык криминалдык иши болуу менен белгилүү мыйзам

ченемдерге баш ийет жана кылмыш ишинин конкреттүү циклинин болушу менен мүнөздөлөт: а) калыптандыруу, б) анын кийинки өнүгүшү, в) криминалдык ишти турукташтыруу жана финансылык кирешелерди алуу, г) объективдүү жана субъективдүү жагдайлардын таасири астында (түзүмдүк өзгөрүүлөргө алып келет; сапаттык жана сандык курамы боюнча; д) УККдун топторго бөлүнүшү же анын толук бузулушу.

5. Алдамчылыктын төмөнкү классификациясы сунушталат: **I.** Алдамчылык жасаган кылмыштуу топту уюштуруунун даражасы жана өзгөчөлүгү боюнча: 1) кылмыштуу топтун уюштурулушу төмөн (туруктуулугу начар), 2) кылмыштуу топтун орточо уюму (орточо туруктуулук менен), 3) жогорку уюшкан кылмыштуу топ (жогорку туруктуулук менен). **II.** Алдамчылыктын жайылышынын масштабы боюнча: 1) аймактык бирдиктин чегинде (шаар, район, облус), 2) мамлекеттин масштабында, 3) алдамчылыктын трансулуттук мүнөзү. **III.** Алдамчылык субъекттеринин иш чөйрөсү боюнча: 1) салттуу алдамчылык, 2) колдонулуучу каражаттардын өзгөчөлүгүнө жараша квалификациялык алдамчылык: а) компьютердик маалымат чөйрөсүндө, б) банк чөйрөсүндө, г) камсыздандыруунун финансы-кредиттик чөйрөсүндө, д) төлөмдөрдү алууда, е) төлөмдөрдүн электрондук каражаттарын пайдаланууда. **IV.** Кылмыш ишинин версиялык компонентинен улам: 1) Алдамчылык жасоого даярдык бөлүгү болуп саналат, 2) алдамчылык жасоонун жана (же) жашыруунун негизги этабы болуп саналат, 3) алдамчылык уюшкан кылмыштуу кошундун криминалдык ишинин негизги багыты жана анын базалык элементи болуп саналат; 4) алдамчылык уюшкан кылмыштуу кошундун кылмыштуу ишинин негизи болуп саналбайт, бир гана криминалдык жосун же субъективдүү кылмыш болуп саналат. **V.** Алдамчылык ыкмасы боюнча төмөнкү кичи топторго бөлүнүшү керек: 1) уурдоонун пайдаланылуучу ыкмасынын мазмундук курамынан улам: а) алдоо жолу менен, б) ишенимди кыянаттык менен пайдалануу жолу менен, в) айкалышкан ыкма; 2) пайдаланылуучу ыкманын убактылуу параметрлеринен улам: а) кыска мөөнөттүү, б) узак мөөнөттүү; 3) уюшкан кылмыштуу кошун пайдаланган алдамчылык ыкмасынын түзүмүнөн улам: а) кылмыштык идея кылмыштуулуктан кийинки

кийинки ишти камтыбайт, б) бирдиктүү идея кылмыш тизмегинин бардык баскычтарын (криминалдык жана кылмыштуулуктан кийинки ишти даярдоо, жасоо, жашыруу) камтыйт, в) кылмыштуу ой чектелген мүнөзгө ээ жана кылмыш ишинин айрым баскычтарына жайылтылат; 4) таралышынын деңгээли боюнча: а) салттуу ыкмалар, б) алдамчылык жасоонун заманбап тенденцияларын эске алуу менен жаңы ыкмаларды колдонуу; в) айкалышкан (алдамчылык жасоонун дистанттык ыкмаларын кошкондо); 5) колдонулган ыкмалардын тутуму боюнча: а) бир жолку мүнөзгө ээ, б) сериялык жана тутумдуу мүнөзгө ээ. **VI.** Уюшкан кылмыштуу түзүмдөр колдонгон санариптик технологиялардын дайындалышы жана колдонуу чөйрөсүнөн улам: 1) санариптик технологиялар кылмыштуу аракеттерди жасоодо УККдун кылмыштуу ниетине жетүүнүн негизги каражаты катары колдонулат; 2) санариптик технология кылмыш чынжырына жетүү үчүн кошумча каражат катары колдонулат; 3) санариптик технологиялар УККдун өнөктөштөрүн координациялоону жана башкарууну ишке ашыруу үчүн көмөкчү каражат катары колдонулат; 4) санариптик технологиялар кылмыштуу ишмердүүлүктө колдонулбайт. **VII.** Уюшкан кылмыштуу кошундун катышуучуларынын сандык жана сапаттык мүнөздөмөлөрүнөн улам: 1) курактык критерий боюнча: а) курактык топтор (40 жаштан жогору), б) жаштар (18 жаштан 27 жашка чейин), в) орто жаштагы (28 жаштан 40 жашка чейин), г) аралаш; 2) криминалдык алдамчылыкта аткарган ролу боюнча: а) уюштуруучу, б) аткаруучу, в) ортомчулар (коррупциялык негизде криминалдык ишти жүзөгө ашырган кызмат адамдарын кошкондо), г) жасалуучу алдамчылык фактыларында маалыматы жок адамдар (кокус адамдар); 3) кылмыштуу иерархиядагы абалы боюнча; 4) уюшкан алдамчылык жасоо механизмдеги функционалдык ролу боюнча: а) алдамчылык кылууну уюштурууга жана пландоого катышуу, б) алдамчылык баскычтарынын биринде же кылмыш тизмегинин бардык этаптарында криминалдык ишти жасоонун түздөн-түз катышуучусу болуп саналат, в) алдамчылыкты тергөөгө кылмыштуулуктан кийинки каршы аракеттенүүнүн катышуучусу болуп саналат. **VIII.** Алдамчылыктын түрү боюнча: 1) экономикалык алдамчылык, 2) жалпы багыттагы, 3) санариптик жана

телефондук алдамчылык, 4) аралаш (айкалышкан алдамчылык). IX. Алдамчылык субъекти боюнча: 1) жеке жак, 2) юридикалык жак. X. Алдамчылыктын багыты боюнча кылмыш субъекттери тарабынан (мисалы, кумар оюндары: Кыймылсыз мүлк менен жасалма бүтүмдөр, финансылык пирамидаларды түзүү, жасалма ишке орноштуруу, сатып алуу-сатуу учурунда алдоо, жасалма керээз түзүү, жасалма туристтик барууларды уюштуруу, жасалма камсыздандыруу, кумар оюндары (утушка ээ болбогон лотереялар, кызмат адамынын түрү боюнча функцияларды аткаруу).

6. Уюшкан алдамчылыкты ачуу жана териштирүү боюнча сотко чейинки өндүрүш органдарынын ишинин натыйжалуулугуна төмөнкү жагдайлар таасир этээри негиздүү: 1) адамдардын кеңири чөйрөсүн тартуу менен жасалуучу криминалдык жосундардын көп аспектүүлүгүн жана латентүүлүгүн эске алуу менен алдамчылыктын, жасалган уюшкан кылмыштуу кошундун кылмыш-жаза укуктук белгилерин аныктоодо келип чыгуучу татаалдыктар; 2) татаалдаштыруу сотко чейинки өндүрүш органдары тарабынан тергөөнү уюштуруу жана пландаштыруу процессинин өзүн пайда кылат: а) алдамчылыкты жасоо механизминин өзгөчөлүгүнө байланыштуу, мында кылмыштуу ойду ишке ашыруу үчүн түзүлүүчү шарттар; б) алдамчылыктын объекттерине кылдат мамиле кылуу жана сотко чейинки өндүрүш органдары тарабынан тергөөгө каршы аракеттенүүнү жашыруу ыкмаларын колдонуу жүзөгө ашырылат; в) алдамчылыкты жасаган уюшкан кылмыштуу кошунду уюштуруунун деңгээли жана өзгөчөлүктөрү кылмыштуу кирешенин көбөйүшүнө алып келет, ал эми ошого жараша аны менен бирге санариптик технологияларды пайдалануу менен криминалдык жосундардын башка түрлөрүн жасоого алып келет, бул алдамчылыкты жасоо механизмде бардык элементтерди жана алардын өз ара байланышын аныктоону кыйындатат, ал эми бул электрондук документтерди табуу, алып коюу, фиксациялоо жана изилдөө боюнча алгачкы тергөө аракеттерин жана БИИНЫ өткөрүүнү пландаштырууну татаалдантат; 3) алдамчылыкты жасоонун заманбап ыкмалары, интернет тарамын пайдаланууда иштердин ушул категориясы боюнча териштирүүнү даярдоо тажрыйбасы жөнүндө сотко чейинки

өндүрүштүн тиешелүү органдарынын жетишсиз билими; 4) кылмыштардын бул категориясын иликтөөнүн жүрүшүндө укук коргоо органдарынын ар кандай кызматтарынын ортосундагы өз ара аракеттенүүнүн деңгээлинин жетишсиздиги, бул уюшкан кылмыштуу кошундун катышуучуларынын жайгашкан жерин аныктоону татаалдандат, демек, уюшкан алдамчылыктын бетин ачуу үчүн зарыл болгон салттуу жана атайын тергөө аракеттеринин жана тактикалык операциялардын өндүрүшүн пландаштырууну татаалдандат; 5) укук коргоо органдарынын ишин жөнгө салуучу мыйзамдан келип чыгуучу актылардын жоболорунун айрым ченемдеринин КЖПКнин талаптарына ылайык келбеши төмөнкүлөргө алып келет: а) каралып жаткан иштер боюнча ыкчм кызматтарга келип түшкөн маалымат тергөө органдарына аны иликтөө, талдоо жана аны процессуалдык бекитүү үчүн өз убагында жана толук көлөмдө берилбей, ал эми бул төмөнкүгө тоскоолдук кылат: уюшкан кылмыштуу кошундун кошо катышуучуларынын, ошондой эле кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн башка катышуучуларынын ортосундагы кутум аракеттерине бөгөт коюу боюнча чараларды көрүүгө; УККдун мүчөлөрүнүн андан аркы криминалдык аракеттеринин жүрүшүн болжолдоо; б) уюшкан алдамчылык иштери боюнча криминалистикалык мааниге ээ маалыматтын тергөө органдары менен ыкчам кызматтарынын ортосундагы кыймылды координациялоого тоскоолдук кылат; в) кызматтардын ортосундагы өз ара аракеттенүү формаларын катуу жөнгө салуу иштердин бул категориясы боюнча тергөөнүн алдыга коюлган милдеттерине жетүү үчүн практикалык иште ийгиликтүү ишке ашырыла турган жаңы формаларды колдонууга мүмкүндүк бербейт; г) алдамчылык жөнүндө иштер боюнча сотко чейинки өндүрүштүн стратегиялык милдеттерин чечүү үчүн УККдун мүчөлөрү тарабынан жасалуучу криминалдык жосундардын түрүнө жана өзгөчөлүгүнө жараша тергөөнүн кыйла татаал жана башкы багыттарына кыйла кесипкөй кызматкерлерди топтоо зарыл. Бул жагдайда баштапкы маалыматты терең талдоо зарылдыгы; “Ысык издер менен” иликтөөнү пландаштыруу жана уюштуруу талап кылынат (бул жерде иш боюнча далил болуп саналган компьютердик маалыматтын тез жоголушу); алдамчылыктын түрүнө жараша

УККдун криминалдык ишмердүүлүгүнүн ар кандай тараптарына укуктук баа берүү максатында изилдөө жүргүзүү зарылдыгын эске алуу керек.

7. Уюшкан алдамчылык иштери боюнча сотко чейинки өндүрүштү жүргүзүүнүн негизги татаалдыгы төмөнкүлөр экени далилденген: 1) кылмыш жасоонун орду жана убактысы жөнүндө кылдаттык менен ойлонуштурулган учурда, жосундун кыраакылыгы, тайманбастыгы; 2) алдамчылыкты жасоонун кыйла татаал ыкмасы жана ролдорду так бөлүштүрүү менен ага бир нече аткаруучулардын катышуусу менен гана аны коопсуз жүзөгө ашыруу мүмкүнчүлүгү; 3) алдамчылык объектисине кылдат, узак жана жашыруун алдын ала байкоо жүргүзүү, бул сотко чейинки өндүрүш органдары тарабынан жүргүзүлгөн тергөөгө кийинки каршы аракеттенүү механизмин иштеп чыгууга мүмкүндүк берет; 4) ири акчалай суммаларды же кымбат баалуу материалдык баалуулуктарды алууга кылмыштуу акциялардын максатка ылайыктуулугу, бул алдамчылыкка катышуучулардын кыйла кеңири чөйрөсүн тартууга мүмкүндүк берет; 5) ири материалдык каражаттарга ээ кылмыштуу топтун адамдары үчүн жеткиликтүү болгон анын аткаруучуларынын жогорку техникалык жабдылышы (тыңшоочу түзүлүштөрдү, документтерди ж. б. колдонуу); 6) ыкмаларды (тез жоюлуучу “бир күндүк” фирмалар ж.б. аркылуу) жана кылмыштуу кол салуу объекттерин (чоң баалуулуктарга ээ болгон банктык, коммерциялык жана башка түзүмдөр) же ири акчалай суммаларга же баалуу мүлккө ээ болгон айрым жарандарды) кылдат ойлонуштуруп тандоо.

8. Төмөнкү жагдайлар топтук заманбап алдамчылык иштери боюнча тергөө иш-аракеттерин жүргүзүүдө натыйжага жетишүүгө таасир этет:

8.1. Бул манжа издери, бут кийим издери жана башка дисплей жана зат издери сыяктуу материалдык издердин аз санда болушу менен мүнөздөлөт, бул төмөнкү себептерге байланыштуу: биринчиден, кылмыштардын дистанттык мүнөзү: заманбап алдамчылык, айрыкча киберкылмыштар, көбүнчө алыстан, интернет же башка санариптик каражаттар аркылуу жасалат (кылмышкерлер башка региондо же ал тургай өлкөдө болушу мүмкүн, бул алардын кылмыш болгон жерде физикалык болушун жокко чыгарат жана ошого жараша материалдык издерди

калтырат). Экинчиден, кылмышкерлер кадимки салттуу издерди калтырбаган санариптик шаймандарды жана байланыш каражаттарын колдоно турган заманбап технологияларды колдонуу (мисалы, манжа издери же бут кийимдин издери). Шылуундар онлайн-банкинг, жасалма веб-сайттар же социалдык тармактар аркылуу кылмыш жасашы мүмкүн; Үчүнчүдөн, анонимдүү жана жасалма аккаунттарды колдонуу: кол салгандар алдамчылык үчүн жасалма же анонимдүү эсептерди көп колдонушат, бул аларды аныктоону жана материалдык издер менен байланыштырууну кыйындатат; Төртүнчүдөн, издерди атайылап жок кылуу (Заманбап шылуундар криминалистика ыкмаларын жакшы билиши мүмкүн жана изин жашыруу үчүн каражаттарды активдүү колдонушу мүмкүн, мисалы, маалыматтарды жок кылуу программаларын колдонуу, байланышты шифрлөө, бир жолку шаймандарды колдонуу жана башкалар). Бешинчиден, жабырлануучулар менен минималдуу физикалык өз ара аракеттенүү (алдамчылыктын көп учурларында кылмышкерлер жабырлануучулар менен физикалык байланышта эмес, алар менен интернет же телефон аркылуу өз ара аракеттенишет, бул дагы калган издердин санын чектейт). Бул жагдайлар тергөөнүн салттуу ыкмаларын кыйла татаалдаштырат жана далилдерди чогултуу жана талдоо үчүн атайын санариптик жана техникалык каражаттарды колдонууну талап кылат.

8.2. Жабырлануучулардан накталай акча алуу үчүн атайын жерлер жана ыкмалар колдонулат: а) *Банкоматтар жана өзүн – өзү тейлөө терминалдары*-алдамчылыктын шериктери банкоматтарды накталай акча алуу үчүн колдонушат, мисалы, карта маалыматтарын уурдоо же скиммерлерди орнотуу; б) *банк бөлүмдөрү*-татаал схемалар колдонулган учурда, алдамчылар жасалма документтерди колдонушат же өздөрүн кассалар аркылуу акча алуу үчүн жабырлануучулар катары көрсөтүшөт; в) *онлайн-платформалар жана электрондук капчыктар* – кылмыштуу кошундун катышуучулары жабырлануучулардан акчаны онлайн-банкинг, мобилдик тиркемелер же PayPal, WebMoney, Qiwi жана башка ушул сыяктуу электрондук капчыктар аркылуу которууну суранышат; г) *курьердик жана почта кызматтары* – кээ бир

учурларда кылмыштуу топтун мүчөлөрү жабырлануучулар тарабынан төлөнгөн накталай акчаны же товарларды алуу үчүн курьердик кызматтарды колдонушат; д) *коомдук жайлар* (мисалы, Wi-Fi бар кафе) – айрым схемаларда шылуундар акчаны жеке алуу үчүн коомдук жайларда жолугушууларды белгилешет; е) *акча которуу тутумдары* (мисалы, Western Union, MoneyGram) – бул тутумдар өзгөчө эл аралык алдамчылык схемаларында акчаны тез которуу үчүн колдонулушу мүмкүн.

8.3. Алдамчылыктын схемаларын ачуу жана катыштыгы бар адамдарды аныктоо үчүн зарыл болгон маалыматтын негизги булагы болуп саналган типтүү объекттер болуп төмөнкүлөр саналат: *электрондук түзүлүштөр* жана маалыматты алып жүрүүчүлөр: компьютерлер, мобилдик байланыш каражаттары, планшеттер, флеш-дисктер, катуу дисктер жана кат алышууларды, транзакциялар жөнүндө маалыматтарды, алдамчылык схемаларын ж. б. камтышы мүмкүн болгон башка түзүлүштөр (62%); *Документтер жана финансылык жазуулар*: банктык көчүрмөлөр, эсептер, келишимдер, чек, төлөм тапшырмалары, акча каражаттарынын кыймылын жана каржылык операцияларды күбөлөндүрө ала турган документтер (15%); *Программалар жана тиркемелер*: алдамчылык аракеттерди жасоо үчүн колдонулган атайын программалык камсыздоо же тиркемелер, мисалы, бузуу, скимминг же маалыматтарды жасалмалоо программалары (11%); *Интернет-сервистер жана платформалар*: топтун мүчөлөрү ортосундагы байланыш жана иш-аракеттерди координациялоо үчүн колдонулушу мүмкүн болгон онлайн платформалардагы, социалдык тармактардагы жана мессенджерлердеги аккаунттар (7%); *Материалдык жана идеалдуу издер, ошондой эле башка далилдер*: топтун мүчөлөрүнүн жерде калган издери (колдун, бут кийимдин, чачтын, микроиздер ж.б.), видеокөзөмөл камераларынан алынган жазуулар.

9. Алдамчылык жөнүндө иштер боюнча уюшкан кылмыштуу кошундун мүчөлөрүн суракка алуунун программасына автордук көз караш көрсөтүлгөн, анда сурактын тактикасынын фундаменталдык жоболору, ошондой эле кылмыштуу топ тарабынан жасалуучу алдамчылык жөнүндө иштер боюнча

суракка алууну жүргүзүүгө карата ушул чөйрөдөгү топтолгон илимий билимдер эске алынган. Сурак алуунун программасынын сунушталган автордук варианты төмөнкү мазмундук компоненттерден турат: 1) суракка алууну ийгиликтүү өткөрүү үчүн даярдоо иш-чаралары, бул өзүнө төмөнкүлөрдү камтыйт: а) суракка алуу боюнча план түзүү; б) суракка алынууга тийиш болгон адамдардын чөйрөсүн аныктоо жана суракка алуунун тактикасына таасир тийгизүүчү алардын криминалдык-криминалистикалык мүнөздөмөлөрүн толук изилдөө; в) уюштурулган алдамчылыктын түрүнө жараша консультация үчүн зарыл адистерди аныктоо; 2) бир катар күбөлөрдү суракка алууда белгиленүүгө тийиш болгон жагдайлар баяндалса, алар кийин жасалып жаткан алдамчылыктын түрүнө жараша шектүү статусун алышы мүмкүн; 3) алдамчылык жөнүндө иштер боюнча шектүүлөрдү суракка алууда аныкталууга тийиш болгон маселелердин жана жагдайлардын чөйрөсү төмөнкүлөрдөн улам баяндалган: а) жасалуучу алдамчылыктын түрүнөн, б) уюшкан кылмыштуу кошундун иерархиялык түзүмүндө ээлеген ордуна улам; 4) түзүлгөн тергөө кырдаалдарына (типтүү жана чыр-чатактуу тергөө кырдаалдарына) негизденүү менен сурактын тактикалык-психологиялык ыкмалары чагылдырылган; 5) уюшкан кылмыштуу кошундун катышуучуларынын ортосундагы инсандар аралык өз ара аракеттенүүнүн психологиялык кубулуштарын жана сурактын жыйынтыктарына жетүү үчүн тактикалык максаттарда конфликттик кырдаалдарды пайдалануу боюнча сунуштар берилген; 6) тергөө субъекттеринин жана кылмыш – жаза процессинин башка катышуучуларынын конфликттик өз ара аракеттенүүсүнүн варианттары берилсе; 7) кылмыштуу топтор тарабынан алдамчылыкты иликтөөгө каршы аракеттенүү шарттарында уюшкан кылмыштуу кошундун катышуучуларын суракка алуунун өзгөчөлүктөрү баяндалган; 8) суракты даярдоо жана өткөрүү үчүн иш-аракеттердин Программасы жана уюшкан кылмыштуу кошундун катышуучулары кылмыштуу ойго жетүү үчүн юридикалык жактын статусун пайдаланган учурда такталууга тийиш болгон маселелердин чөйрөсү; 9) уюшкан алдамчылыктын кошо катышуучулары тарабынан жалган көрсөтмөлөрдү

берүүнүн типтүү себептери, ошондой эле аларды жеңүүнүн кыйла натыйжалуу ыкмалары ыйыкталган.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарын автор өзү алган. Коргоого алып чыгуучу жоболор диссертант тарабынан жекече иштелип чыккан.

Изилдөөнүн жыйынтыктарын апробациялоо ар кандай илимий басылмаларда жарыялоо, илимий-практикалык конференцияларга, тегерек столдорго катышуу жолу менен ишке ашырылды. Жүргүзүлгөн диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыгы-Ош мамлекеттик университетинин криминалистика, соттук экспертиза, бажы иши кафедрасынын отурумунда талкуу учурунда жыйынтыктар, сунуштамалар апробациядан өттү.

Диссертациянын жыйынтыктарынын басылмаларда чагылдырылышынын толуктугу диссертациялык изилдөөнүн темасына туура келген 7 илимий макалаларда чагылдырылган.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү жүргүзүлгөн изилдөөнүн максаты жана милдеттери менен шартталган. Иш киришүү, жети бөлүмдү камтыган үч бап, корутунду, практикалык сунуштамалар, колдонулган адабияттын тизмесинен турат.

1 БАП. УЮШКАН КЫЛМЫШТУУ ТОП ТАРАБЫНАН ЖАСАЛГАН АЛДАМЧЫЛЫКТЫН КРИМИНАЛИСТИКАЛЫК МҮНӨЗДӨМӨСҮНҮН НЕГИЗГИ ЭЛЕМЕНТТЕРИ

1.1. Уюшкан кылмыштуу топ тарабынан жасалган алдамчылыктын криминалистикалык мүнөздөмөсүнүн заманбап концепциялары

Кылмыштуу кошуундар тарабынан жасалган алдамчылыкка каршы туруу бир катар КМШ мамлекеттеринин укук колдонуу тутумунун артыкчылыктуу милдети болуп саналат. Демек, алдамчылыктын бетин ачуу жана иликтөө маселелерине юридикалык коомчулук тарабынан көп көңүл бурулганы логикалуу.

Алдамчылыктын кылмыш-жаза укуктук аспектилерин Д. Н. Алиеванын, А. И. Бойцованын, Н. Н. Борзенковдун, Н. Н. Луниндин, С. А. Елисеевдин, Р. Б. Осокиндин, Л. В. Семинанын жана башка көптөгөн эмгектерде ыйыкталган. Алдамчылыкты жасоо ыкмаларын изилдөөнүн криминалистикалык көйгөйлөрү Г. Н. Борзенковдун, Д. В. Верещагиндин, А. К., Ирхаходжаеванын, Д. В. Качуриндин, В. Б. Куликтин, К. В. Михайловдун, Н. И. Пановдун, О. Г. Щульганын жана башкалардын эмгектеринде чагылдырылган. Алдамчылыкты ачуунун жана иликтөөнүн криминалистикалык аспектилерин бир катар криминалист-окумуштуулар карап чыгышкан, алар: Б.А. Куринов, Р. Р. Курмаев, Н. Н. Мартынов, Г. М. Меретуков, И. В. Мисник, А. А. Навалинин, А. Л. Пермяков, А. Н. Розин жана башкалар.

Ошону менен бирге, изилдөө темасынын актуалдуулугу иштин кириш сөзүндө баяндалган бир катар жагдайлар менен аныкталат.

Илимий чөйрөлөрдө криминалистика илиминин өнүгүшүнүн азыркы этабында уюшкан кылмыштуу топтор тарабынан жасалган алдамчылыктын өзгөчөлүктөрүн изилдөөгө туруктуу кызыгуу байкалып жатканы белгиленет. Бул алардын тергөө жана алдын алуу үчүн жаңы методологиялык ыкмаларды иштеп чыгуу зарылдыгы кылмыш бул түрүн ишке ашыруу механизмдин татаалдаштыруу менен аныкталат.

Бул кылмыш категориясынын криминалистикалык мүнөздөмөсүнүн түзүмдүк элементтери өз ара байланышкан белгилердин тутуму экендиги далилденди, алар кылмыш ишинин ыкмаларын, максаттарын жана мотивдерин, ошондой эле топтун катышуучуларын так жана деталдуу түшүнүүнү камсыз кылат. Учурда бул түзүмдү түзүүгө көптөгөн ыкмалар бар, бирок автордун айтымында, эң кеңири таралган жана негиздүү болуп кылмыштын жасалышы, кылмышкерлердин типологиясы, жасалган жагдай жана издерди жашыруу механизмдери сыяктуу негизги компоненттерди бөлүп көрсөтүү саналат.

Уюшкан кылмыштуу топтор так түзүлгөн ички иерархияга жана иш-аракеттерди шайкештирүүнүн жогорку деңгээлине ээ экени баса белгиленет, бул криминалистикадан атайын тергөө ыкмаларын иштеп чыгууну талап кылат. Бул контекстте топтун мүчөлөрүнүн ортосундагы туруктуу байланыштарды, ошондой эле алардын кылмыш жасоодогу ролдорун талдоого өзгөчө көңүл бурулат, бул алардын жүрүм-турумунун жана өз ара аракеттенүүсүнүн деталдуу моделин түзүүгө мүмкүндүк берет.

Кылмыштардын криминалистикалык мүнөздөмөсү заманбап криминалистикада иштелип чыккан негизги багыттардын бири болуп саналат, кылмыш иштерин ачуунун жана иликтөөнүн натыйжалуу методдорун калыптандыруу процессинде маанилүү ролду ойнойт. Криминалистикалык мүнөздөмөгө байланыштуу маселелерди иштеп чыгууга Р. С. Белкин, А.Н. Васильев, А. В. Варданян, И. А. Возгрин, О. П. Грибунов, А. Ю. Головин, А. Н. Колесниченко, С. И. Коновалов, В. А. Образцев, Л. А. Сергеев, В. Г. Танасевич жана башка көптөгөн алдыңкы криминалист-окумуштуулар салым кошушкан[1, 211-218 б.]. Алардын илимий эмгектери криминалистиканын теориялык жана практикалык аппаратынын ажырагыс бөлүгү болуп калган криминалистикалык мүнөздөмөнүн маңызын жана түзүмүн түшүнүүгө негиз салган.

Кылмыштардын криминалистикалык мүнөздөмөсү – бул кылмыш жосундарынын тигил же бул түрүнө мүнөздүү белгилердин татаал тутуму, алар аларды ийгиликтүү табуу, ачуу жана иликтөө үчүн эң чоң мааниге ээ. Бул белгилер криминалистикалык методдорду, ыкмаларды жана каражаттарды

колдонуу үчүн негиз түзөт, бул криминалистикалык мүнөздөмөнү кылмыштуулукка каршы күрөшүү боюнча теориялык жана практикалык иштин маанилүү элементи кылат. Ал гана эмес, кылмыштын белгилүү бир өзгөчөлүктөрүн изилдеп, ошондой эле, анын тергөө үчүн абдан натыйжалуу ыкмаларды иштеп чыгууга мүмкүндүк берет [2, 35 б.].

Кылмыштарды криминалистикалык мүнөздөө маселеси актуалдуу жана криминалистика илиминин андан ары өнүгүшү үчүн маанилүү. Акыркы жылдары криминалистиканын теориялык пайдубалынын олуттуу кеңейиши байкалууда, бул бир катар жеке илимий теориялардын пайда болушунда жана активдүү өнүгүшүндө көрүнүп турат. Тергөө кырдаалы, тактикалык операциялар жана айкалыштар, тергөө версияларын чыгаруу, алгоритмдештирүү жана тергөөнү программалоо сыяктуу аспектилерге өзгөчө көңүл бурулат. Бул багыттар алардын натыйжалуулугун жогорулатуу жана заманбап шарттарга ылайыкташуу максатында криминалистикада колдонулган ыкмаларды жана каражаттарды модернизациялоо аракеттери болуп саналат.

Бул эмгекте, атап айтканда, криминалистика теориясынын жана ага байланыштуу юридикалык илимдердин заманбап жетишкендиктерин эске алуу менен, кылмыштын бүтүндөй криминалистикалык мүнөздөмөсү жана алдамчылык маселесин андан ары иштеп чыгууга аракет жасалган. Кылмыш схемаларынын жана аларды жашыруу методдорунун татаалдыгы өсүп жаткан шартта, ар кандай укуктук жана криминологиялык теориялардын элементтерин айкалыштыруу менен дисциплиналар аралык изилдөөлөргө таянган жаңы ыкмаларды колдонуу зарыл болуп калат.

Адам ишмердүүлүгүнүн ар кандай чөйрөсү, анын ичинде кылмыштуулукка каршы күрөшүү, кылмыштуу жүрүм-турум же анын социалдык жана юридикалык көрүнүштөрү болобу, таасир этүү объектисин терең жана көп кырдуу билүүнү талап кылат. Кылмыштуулукка каршы күрөшүү кылмыштын негизги элементтерин, анын белгилерин, касиеттерин жана формаларын ар тараптуу түшүнбөстөн мүмкүн эмес. Кылмыш көрүнүштөрүнүн түзүмүн жана динамикасын сапаттуу билүү аркылуу гана алардын коркунучун кыйла азайтууга

жана терс социалдык кесепеттерди азайтууга болот. Ошентип, кылмышты сапаттуу билүү анын алдын алуу жана ага каршы күрөшүү боюнча натыйжалуу чараларды иштеп чыгуунун негизи болуп саналат.

Кылмыш терс социалдык көрүнүш катары ар кандай көз караштардан каралат жана социологиялык, криминологиялык, моралдык-этикалык, кылмыш – жаза укуктук жана криминалистикалык аспектилерге ээ болушу мүмкүн. Бул дисциплиналардын ар бири кылмыштардын мүнөздөмөлөрүн өз илиминин өзгөчөлүгүнүн объективи аркылуу изилдөөгө жакыndoо менен калыптандырат. Социология кылмышты коомдогу социалдык өз ара аракеттенүүнүн жана түзүмдүк өзгөрүүлөрдүн элементи катары изилдейт, криминология анын келип чыгышынын себептерин жана шарттарын изилдейт, адеп-ахлактык жана этикалык мамилелер актынын моралдык жагына багытталат, ал эми кылмыш-жаза укугу жана криминалистика анын укуктук квалификациясы жана ачуу ыкмалары менен алектенет.

Мамилелердеги айырмачылыктарга карабастан, бул илимий агымдардын бардыгы бири-бири менен тыгыз байланышта, анткени алар кылмышкердин инсандыгы, кылмыштын жагдайлары, жүйөөлөрү жана максаттары сыяктуу кылмыштын ошол эле элементтерин карашат. Бул элементтер комплексте каралат жана кылмыш окуясынын бүтүндөй сүрөтүн түзүүгө мүмкүндүк берет, бул кылмыштарды иликтөөнүн жана алдын алуунун эң так ыкмаларын иштеп чыгууга өбөлгө түзөт.

Кылмыштардын криминалистикалык мүнөздөмөсү, ички ар түрдүүлүгүнө карабастан, кылмыштын механизм жана анын кесепеттерин так түшүнүү үчүн чектеш илимдердин маалыматтарына таянат. Мисалы, кылмышкердин инсандыгын криминологиялык жана соттук көз караштан кароого болот, бул жүрүм-турум өзгөчөлүктөрүн да, актынын юридикалык аспектилерин да эске алууга мүмкүндүк берет. Мындай комплекстүү кароо кылмыштардын бетин ачуунун натыйжалуулугун жогорулатат жана тергөөчүлөргө кылмыш ишинин механизм тереңирээк түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

Ошентип, кылмыштарды аныктоо, ачуу, иликтөө жана алдын алуу боюнча практикалык иш-чаралар ар кандай илимий дисциплиналардан билимди интеграциялоону талап кылат. Кылмыштардын криминалистикалык мүнөздөмөсү дисциплиналар аралык мамиледен түзүлөт, ал кылмыш ишинин социалдык жана укуктук аспектилерин эске алууга мүмкүндүк берет, натыйжада кылмыштар менен иштөөнүн бардык этаптарынын натыйжалуулугун жогорулатат — аларды аныктоодон баштап алдын алууга чейин. Бул ыкма заманбап кылмыш схемаларынын татаалдыгы өсүп жаткан шартта өзгөчө маанилүү болгон так жана негиздүү тергөө ыкмаларын түзүүгө жардам берет.

Криминалистикалык мүнөздөмө “кылмышты жасоо механизмин, чагылдыруу каражаттары, мында өз ара аракеттенүүчү объекттер жөнүндө маалыматтардын жана криминалистикалык каражаттарды, ыкмаларды жана методдорду колдонуу аркылуу кылмыштарды ачуу жана тергөө үчүн негизги мааниге ээ болгон маалыматтардын жыйындысы, ошондой эле бул процессти оптималдаштыруу боюнча илимий сунуштарды иштеп чыгуу” катары караган аныктама өзгөчө көңүл бурууга татыктуу[3, 8 б.]. Бул аныктама криминалистика, укуктук психология, логика жана далилдөө ыкмалары боюнча билим бириктирилген криминалистикалык мүнөздөмөлөрдү изилдөөгө дисциплиналар аралык мамилени көрсөтөт.

Криминалистикалык мүнөздөмөгө концептуалдык ыкмаларды иштеп чыгууга А.В. Варданян [4, 92 б.], О. П. Грибунов [5, 23-34 б.] жана О. В. Айвазова [6, 153-157 б.] сыяктуу окумуштуулар кыйла маанилүү жана актуалдуу салым кошушкан. Алардын көз карашы кылмыштардын криминалистикалык мүнөздөмөсүн кылмыш ишинин механизминин тутумдаштырылган чагылышы катары кароо болуп саналат. Бул позиция кылмышкер, кылмыштуу кол салуу объектиси жана айлана-чөйрөнүн ортосундагы өз ара аракеттенүүнүн түзүмүн жана динамикасын изилдөөнүн маанилүүлүгүн баса белгилейт. Алардын эмгектеринин аркасында криминалистикалык мүнөздөмө жаңы методологиялык жана теориялык ыкмалар менен байытылып, кылмыш ишинин мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана анын бетин ачуу жолдорун тереңирээк түшүнүүгө мүмкүндүк берди.

Белгилүү илимпоздордун эмгектерине таянып, кылмыштардын криминалистикалык мүнөздөмөсү криминалистиканын кылмыштуулукка каршы күрөшүү ыкмаларын өркүндөтүүгө көмөктөшүүчү маанилүү аспектилеринин бири болуп кала берет деп айтууга болот. Криминалистикалык мүнөздөмөнүн алкагында кылмыш иши жөнүндө маалыматтарды тутумдаштыруу ыкчам-тергөө иш-чараларынын тактыгын жана натыйжалуулугун жогорулатууга өбөлгө түзөт, бул өз кезегинде азыркы учурдун шарттарында анын илимий жана практикалык баалуулугун чагылдырат.

Ошентип, айрым авторлор “криминалисттик мүнөздөмө” жана “кылмыштын механизми” түшүнүктөрүнүн ортосундагы концептуалдык байланышты түзүп, алардын мазмундук окшоштуктарына карабастан, бул түшүнүктөр бир эле кубулуштун ар кандай аспектилерин чагылдырарын белгилешет. Юридикалык адабиятта “кылмыштын механизми” кылмыш ишинин динамикалык мүнөзүн сүрөттөйт, ал эми криминалистикалык мүнөздөмө бул механизмди илимий билүүнүн тутумдаштырылган натыйжасы болуп саналат, бул алардын диалектикалык биримдигин ачык чагылдырат: алар “бир тыйындын эки тарабын” чагылдырат [6, 153-157 б.].

Биз адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылык механизмде үч негизги этапты бөлүп көрсөтүү максатка ылайыктуу деп эсептейбиз: баштапкы, негизги жана акыркы [7, 210-218 б.]. Алдамчылыктын туруктуулугу кылмыш ишинин ар кандай этаптарында көрүнүп турат, бардык негизги компоненттерди камтыйт — алдамчылык ыкмаларынан тартып кылмыштуу топтун түзүлүшүнө жана иштешине чейин. Бул туруктуулук кылмыш ниетин даярдоодо да, ишке ашырууда да, издерди жашырууда да байкалат, бул мындай кылмыштарды иликтөөнү кыйла татаалдаштырат, бирок криминалистикалык анализдин маанилүү элементи болуп калышы мүмкүн.

Адамдардын уюшкан тобу тарабынан жасалган алдамчылык механизмдин туруктуулугу бардык этаптарда — алдын ала даярдоодон тартып кылмыш ишинин акыркы этабына чейин пайда боло тургандыгын белгилей кетүү керек. Мындан тышкары, ал ыкчам-издөө, криминалистикалык жана кылмыш-жаза

процессуалдык иш-аракеттердин этаптарына таасирин тийгизип, анын көп деңгээлдүү мүнөзүн баса белгилейт. Кылмыштуулуктун өнүгүшүнүн кырдаалдык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен, мындай кылмыштардын механизминин мүнөздүү туруктуулук белгилери алардын тезирээк жана толук ачылышына жана иликтөөсүнө өбөлгө түзөт деген тыянакка келебиз.

Р. Л. Ахмедшин өз ишинде кылмыштардын криминалистикалык мүнөздөмөсүнүн төмөнкүдөй аныктамасын сунуш кылат: “кылмыштын бетин ачууга жана иликтөөгө көмөктөшүүчү маалыматтардын тутуму” [8, 19-23 б.].

Жалпысынан, биз окумуштуулар сунуш кылган кылмыштарды иликтөөнүн негизги методологиясына да, криминалистикалык мүнөздөмөнүн негизги принциптерине да тиешелүү тыянактарды жана жоболорду колдойбуз. Бирок, адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылыкка карата айрым тактоолорду жана толуктоолорду киргизүү зарыл деп эсептейбиз. Алсак, М. В. Субботина мыйзам ченемдүү байланыштарды өзүнчө түзүмдүк элемент катары бөлүп кароого болбойт деп эсептейт, анткени эгерде алар өз ара байланышта болбосо, анда маалыматтар маанисинен ажырайт жана өзүнүн негизги функциясын — кылмыштарды ачууга жана иликтөөгө көмөк көрсөтө албайт [9, 58 б.].

Бири-бири менен байланышы жана байланышы жок элементтердин маанисиздиги жөнүндөгү тыянак кылмыштардын криминалистикалык мүнөздөмөсү, анын негизги формасы боюнча биздин көз карашыбызга толук дал келет. Бирок, табигый байланыштарга байланыштуу күмөн саноолор, өзүнчө түзүмдүк элемент катары каралса дагы, толук негиздүү эмес. Бул адамдардын уюшкан тобу тарабынан жасалган алдамчылыктын негизги криминалистикалык мүнөздөмөсүнүн контекстинде өзгөчө маанилүү, анткени бул топтун элементтери менен кылмыш механизминин башка компоненттеринин ортосундагы байланыш анализдин негизги аспектиси болуп саналат [10, 57 б.].

Мындай мыйзам ченемдүү өз ара байланыштардын ичинен төмөнкүдөй негизги багыттарды бөлүп көрсөтүүгө болот: – алдамчылыкка багытталган кылмыштуу топторду түзүү процесси; – бул кылмыштуу топтордун иштеши жана мүмкүн болуучу бузулушу; – уюшкан кылмыштуу топторду түзүү, алардын кылмыштуу

активдүүлүгү менен байланышкан криминалистикалык мааниге ээ маалыматтардын пайда болушу ортосундагы өз ара байланыш.

Аталган мыйзам ченемдүүлүктөрдүн универсалдуулугу соттук негизги мүнөздөмөнүн элементтерин тереңирээк изилдөөгө жана тутумдаштырууга мүмкүндүк берет. А.Ю. Головин криминалистикалык мүнөздөмөдө өз ордун тапкан кылмыш механизминин элементтеринин ортосундагы типтүү корреляциялык байланыштар жөнүндө өзүнүн бекитүүсүндө туура экендигин белгилей кетүү маанилүү. Ал байланыштын төмөнкү түрлөрүн белгилейт: “бир орундуу байланыштар; ыктымалдуу байланыштар; орто ыктымалдык байланыштар; күмөндүү байланыштар”.

Айрым окумуштуулар жана изилдөөчүлөр кылмыштарды даярдоо, жасоо жана жашыруу ыкмалары боюнча ар тараптуу изилдөө жүргүзүүгө олуттуу аракет жасашты, ошондой эле сөз болуп жаткан кылмыштуу жосундардын түрлөрүнө мүнөздүү болгон из түзүү механизм кенири изилдешти. Бул изилдөө алдамчылыктын криминалистикалык мүнөздөмөсүн, айрыкча адамдардын уюшкан топтору тарабынан жасалгандарды терең түшүнүү үчүн маанилүү колдонмо мааниге ээ.

Иштин негизги багыты алдамчылык аракеттерди жасоо ыкмасына басым жасалганы менен, кылмыштуу топтор тарабынан жасалган алдамчылык маселеси да кенири чагылдырылып турат. Изилдөөчүлөр мисал катары жасалма ишкананын же компаниянын атынан иш алып барган адамдардын тобу жасалма ортомчулук кылган типтүү алдамчылык схемасын келтиришет. Бул аракеттердин натыйжасында алдамчылар мамлекеттик ишканалар менен чийки заттарды, товарларды же башка материалдык баалуулуктарды жеткирүү боюнча келишимдерди түзүшөт, бул алдамчылык үчүн укуктук жана экономикалык шарттарды түзөт[11]. Бул контексте авторлор жасалма документтерди, жалган маалыматтарды жана адаштыруунун башка ыкмаларын колдонууга көңүл бурушат, бул кырдаалга кийинки укуктук баа берүүнү жана кылмышкерлердин чыныгы ниетин аныктоону олуттуу татаалдаштырат.

Бул темага болгон мамилелердин ар түрдүүлүгү көйгөйдүн татаалдыгын жана көп түрдүүлүгүн көрсөтүп турат жана ушул убакка чейин кылмыштардын криминалистикалык мүнөздөмөсүнө киргизиле турган элементтердин курамы боюнча так макулдашуу жок.

Талаштуу маселелердин бири-криминалистикалык мүнөздөмөгө “кылмыштын конкреттүү түрлөрүнө каршы күрөштүн абалын жана маанилүүлүгүн сүрөттөө” менен байланышкан элементти киргизүү. Кээ бир изилдөөчүлөр бул маалыматтарды криминалистикалык мүнөздөмөнүн маанилүү компоненти катары кароону сунуштап, кылмыштуулук менен күрөшүүнүн контекстин түшүнүү натыйжалуу иликтөөнү жеңилдетет деп жүйө келтиришет[12, 100 б.]. Бирок, биз бул элементтин криминалистикалык мүнөздөмөгө кошулушун негизсиз деп эсептеген Р.С. Белкиндин пикири менен макул болууга жакынбыз. Анын пикиринде, кылмыштуулук менен күрөшүүнүн абалы тууралуу маалымат салыштырмалуу туруктуу жана тергөө методикасына олуттуу таасирин тийгизбейт. Бул криминологиялык анализдин аспектиси, ал кылмыштуулукту коомдук көрүнүш катары изилдөөгө багытталат, ал эми криминалистика кылмыштарды ачуунун практикалык ыкмаларына жана каражаттарына басым жасайт[13, 173 б.].

Мындан тышкары, тергөө кырдаалын криминалистикалык мүнөздөмөнүн чегинде кандай түшүнүү керек деген суроо актуалдуу бойдон калууда. Кээ бир авторлор аны өтө кеңири карашат, анын ичинде тергөө жүрүп жаткан жагдай, ошондой эле бул процесске таасир этүүчү шарттар. Мындай ыкманы көптөгөн окумуштуулар ашыкча жалпылаштыргандыгы үчүн сынга алышкан. Атап айтканда, А. Г. Филипов мындай кеңири түшүнүктө тергөө кырдаалына белгилүү бир иш боюнча маалыматтын көлөмү гана эмес, тергөөчүнүн уюштуруучулук-техникалык мүмкүнчүлүктөрү, анын материалдык ресурстар менен жабдылышы, кесиптик даярдык деңгээли, ошондой эле психологиялык мүнөздөмөлөр, жумуш жүгү жана башка инсандык жана уюштуруучулук факторлор кирет[14, 71 б.].

Биз мындай көз караш максатка ылайыксыз деп эсептейбиз, анткени “тергөө кырдаалы” түшүнүгүн өтө кеңири чечмелөө аны типтештирүү мүмкүн эмес кылат.

Типтештирүү, өз кезегинде, конкреттүү иликтөөлөргө колдонула турган практикалык көрсөтмөлөрдү иштеп чыгуунун маанилүү шарты болуп саналат. Тергөө кырдаалынын чектери канчалык так аныкталса, белгилүү бир шарттарда кылмыштарды натыйжалуу иликтөөгө багытталган сунуштарды иштеп чыгуу ошончолук жеңил болот.

В. Ф. Ермолович, ал криминалистикалык мүнөздөмөдөн типтүү тергөө кырдаалдары сыяктуу элементтерди алып салууну жана анын ордуна мүнөздөмөгө кылмыш жасалган жердин жана убакыттын шарттарын, кырдаалды, кылмышкерлердин жүйөөлөрүн жана максаттарын киргизүүнү сунуш кылат [15, 36 б.]. Анын ою боюнча, бул кылмыштын механизми жөнүндө толук түшүнүк берет жана тергөөчүлөргө кылмыш окуясынын конкреттүү чөйрөсүн башкарууга жардам берет.

Бирок, биздин оюбузча, бул позиция төмөнкү себептерден улам макул боло албайт. Кылмыштын криминалистикалык мүнөздөмөсү, маңызы боюнча, кылмыштын белгилүү бир түрүнө мүнөздүү маалыматтык модель. Бул гипотезаларды жана котормолорун куруу үчүн тергөөнүн алгачкы этабында тергөөчүгө жардам берген маалымат тутумун түзүү үчүн зарыл болуп саналат. Бул процессте типтүү тергөө кырдаалдары негизги ролду ойнойт, анткени алар кылмыштуу окуяны талдоо үчүн баштапкы чекитти белгилешет. Тергөөнүн жүрүшүндө тергөөчү кылмыштын түрүнө мүнөздүү болгон жалпы маалыматтарга таянат жана конкреттүү иштин деталдары тереңдеген сайын гана ал жалпыдан конкреттүүгө өтөт. Демек, типтүү тергөө кырдаалдары криминалистикалык мүнөздөмөнүн зарыл элементи болуп саналат, анткени алар биринчи версияларды түзүүгө жана тергөөнүн жүрүшүн уюштурууга мүмкүндүк берет.

Ошентип, типтүү тергөө кырдаалдарын криминалистикалык мүнөздөмөдөн чыгаруу мүмкүн эмес, анткени алар тергөө версияларын чыгарууга негиз берет жана тергөө процессин түзүүгө жардам берет. Бул элементти алып салуу кылмыштуу аракеттерди талдоонун татаал процессин тутумдаштырууга жана жөнөкөйлөтүүгө багытталган курал катары криминалистикалык мүнөздөмөнүн маанисин алсыратат. Жердин жана убакыттын шарттары сыяктуу элементтерди

кошуу да маанилүү, бирок алар бул маалымат тутумунун маанилүү бөлүгү бойдон калган типтүү тергөө кырдаалдарын алмаштырбашы керек.

Типтүү кырдаалдар болбосо, тергөө тутумдугун жоготот жана тергөөчү кылмыш окуяларын натыйжалуу талдоо үчүн маанилүү куралдан ажырайт.

В.Ф. Эрмолевич тарабынан киргизилген кылмыш жасалган жердин жана убакыттын шарттары, ошондой эле кылмыш актысынын жагдайы сыяктуу криминалистикалык мүнөздөмөнүн элементтери, биздин оюбузча, бири-бирин алмаштыруучу түшүнүктөр катары каралышы мүмкүн. Бул контекстте “кылмыш жасалган жагдай” термини негизги элемент катары калтырылышы керек, анткени ал кылмыш жасалган шарттарды да, убакытты жана жерди да камтыйт. Кылмыштын жагдайы кылмыш жасалган контекстти жана курчап турган факторлорду сүрөттөгөн бардык зарыл аспектилерди камтыйт, ошондуктан аны колдонуу так жана максатка ылайыктуу көрүнөт.

Кылмыштын жүйөөлөрү жана максаттары жөнүндө сөз кылуу криминалистикалык мүнөздөмөнүн түзүмүн талкуулоодо талаштуу маселе бойдон калууда. Бир жагынан, кылмыштын жүйөөлөрү жана максаттары кылмыштын кылмыш-жаза укуктук сүрөттөлүшүнүн объективдүү тарабынын бир бөлүгү болуп саналат жана айыптоонун фабуласын түзүүдө эске алынышы керек. Бирок, криминалистикалык көз караштан алганда, жүйөө жана максат адам өлтүрүү же кылмыштын бетин ачуу үчүн жасалган кылмыштарды жашыруу сыяктуу иштердин айрым категорияларында талдоо үчүн пайдалуу элементтер болушу мүмкүн. Бирок, бул маселе мындан аркы талкуулар үчүн ачык бойдон калып, тереңирээк теориялык ой жүгүртүүнү талап кылаарын баса белгилөө керек.

Уюшкан кылмыштуу топтор тарабынан жасалган алдамчылыктын негизги криминалистикалык мүнөздөмөлөрүн билүү, иштин ушул категориясын ачуу жана иликтөө жаатында иштеген практиктер үчүн маанилүү. Тергөөчү, алгачкы текшерүү органынын кызматкери, ошондой эле тергөөгө көзөмөл жүргүзүүчү прокурор өзүнүн кесиптик ишинин жүрүшүндө кылмыштарды илимий талдоо зарылдыгына туш болушат. Иштин материалдарын изилдеген процессуалдык адам сөзсүз түрдө андагы маалыматтарды типтүү соттук мүнөздөмөлөр менен

салыштырат, бул ага кылмыш-жаза мыйзамдары боюнча иштин квалификациясы жөнүндө тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет. Бул байланыш кылмыштардын криминалистикалык мүнөздөмөсүнүн элементтери бири-бири менен тыгыз байланышта жана бири-бирине көз каранды экендиги менен түшүндүрүлөт.

Алдамчылык жасоонун жолдорун билүү, кылмышкер калтырган издерди талдоо, ошондой эле кылмыш жасалган жагдайларды изилдөө кылмыштын белгисиз элементтерин, мисалы, кылмышкердин инсандыгын же анын иш-аракеттеринин жүйөөлөрүн жогорку ыктымалдуулук менен аныктоого мүмкүндүк берет. Криминалистикалык мүнөздөмө тергөөчүнүн колунда күчтүү курал болуп калат, ал ар кандай кылмыш түрлөрүнүн жана топторунун мүнөздүү белгилерине таянып, ар бир конкреттүү иш үчүн эң негизделген версияларды сунуштай алат.

Биздин көз карашыбыз боюнча, кылмыштын негизги криминалистикалык мүнөздөмөсүнүн мазмуну жалпысынан төмөнкү негизги элементтерди камтышы керек:

- кылмыш жасалган жагдай (анын ичинде шарттар, жер, убакыт жана башка факторлор);
- кылмышты жасоо жана жашыруу ыкмасы (кылмышкер өз максатына жетүү жана аны табуудан качуу үчүн колдонгон ыкмалар);
- кылмыш жасоо механизми (кылмыш субъекти тарабынан аны ишке ашыруу процессинде жасалуучу конкреттүү аракеттер);
- кылмыштуу кол салуунун объектиси жана предмети (кылмыштуу жосун эмнеге багытталгандыгы жана ал жабыр тарткан тарапка кандай таасир тийгизгендиги жөнүндө маалыматтар);
- кылмышкердин инсандыгы (индивидуалдык өзгөчөлүктөргө, жүйөөгө жана жүрүм-турум үлгүлөрүнө байланыштуу мүнөздөмөлөр);
- жабырлануучунун инсандыгы (жабырлануучу жөнүндө тергөө үчүн тиешелүү болушу мүмкүн болгон маалыматтар);
- кылмыштын жасалышына шарт түзгөн жагдайлар жана шарттар (кылмышты жеңилдеткен же козгогон тышкы жана ички факторлор).

Негизги криминалистикалык мүнөздөмөнүн элементтеринин бул тизмеги абдан алгылыктуу болуп саналат жана кылмыштарды талдоонун тутумдуулугунун жана бүтүндүгүнүн талаптарына жооп берет. Дал ушул схема “жеке адамдарга карата алдамчылыктын криминалистикалык мүнөздөмөсү” темасын андан ары карап чыгуу үчүн негиз болуп берет, ал ушул иштин борбордук изилдөө предмети болуп калат.

Биринчиден, кылмыштын криминалистикалык мүнөздөмөсү – бул типтүү тергөө кырдаалдарын, ошондой эле кылмыштын жүйөөлөрү, анын жасалган жери жана убактысы сыяктуу башка компоненттерди камтыган интегративдик модель деп эсептейбиз, алар компоненттер өз ара байланышкан жана версияларды түзүү жана тергөө аракеттерин пландаштыруу үчүн негиз болуп саналат. *Экинчиден*, алдамчылыктын криминалистикалык мүнөздөмөсү тергөө органдарынын практикалык ишинин натыйжасында да, илимий изилдөөлөрдүн жүрүшүндө да алынган маалыматтын интеграциясына таянат. Ал өзүнө алдамчылык жасоонун типтүү шарттары, аны ишке ашыруунун мүнөздүү механизмдери жөнүндө маалыматтарды, ошондой эле алдамчылыкка кошо катышкандар жана жабырлануучу жөнүндө маалыматтарды камтыйт. Бул так криминалистикалык мүнөздөмөнү калыптандыруу үчүн техникалык жана тактикалык ыкмаларды камтыган криминалистикалык ыкмалардын кеңири спектрин колдонот. *Үчүнчүдөн*, ККМ алдамчылык түрүнө жараша ар кандай этаптарында колдонулган ыкмаларын иштеп чыгуу үчүн негиз болуп саналат. Маалымат тутуму болуп, ал, алардын иш-аракеттерин өзгөртүүгө жана кылмыш белгилеринин типтүү түрлөрүнүн негизинде чечим кабыл алуу үчүн тергөөчүлөр котормолорун курууга жардам берет. Бул маалыматтар кылмышкерлердин андан аркы аракеттери жөнүндө божомолдорду түзүү үчүн колдонулат, бул укук коргоо органдарынын ишинин натыйжалуулугун олуттуу жогорулатат. Криминалистикалык мүнөздөмө теориялык гана эмес, тергөөчүлөр үчүн практикалык колдонмо болуп калат. *Төртүнчүдөн*, кылмыштын криминалистикалык мүнөздөмөсү – бул кылмыштын элементтерин сүрөттөө гана эмес, кылмыш чөйрөсүндөгү өзгөрүүлөргө ылайыкташкан билимдин динамикалык тутуму. Ал кылмыштар жөнүндө салттуу

билимдерди да, изилдөөлөрдүн жана практикалык иштердин жүрүшүндө алынган жаңы маалыматтарды да бириктирет, бул аны тергөө органдарынын арсеналындагы маанилүү инструмент кылат.

Ошентип, жүргүзүлгөн анализдин негизинде төмөнкү тыянактарды чыгарууга болот:

1. Негизги кылмыштын криминалистикалык мүнөздөмөсүнүн маңызын талдоо, *биринчи* кезекте, түзүмдөлгөн криминалистикалык мүнөздөмөнү билүү алдамчылыкты ачуу процессин гана жеңилдетпестен, иштердин бул категориясын иликтөөнүн натыйжалуулугун жогорулатууга өбөлгө түзөт. Бул тергөөчүгө буга чейин иштелип чыккан методикаларды колдонууга жана алардын негизинде логикалык жактан текшерилген тергөө версияларын түзүүгө мүмкүндүк берет, бул өз кезегинде каталардын ыктымалдыгын азайтат жана далилдерди издөөнү жеңилдетет. Бул акыры укук коргоо органдарынын негизги милдеттеринин бири болгон кылмыштарды тезирээк жана ийгиликтүү чечүүгө алып келет. *Экинчи*, алдамчылыктын негизги криминалистикалык мүнөздөмөсү менен тыгыз анын башка бөлүмдөрү менен байланышкан жалпы криминалистика тутумунун маанилүү бөлүгү болуп саналат. Криминалистика илиминин бул аспектиси криминалистиканын ар кандай каражаттарын, ыкмаларын колдонуу менен алдамчылыктын элементтерин аныктоо процессинде чогултулган маалыматтардан түзүлөт. Бул жагдайда ККМ ар тараптуу изилдөөнүн жыйынтыгы болуп саналат, анын жүрүшүндө алдамчылыктын конкреттүү түрлөрүнө тиешеси бар криминалистикалык маалыматтардын бардык түрлөрү тутумдаштырылат жана жалпыланат. Бул маалыматтар кылмыштын материалдык издерин, ошондой эле кылмыш актысынын субъекттери жана жагдайлары жөнүндө маалыматты камтыйт. *Үчүнчү*, уюшкан алдамчылыктын криминалистикалык мүнөздөмөсүн түзүү процесси ыкчам-тергөө иш-чаралары менен гана чектелбестен, криминалистика жаатындагы илимий-изилдөө иштеринин натыйжаларын да камтыйт. Илимий изилдөөлөр уюшкан алдамчылыктын механизмдерин түшүнүүнү тереңдетүүгө, типтүү үлгүлөрдү аныктоого жана аларды иликтөөнүн жаңы тактикасын жана ыкмаларын сунуштоого жардам берет. *Төртүнчү*, ККМ

бул жөн гана кылмыш элементтерин сүрөттөө эмес, криминалдык чөйрөдөгү өзгөрүүлөргө ыңгайлашкан билимдин динамикалык тутуму, ал кылмыштардын бул категориясы жөнүндө салттуу билимдерди да, жаңы маалыматтарды да бириктирет, Бул аны тергөө органдарынын арсеналындагы маанилүү инструментке айлантат.

2. Кылмыштардын бул категориясы боюнча негиздүү криминалистикалык мүнөздөмөнү калыптандырууда предметтик-криминалистикалык мыйзам ченемдүүлүктөрдү изилдөө боюнча ыкмалардын комплексин колдонуу талап кылынат, алар илимий-теориялык жана практикалык мааниге ээ болгон сунуштарды иштеп чыгуу үчүн негиз болуп саналат. Каралып жаткан иштердин категориясы боюнча криминалистикалык билимдердин комплексин алуу үчүн кырдаалдык мамиле эң жемиштүү ыкма болуп санала тургандыгы негиздүү деп эсептейбиз, анткени: биринчиден, уюшкан кылмыштуу кошундун катышуусу менен алдамчылыкты тергөөнүн жалпы жана жеке методикасын иштеп чыгууга жана каралып жаткан кырдаалда криминалдык жосундарды жасоодо пайда болуучу ар түрдүү кырдаалдардын комплексин типтештирүүгө өбөлгө түзөт; экинчиден, практикага багытталган багыт тутумдуу мамиле инновациялык криминалдык продукцияны алуунун эң натыйжалуу жолу болуп саналат, мында заманбап тенденцияларды эске алуу менен ал уюшкан алдамчылыкка каршы турууга өбөлгө түзөт; үчүнчүдөн, типтүү тергөө кырдаалдарын тутумдаштыруу, анын негизинде тактикалык операцияларды (комбинацияларды) жүргүзүүнүн алгоритмин жана тергөө тутумун түзүүгө мүмкүндүк берет; төртүнчүдөн, кырдаалдык мамиле уюшкан алдамчылыкты иликтөө методикасынын теориялык-прикладдык негизи болуу төмөнкү компоненттерди изилдөөнү камтыйт: (алдамчылыктын объектиси) бул чөйрөдөгү криминалдык кырдаалдардын бардык спектри (алдамчылыкты даярдоо, ачуу, тергөө жана жашыруу); иштердин бул категориясы боюнча таанып билүү абалы; бешинчиден, уюшкан алдамчылыкты ачуунун жана иликтөөнүн жалпы жана жеке методикасын калыптандырууда кырдаалдык мамиленин маанилүүлүгү төмөнкүлөрдөн турат: а) сотко чейинки өндүрүш органдарынын алдында турган жалпы жана жеке милдеттерди чечүүдө;

б) пайда болгон криминалдык көрүнүштөрдүн заманбап тенденцияларын эске алуу менен уюшкан алдамчылыкты жасоо механизминин мыйзам ченемдүүлүгүн билүүгө өбөлгө түзөт; г) шарттарды түзүүдө: пайда болгон типтүү кемчиликтерди четтетүү боюнча; уюшкан алдамчылыкты ачууну жана тергөөнү криминалдык; криминалистика предметине жана объектисине карата колдонулуучу кырдаалдарды моделдөө боюнча иштерди жүргүзүүгө; д) заманбап шарттарда уюшкан алдамчылыкты ачуу жана иликтөө процессинин жаңы мыйзам ченемдүүлүктөрүн билүү максатында, алдамчылык криминалдык аракеттердин түрүнө жараша; алтынчыдан, каралып жаткан чөйрөдөгү криминалдык жосундардын латенттүүлүгүнүн фонунда иштердин ушул категориясына каршы аракеттенүүнү жана тергөөнү нейтралдаштыруу ыкмаларын жана каражаттарын жалпылоого өбөлгө түзөт.

3. Уюшкан алдамчылыктын негиздүү криминалистикалык мүнөздөмөсү төмөнкү өзгөчөлүктөргө ээ: 1) бул алдамчылык жасоо механизминин мазмундук түзүлүшүндө окшоштуктун болушу жана кылмыштардын криминалистикалык мүнөздөмөсү, мында кылмыш механизми криминалдык иштин динамикалык мүнөзүнүн чагылышы болуп саналат, ал эми анын илимий жыйынтыктарынын комплексинде тутумдаштырылган анын илимий билимдери каралып жаткан кылмыштын түрүнүн криминалистикалык мүнөздөмөсү болуп саналат; 2) кылмыш-жаза кодексинде мыйзам менен бекемделгенге караганда криминалистика тилинин жана анын предметтик уюмунун позициясынан “уюшкан топ” жана “алдын ала макулдашуу боюнча топ” түшүнүктөрүнө кыйла кеңири мамиле жасоо, мында биринчи учурда топ уюшкан алдамчылык кылмыштарынын криминалистикалык мүнөздөмөсүнүн тутуму түзүүчү элементи болуп саналат, ага ККМнүн мазмунуна киргендер белгилүү бир өз ара байланышы жана өз ара көз карандылыгы бар; 3) уюшкан алдамчылыктын механизми анын элементтерин кайталоонун туруктуулугу касиетине ээ, өзгөчөлүктөрү анын сапаттык жана сандык курамына жараша уюшкан кылмыштуу кошундун түзүлүшү жана иштеши менен байланышкан алдамчылыктын түрүн жасоодо колдонулуучу ыкмалар жана технологиялар, анын ичинде аны менен

байланышкан башка кылмыштарды жасоо; 4) уюшкан алдамчылыкты иликтөөгө каршы аракеттенүү ыкмаларынын тутумунун болушу жана анда ушул категориядагы иштерди тергөөнүн криминалистикалык методикасынын маанилүү курамы болуп саналган ыкмаларды камтыган; 5) криминалдык иштин ушул чөйрөсү боюнча криминалистикалык мүнөздөмөнүн түзүмдүк элементтик мазмуну мыйзам чыгаруучу тарабынан каралган уюшкан кылмыштуу кошундар тарабынан жасалган алдамчылыктын айрым түрлөрүнүн жеке методикасын түзүүнүн тиешелүү методуна, ошондой эле уюшкан алдамчылыкты жасоо механизми менен өз ара байланышта турган кылмыштын криминалистикалык мүнөздөмөсүнүн элементтик курамына түздөн-түз көз каранды болот; 6) уюшкан алдамчылык кылмышынын негиздүү криминалистикалык мүнөздөмөсү эки негизги деңгээлге бөлүнөт: а) бул категориядагы иштер боюнча сотко чейинки өндүрүш органдары тарабынан териштирүүнүн жалпы методикасын түзүү үчүн маанилүү болгон, кылмыштуу иштин калыптанып жаткан мезгилинде (криминалга чейинки, криминалдык, криминалдан кийинки) шартталган жалпылыктын жана мыйзам ченемдүүлүктүн негизинде топко ирилештирилген ККМнүн элементтери берилген кылмыштуу топтор тарабынан жасалуучу алдамчылыктын жалпы мүнөздөмөсү; б) кылмыш-жаза мыйзамдарынын ченемдеринде берилген кылмыштуу топ тарабынан жасалуучу алдамчылыктын жеке мүнөздөмөсү, анда алдамчылыктын ар бир өзүнчө алынган түрү боюнча ККМ берилген. Мында негизги басым алдамчылыктын айрым түрүн ачууда, анын ичинде кылмыштуу топтор тарабынан ага каршы аракеттенүүдө мааниси бар өзүнчө криминалистикалык мааниге ээ элементтерге жасалышы керек; 7) кылмыштын криминалистикалык мүнөздөмөсүнүн элементтеринин типтүү өзгөчөлүктөрү каралып жаткан иштердин категориясы боюнча версияларды көрсөтүүнүн жана текшерүүнүн иштелип чыккан тутумуна жараша уюштурулган алдамчылыкты иликтөөнүн кырдаалдык моделдерин түзүүгө мүмкүндүк берет; 8) кылмыштардын криминалистикалык мүнөздөмөсүн бир жагынан уюшкан алдамчылыкты тергөөнүн жеке методикасын түзүүнүн теориялык концепциясы катары, экинчи жагынан алардын ар бири боюнча чогултулган жана жалпыланган

криминалистикалык мааниге ээ болгон маалыматтардан улам алдамчылыктын айрым түрүн териштирүүнүн жумушчу механизми (каражаты) катары кароо керек; 9) уюшкан кылмыштуу кошундун типтүү криминалдык портреттери алдамчылыктын белгилүү бир чөйрөсүндө адистешкен уюшкан кылмыштуу кошуундун криминалдык ишинин ар кандай баскычтарында (даярдоо, жасоо, жашыруу) түзүлгөн кырдаал жана механизмдер менен өз ара байланышта турган тергөөнүн кырдаалдык моделдерин түзүү боюнча маалыматтык жана аналитикалык базалык негиз болуп саналат.

1.2. Жеке адамдарга жана юридикалык жактарга алдамчылык кылган кылмыштуу топтордун криминалистикалык мүнөздөмөсү

Криминалистикалык методиканын ичинде кылмышкердин инсандыгы жөнүндө маалыматтарды талдоо жана жалпылоо өтө маанилүү, анткени алар билими күнөөлүү адамды ийгиликтүү аныктоого өбөлгө түзгөн көз карандылыкты жана мыйзам ченемдүүлүктөрдү аныктоого мүмкүндүк берет. Ар бир кылмыш иши сөзсүз түрдө кылмышкердин инсандыгын из калтырат, бул анын социалдык-демографиялык, психологиялык жана кылмыш-жаза укуктук өзгөчөлүктөрүн чагылдырган издер түрүндө көрүнөт, алар тергөө процессинде сөзсүз түрдө аныкталууга тийиш [16, 33 б.], [17, 42-43 б.].

Алдамчынын инсандыгы кылмыштын бул түрүнүн криминалистикалык мүнөздөмөсүнүн маанилүү элементин билдирет, бул анын негизги сапаттарын терең талдоону талап кылат. Өзгөчө көңүл ийгиликтүү тергөө үчүн кылмыш ишинин субъектиси жөнүндө маалыматтын маанисине берилет. Тактап айтканда, Д. П. Поташник кылмышкер жөнүндө маалымат кылмыштын криминалистикалык мүнөздөмөсүн калыптандырууда негизги компоненттердин бири экендигин баса белгилейт [18, 18-19 б.].

Автордун айтымында, алдамчыларды кесиптик адистигинин негизинде классификациялоо криминалистикалык талдоодо маанилүү ролду ойнойт. А. И.

Гуров бул жагын изилдеп, уурулардын классификациясына салыштырмалуу бул классификациянын олуттуу түрдүүлүгүн көрсөтүп, ал инсандык психологиясынын өзгөчөлүктөрү жана кылмыш жасоого чыгармачыл мамилеси менен шартталганын белгилейт [19, 149-153 б.]. Учурда алдамчылыктын 40тан ашык түрү бар, алардын ар бири көптөгөн түрчөлөрдү жана кесиптик адистиктерди камтыйт.

Шылуундардын эң көп кездешкен түрлөрү төмөнкү категорияларды камтыйт:

- **Шүлөрлөр**-карточкалык алдамчылар, алар “катранщиктер” (бай адамдар менен өз ара аракеттенген оюнчулар), “гусарлар” (коомдук жерлерде алдамчылык менен алектенгендер), “жарышчылар” (таксилерде жана транспорттун башка түрлөрүндө алдоо жүргүзгөндөр), “паковщиктер” (башында баарын жеңип, андан кийин сумманын бир бөлүгүн жоготушат), “суу алдында жүрүүчүлөр” (жарандарды оюнга тартуучулар) жана “сгонщиктер” (психологиялык басым жасоочу) болуп бөлүнөт.

- **Наперсточниктер** — наперстниктер менен манипуляция кылган шылуундар.

- **Куурчактар** – атайын “куурчактар” (муляждар) менен акча же буюмдарды алмаштырган шылуундар.

- **Разгонщиктер** – бул автотранспорт жана башка кымбат баалуу буюмдар менен бүтүмдөрдө алдамчылык менен алектенген шылуундар.

Алдамчылык субъектинин мүнөздөмөсү өзгөчө жана конкреттүү мүнөзгө ээ. Алдамчы, адатта, жабырлануучу менен байланышып, аларга ишенимдүү жана бекем адам катары таасир калтырат. Анын өзүн көрсөтүү жөндөмү кылмыш схемасында негизги ролду ойнойт. Айлананын элементтери, мисалы, кадыр-барктуу кеңсе, катчынын болушу, ар кандай документтер жана сапаттуу жарнамалык материалдар жабырлануучуга мыйзамдуулук жана ишеним элесин берет.

Алдамчынын позитивдүү образын калыптандыруу, тышкы факторлорду билгичтик менен пайдалануу жана жабырлануучуга психологиялык таасир берүү анын кылмыш ишинин маанилүү элементтери экендигин белгилей кетүү керек.

Бул өзгөчөлүктөр кылмышкерди криминалистикалык талдоо үчүн өзгөчө татаал объектке айландырат, тергөөнүн ушул типтеги кылмышкерлердин психологиялык жана социалдык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен тергөөнүн жаңы ыкмаларын иштеп чыгууну талап кылат.

Адамдын тапкычтыгы так классификациялоого кыйын, бирок, жалпысынан алганда, бардык алдамчыларды эки кеңири категорияга бөлүүгө болот: Биринчиси — алдоо жолу менен мамлекеттик мүлктү же ишканалардын, фирмалардын жана уюмдардын активдерин ыйгаргандар; экинчи категория — алдоо же ишенимди кыянаттык менен колдонуу менен жеке адамдардын мүлкүнө кол салган адамдар.

Алдамчылардын негизги бөлүгү — интеллектуалдык ийкемдүүлүгү жогору, фантазиясы жана чыгармачылыгы күчтүү, ынандыруу жөндөмүнө ээ адамдар. Алар чебердик менен кылмыш долбоорлорду ишке ашыруу үчүн шарттарды бурмалап, алардын айланасындагылар менен оңой байланыш түзүшөт жана өздөрүн жайгаштырышат, бул аларга бардык жагдайларда, анын ичинде импровизацияны талап кылган жагдайларда лидер болууга мүмкүндүк берет.

Өздөрү жөнүндө позитивдүү таасир калтыруу үчүн, шылуундар көбүнчө кокустан таасир этүүчү адамдар менен байланыш түзүшөт, белгилүү адамдардын кол тамгалары жазылган визиттик карточкаларды көрсөтүшөт же келечектеги жабырлануучунун көзүнчө коомдук ишмерлер менен телефон аркылуу сүйлөшүшөт. Алар ошондой эле ишенимди шыктандыруу үчүн абройлуу уюмдардын документтерин, жарнамалык буклеттерди же расмий бланктарды көрсөтө алышат. Алдамчылардын арасында эркектер басымдуулук кылат (болжол менен 48%), бирок акыркы мезгилде алдамчылыкка катышкан аялдардын саны көбөйдү, бул кылмыштарды жасоонун ар кандай жолдору менен шартталган. Учурда алдамчы аялдардын үлүшү 33% га жетет.

Криминологиялык чөйрөдө алдамчылардын арасында рецидивдин жогорку деңгээли, анын ичинде атайын рецидив бар. Алдамчылык үчүн соттолгон адамдардын болжол менен 57,3% буга чейин ушундай кылмыштар үчүн соттолгон, алардын көбү бир нече жолу. Белгилей кетчү нерсе, шылуундар көбүнчө кылмыш жасоонун белгилүү бир жолун карманышат, бул алар үчүн

“профессионалдык” стратегия болуп калат: соттолгондордун 73% га жакыны ошол эле схема боюнча иш-аракет кылышат.

Шылуундардын инсандыгын талдоо алардын жогорку деңгээлдеги кесипкөйлүгүн, тар адистигин, ар кандай тармактардагы, анын ичинде укуктук чөйрөдөгү кеңири билимин ачып берет. Р. С. Белкин баса белгилегендей, бул кылмышка мүнөздүү болгон субъектин мүнөздөмөсү маанилүү криминалистикалык мааниге ээ, анткени ал потенциалдуу кылмышкерлердин чөйрөсүн кыскартууга гана эмес, кылмыштын себептери жана максаттары, аны жасоо жана жашыруу ыкмалары, ошондой эле изделип жаткан объекттердин жайгашкан жери жана башка негизги факторлор жөнүндө версияларды коюуга мүмкүндүк берет [20, 314 б.].

Эгерде алдамчылык уюшкан кылмыштуу топ (уюшкан кылмыштуу топ) тарабынан жасалса, анда мындай топ криминалистикалык изилдөөнүн өз алдынча объектиси болуп калат. Кылмыштуу топтор тарабынан жасалган алдамчылык кылмыштын бул түрүнүн эң коркунучтуу формасы болуп саналат, анткени алар жогорку деңгээлдеги уюшкандык менен мүнөздөлөт жана жалпысынан бир кылмыш менен гана чектелбестен, өз ишин узак убакыт бою улантышат.

Алдамчылардын уюшкан тобунун иши кылмыш механизминде жана анын криминалистикалык компоненттерине өзгөчө спецификаны киргизет, ошондой эле, эреже катары, оор кесепеттерге алып келет. Топтук кылмыш иши анын бардык катышуучуларын жана иштөө ыкмаларын аныктоо үчүн татаал тергөө процедураларын жана терең анализди талап кылат [21, 143 б.].

Кылмыштуу топтор алардын уюшулгандыгынын деңгээлине жараша төмөнкүдөй криминалистикалык маанилүү түрлөргө классификацияланышы мүмкүн: а) кокустук (кырдаалдык) кылмыштуу топтор; б) компания түрүндөгү кылмыштуу топтор; в) уюшкан топтор; г) кылмыштуу коомдоштуктар (уюмдар).

Кокус кылмыштуу топтор – бул адамдардын бирикмеси, алардын аты айтып тургандай, өзүнөн-өзү, конкреттүү кырдаалдан улам, жалгыз топтук кылмыш жасоо максатында пайда болот. Кылмыш тобунун бул түрү көбүнчө жашы жете элек кылмышкерлер үчүн мүнөздүү. Мындай топтор так аныкталган түзүлүшкө

жана иерархияга ээ эмес, аларда ачык лидер жок жана чечимдер алдын-ала жана деталдуу иштелип чыккан иш-аракеттер планысыз, эмоциялардын же мас абалынын таасири астында коллегиялдуу жана көп учурда импульсивдүү түрдө кабыл алынат. Мындай топтордун катышуучуларынын биригүү деңгээли минималдуу; сурак баскычында алардын мүчөлөрү көбүнчө туура көрсөтмө берүүгө жакын болушат, анткени аларда жалпы кылмыш ишин коргоо үчүн терең жүйөө жок. Белгилей кетүүчү нерсе, мындай кокустук топтор алдамчылыкка сейрек катышышат.

Эгерде, тескерисинче, ушундай кокустук топ ачыкка чыгуудан качса жана кылмыштуу ишин уланта берсе, анда ал убакыттын өтүшү менен **компания түрүндөгү** топко айланат. Мындай компаниялар кыйла туруктуу түзүмү менен мүнөздөлөт, алардын курамы салыштырмалуу туруктуу бойдон калууда. Убакыттын өтүшү менен мындай бирикмелерде антисоциалдык фокус калыптана баштайт, ал эми кылмыш иши катышуучулардын жашоосунда барган сайын маанилүү орунду ээлейт. Бирок, бул мезгилде кылмыш иш-аракеттерин так пландаштыруу дагы эле жетишсиз. Мындай топтор жасаган кылмыштарды иликтөөдө кокус топторго салыштырмалуу алардын катышуучуларынын биримдигинин жогорку деңгээли байкалат. Компания түрүндөгү кылмыштуу топтор – бул кокустук жана уюшкан кылмыштуу топтордун ортосундагы өткөөл форма, бул алардын биринчисинин да, экинчисинин да белгилерин түшүндүрөт.

Кылмыштуу топтордун бул түрү көп учурда жарандарга олуттуу зыян келтирбеген майда алдамчылык операциялар менен алектенет. Мындай кылмыштардын мисалдары колтуктарды манипуляциялоо, бирдей эмес суммага акча алмаштыруу же арзан зергер буюмдарын алмаштыруу болушу мүмкүн. Бул иш-аракеттер терең билимди жана татаал уюштурууну талап кылбайт, бирок жабырлануучуларга жана укук коргоо органдарына олуттуу шек келтирбестен, кылмышкерлерге тез киреше алып келиши мүмкүн.

Талдоону улантуу менен, дал ушул кылмыштуу бирикмелердин ортоңку формаларында кыйла түзүмдөлгөн жана туруктуу кылмыштуу топторго айланып

кетиши мүмкүн болгон кыйла татаал жана уюшкан алдамчылык схемаларынын негизи түптөлө баштагандыгын белгилей кетүү маанилүү.

Биздин оюбузча, тергөөнүн татаалдыгы: • колдонулган өзгөрүлмө транзакция схемаларынан улам алдамчылыкты аныктоо жана ага каршы туруу, ошондой эле ушул категориядагы иштерди жасоонун татаал ыкмалары; • кылмыштуу топтор тарабынан алдамчылык жасоонун колдонулган ыкмаларынын көп аспектигинен улам келип чыккан көйгөйлөр жана аларды ишке ашыруунун географиясы • кылмыштуу топтук алдамчылыктын бардык этаптарында санариптик технологияларды колдонуу; • бул чөйрөдө уюшкан кылмыштуу кошундардын криминалдык ишмердүүлүгүнүн материалдык издерин табуунун жана бекемдөөнүн өзгөчөлүгү, аны интернационалдаштыруунун фонунда; • криминалистикалык типтин өзгөчөлүгү түзүмдөрдүн өзгөчөлүгү, уюшкан кылмыштуу кошуундун мүчөлөрүнүн жогорку туруктуулугунун жана корпорациясынын фонунда криминалдык ишмердүүлүктүн фазасы, мындай калыптандырууга каршы аракеттенүүнү татаалдандат; • уюшкан алдамчылык аны милдеттүү түрдө, жетишээрлик кесиптик деңгээлде даярдоону жана өткөрүүнү жана аны жашыруунун жогорку даражасын, анын ичинде акча каражаттарын легалдаштыруу жана адалдоо жолу менен талап кылат; • “ойдон чыгарылган” медиацияны пайдалануу менен каралып жаткан чөйрөдө ОАФНЫН криминалдык ишинин спецификалык материалдык издерин табуу жана бекемдөөнүн татаалдыгы, бул далилдөө процессин татаалдандат; “ойдон чыгарылган” медиацияны пайдалануу менен каралып жаткан чөйрөдө уюшкан кылмыштуу кошуундун криминалдык ишинин спецификалык материалдык издерин табуу жана бекемдөөнүн татаалдыгы, бул далилдөө процессин татаалдандыканы; • кылмыштардын айрым категорияларына адистешүү болгон, анда кылмыш чынжырынын бардык этаптарында мүчөлөрдүн ортосунда ролдор бөлүштүрүлөт (мисалы: кумар оюндары), мында мындай кылмыштуу топтор мобилдүүлүккө, башка кылмыштуу топтор менен туруктуу байланыштарга ээ жана операциялардын коопсуздугун камсыз кылган жогорку техникалык жабдыктарга ээ, компьютердик программаны башкарган адистердин болушу; • уюшкан

алдамчылык коргоо блогуна ээ, ага мамлекеттик бийлик органдарынын жана укук коргоо органдарынын коррупциялашкан өкүлдөрү кирет, алар уюшкан кылмыштуу кошуундун мүчөлөрү кылмыш жоопкерчилигинен качуу мүмкүнчүлүгүн алууну камсыз кылгандыгы менен коштолот.

Белгилей кетүүчү нерсе, алдамчылык аракеттерди жасаган тзүмдөрдө уюштуруу жана туруктуулук деңгээли уюшкан кылмыштуу топтордо алдын ала макулдашуу боюнча иштеген топторго салыштырмалуу кыйла жогору [19, 72 б.]. Уюшкан кылмыштуу топтордун реалдуу мазмуну жана алдын ала макулдашуу боюнча топтордун потенциалдуу мүнөздөмөлөрү боюнча алардын типтүү белгилерин карап көрөлү.

Мындай кылмыштуу топтордун негизги белгилери болуп төмөнкүлөр саналат: кылмыш ишинин кирешесинен баштап ашыкча пайдага чейин олуттуу финансылык пайда алуу максатында уурдоого багыт алуу; катышуучулардын ортосунда ролдорду катуу бөлүштүрүү, бул кылмыштуу кутумдун же алдамчылык аракеттерди даярдоону, аткарууну жана андан кийин жашырууну камтыган алдын ала иштелип чыккан пландын алкагында ишке ашырылат. Мындай топтордун географиялык чөйрөсү регионалдык деңгээлден трансулуттук масштабга чейин өзгөрүшү мүмкүн. Топтун курамы, эреже катары, туруктуу, бирок тажрыйбалуу криминалдык элементтерди жана кылмыш иши жөнүндө билими жок, бирок кылмыштуу топтун максаттарына жетүү үчүн зарыл болгон кесиптик көндүмдөргө ээ адамдарды тартуунун эсебинен анын өсүшү мүмкүн.

Уюшкан топтордун маанилүү мүнөздөмөсү – күнүмдүк жашоодо да, кылмыш ишинде да ар кандай жазуу жана жашыруу ыкмаларын колдонуу. Кылмыш жасалган этапта да, кылмыш аяктагандан кийин да укук коргоо органдарынан качуунун ар кандай стратегиялары, анын ичинде тергөөгө жана кылмыштуулуктан кийинки каршылык көрсөтүү ыкмалары колдонулат. Алдамчылыктын объектисин тандоо да маанилүү орунду ээлейт, ал жабырлануучунун инсандыгын кылдат изилдөөгө же келечектүү курмандыктардын белгисиз чөйрөсүнө арналган алдын ала даярдалган типтүү сценарийлерди же “скриптерди” колдонууга негизделиши мүмкүн.

Мындай кылмыштуу топтордун катышуучулары алдамчылык процессинде турмуштук, кесиптик же криминалдык болобу, психологиянын принциптерин, манипуляцияны жана жеке тажрыйбасын көп колдонушат. Уюшкан топтор калтырган издер көбүнчө кылмыштын жамааттык мүнөзүн, анын ичинде жогорку технологиялык ыкмаларды колдонууну жана кылмыш ишинин ар бир баскычында ар кандай адамдардын катышуусун көрсөтөт.

Негизинен, кылмыштан кийин ишке ашырылган укук коргоо органдарына каршы туруу ыкмалары мындай топтордо маанилүү ролду ойнойт. Бул ыкмалар сотко чейинки этаптарда да, соттук териштирүүдө да, анын ичинде адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылыктын натыйжасында алынган акча каражаттарын легалдаштырууда жана адалдоодо да активдүү колдонулат.

Жалпысынан, уюшкан кылмыштуу топтор жогорку деңгээлде уюшкандыкты жана шайкештерүүнү көрсөтүшөт, бул алдын-ала макулдашуу боюнча анча түзүмдөлбөгөн топторго салыштырмалуу аларды кооптуу жана ачууну кыйындатат.

Алдын ала макулдашуу боюнча иш алып барган топтор үчүн, ошондой эле уюшкан кылмыштуу топтор үчүн негизги кылмыш иши болгон алдамчылык алардын криминалдык ишмердүүлүгүндө негизги орунду ээлейт. Мындай алдамчылыкты ишке ашыруу процессинде предикаттык (мурунку) жана андан кийинки кылмыштар көп кездешээрин эске алуу маанилүү, бул негизги кылмыш менен коштолгон мыйзамсыз аракеттердин спектрин кеңейтет.

Алдын-ала сүйлөшүү жана уюшкан кылмыштуу топтор үчүн негизги аспектилердин бири – мүчөлөрдүн ортосунда ролдорду бөлүштүрүү. Бул бөлүштүрүү, эреже катары, кылмыш ишинин бардык этаптарында топтун ар бир мүчөсүнүн функцияларын конкреттештирүүнү камтыйт — даярдануудан баштап кылмыштын изин жашырууга чейин. Алдын-ала макулдашуу боюнча иш алып барган топтордо катышуучулардын психологиялык биримдиги көп кездешет, ал туугандык же достук мамилелердин болушунан келип чыгат, бул иш-аракеттердин ички шайкештирүүсүн жана ырааттуулугун күчөтөт.

“Топтун туруктуулугу” термини, анын баалоочу мүнөзүнө жана криминалистикалык изилдөө көп колдонулган сын-пикирлерге карабастан, адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылык иштеринде укук коргоо практикасында кеңири колдонулат. Бул белгилер топтун курамынын туруктуулугун, кылмыштардын кайталанышын, ошондой эле катышуучулардын ортосунда узак мөөнөттүү кылмыштуу байланыштардын болушун камтыйт, бул кылмыштуу ишти натыйжалуу уюштурууга жана жашырууга мүмкүндүк берет.

Алдамчылык, кылмыштуу иштин негизги түрү катары, алдын ала макулдашуу боюнча жана уюшкан топтордо өз ара байланышкан кылмыштардын комплекси жана кылдат криминалистикалык анализди талап кылган факторлор менен байланыштуу экенин белгилей кетүү керек.

Практиканы талдоо кылмыштуу топторго карата колдонууда универсалдуу “туруктуулук” терминин түзүү бир катар себептерден улам мүмкүн эместигин көрсөтөт: *биринчиден*, туруктуулук кылмыш-жаза мыйзамдары, криминология, кылмыш - жаза процесси, криминалистика, ыкчам иликтөө теориясы жана юридикалык психология сыяктуу кылмыш илимдеринин ар кандай тармактарындагы илимий изилдөөлөрдүн натыйжасы гана эмес, ошондой эле уюшкан кылмыштуу топ тарабынан жасалган алдамчылыктын ар бир конкреттүү учурундагы далилдөө процессинин натыйжасы. Башкача айтканда, туруктуулуктун универсалдуу аныктамасын сунуштоого аракет кылганда, топтун иштөө өзгөчөлүгүнөн же криминалистикалык анализдин кемчиликтеринен улам, сот белгилүү бир иште бул белги жок деген жыйынтыкка келиши мүмкүн. *Экинчиден*, алдамчылык кылган кылмыштуу топтор бири-биринен кыйла айырмаланат, бул алардын жашоо циклине, иш-аракетинин мүнөзүнө жана мүчөлөрүнүн уюштуруучулук жана лидерлик сапаттарына байланыштуу. Бул айырмачылыктар мындай топтордун туруктуулугун аныктоо үчүн бирдиктүү, универсалдуу терминди иштеп чыгууну кыйындатат, анткени алардын түзүмү жана иш-аракеттеринин мүнөзү олуттуу түрдө өзгөрүшү мүмкүн [22, 56-62 б.].

Алдамчылыкка адистешкен кылмыштуу топтордун ыдырашы объективдүү жана субъективдүү факторлордун айкалышы менен аныкталаарын эске алуу

керек. Алардын ичинен кылмыштарды ачуу жана иликтөө боюнча активдүү чараларды, кылмыш ишинен түшкөн кирешени азайтууну, ошондой эле мамлекет тарабынан көрүлүп жаткан алдын алуу чараларын белгилөөгө болот. Шылуундардын топторун түзүү улуттук негиздер боюнча болжол менен бирдей пропорцияда жүрөт: бир улуттагы адамдардан турган бир тектүү топтор да, ар кандай улуттардан турган аралаш топтор да кездешет.

Кылмыш жасалган жер менен алдамчылык топторунун мүчөлөрүнүн жашаган жери дайыма эле дал келе бербейт. Мындай корреляциянын жоктугунун себептерин топтордун түзүлүшүнүн өзгөчөлүктөрү, катышуучулардын саны, жаш өзгөчөлүктөрү, ошондой эле жогорку технологиялык ыкмаларды колдонуу же чет өлкөдөн алынган алдамчылык моделдери менен түшүндүрсө болот. Турак жай менен кылмыш ишинин ортосунда дал келүү көбүнчө алдамчылыктын салттуу формаларына мүнөздүү.

Адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылык механизмдин белгилөө анын кылмыштуу аракеттерди гана эмес, тергөөгө каршы туруу ыкмаларын да камтыган бардык элементтерин жана өз ара байланыштарын аныктоону болжолдойт. Жеке алдамчылык механизмден айырмаланып, топтук алдамчылык механизми кылмыштуу жана кылмыштуулуктан кийинки мезгилдерде топтун иштешинин жалпы моделдерин жакшыраак түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Катышуучулардын уюшкандыгы жана тажрыйбасы жогорулаган сайын алдамчылык кылган топтун курамы татаалдашат. Топтор топтолгон тажрыйбаны, анын ичинде мурдагы кылмыш ишин эске алуу менен түзүлөт. Көбүнчө мындай топтор өз аракеттерин камсыз кылуу жана жоопкерчиликтен качуу үчүн бузулган байланыштардан пайдаланышат.

Уюшкан топтордун сандык курамын изилдеп жатып, Е.В. Можеева “алдыңкы орунду эки кишиден турган топтор (37%), андан кийин үчтөн бешке чейин катышуучулардан турган топтор (27%) ээлейт” деп белгилейт. Катышуучулардын 34% кылмыш жасоодо активдүү роль ойногонун, 15% уюштуруучу, 11% жардамчы катары аткарганын баса белгилөө маанилүү. Бул топтук алдамчылык жасоодо катышуучулардын ортосунда ролдорду бөлүштүрүү ачык байкалат, бул

кылмыш планын натыйжалуу ишке ашырууга өбөлгө түзөт деген тыянакка келет [23]. Жалпысынан, алдамчылыкка адистешкен кылмыштуу топтордун калыптануу динамикасы, иш-аракеттери жана бузулушу, алардын уюштуруу түзүмү, тышкы шарттар жана кылмыш ишинин өзгөчөлүктөрү ортосундагы татаал мамилелерди чагылдырат.

Уюшкан топтордун сандык жана сапаттык көрсөткүчтөрү үч түрдү аныктоого мүмкүндүк берет: 1) жогорку жана орточо туруктуулуктагы жана уюшкандыктагы экономикалык алдамчылыктар; 2) жогорку жана орточо туруктуулуктагы жана уюшкандыктагы санариптик жана телефондук алдамчылыктар; 3) ар кандай туруктуулуктагы жана уюшкандыктагы коомдук-кылмыштык багыттагы алдамчылыктар [24, 155-163 б.].

Алдамчылык кылган топтордун убактысы (пайда болгондон таркатууга чейин) мүнөздүү болуп туруктуулукка жана уюшкандыкка көз каранды.

Алдын ала макулдашуу боюнча эң көп иштеген убактысы (бузулуу) бир айдан үч айга чейин; уюшкан топтор эки айдан алты айга чейин.

Алдамчылык схемаларга катышкан кылмышкерлердин төмөнкү типологиясын сунуш кылат: функционалдык милдеттери боюнча, кылмыштуу иерархиядагы абалы боюнча. Функционалдык негизде жасалмалоочулар, “Кара бухгалтерлер”, юристтер жана псевдоменеджерлер сыяктуу уюштуруучуларды жана аткаруучуларды бөлүп көрсөтүшөт. Кылмыш дүйнөсүндөгү жобо боюнча төмөнкү категорияларды бөлүп кароого болот: мамлекеттик жана муниципалдык түзүмдөрдө иштеген шылуундар, телефон шылуундары, санариптик шылуундар [25, 123-125 б.].

Жасалмалоочу – бул негизги милдети алдамчылыкка жана ишенимди кыянаттык менен пайдаланууга шарт түзүү болгон топтун мүчөсү. Жасалмалоочу документтерди жасалмалоо, уламыштарды иштеп чыгуу, алдамчылык үчүн жагдайларды сахналаштыруу, ошондой эле кылмыш схемаларына тартылган маалыматы жок кызматкерлерди окутуу менен алектенет.

Horne Juanida, Venter Jan жана Lochner Hennie (2018) тарабынан жүргүзүлгөн изилдөө сатып алуу чөйрөсүндөгү алдамчылык сатып алуу айлампасынын бардык

этаптарында кездешет, бирок көбүнчө мыйзамсыз иш-аракеттер сатуу же тендердик этапта (мисалы, Африка жана Түштүк Африка) белгиленет. Бул жааттагы алдамчылык көбүнчө бизнес тарабынан кылмыш катары кабыл алынбайт, бул маалыматты бурмалоого байланыштуу мыйзам бузууларды жасоого мүмкүндүк берет [26, 177-182 б.]. Изилдөөнүн жүрүшүндө авторлор тендердик этаптагы бурмалоолордун түрлөрүн талдап, алдамчылыкты аныктоо үчүн “кызыл желектер” деп аталган (ички криминалистикада терс жагдайлар же сахналаштыруу белгилери катары белгилүү) маанисин баса белгилешкен. Аларды идентификациялоо тендердик этаптарда алдамчылыкты аныктоо жана алдын алуу механизмин жакшыраак түшүнүүгө жардам берет, бул укук коргоо органдарына да, жеке секторго да пайда алып келиши мүмкүн. “Кара бухгалтер” кылмыш ишинен келип түшкөн финансылык агымдарды көзөмөлдөөдө, ошондой эле бул каражаттарды кийинчерээк мыйзамдаштырууда маанилүү ролду ойнойт. “Юрист” топтун укуктук коопсуздугу үчүн жооп берет жана юридикалык тобокелдиктерден коргоону камсыз кылып, анын ишинин логистикасын шайкештирет. “Псевдоменеджер” маалыматсыз персонал менен иштешет, кадрлардын агымын көзөмөлдөйт жана зарыл болсо, кылмыштуу схемаларды ишке ашыруу үчүн жаңы мүчөлөрдү тандайт.

Эми кылмышкерлердин кылмыш дүйнөсүндөгү абалы боюнча типтүү портретин карап көрөлү:

- **Алдамчы** - алдамчылыктын салттуу, кээде архаикалык ыкмаларын колдонгон алдамчы. Анын түрчөлөрүнө “жорж”, “жох”, “кидала”, “сындыруучу”, “разгонщик”, “кайрымдуулук жыйноочу”, “турист” (криминалдык дүйнөнүн өкүлдөрүнөн акча тапкан алдамчы), “фрамазон”, “шилник” жана башкалар кирет. Адатта, бул 25-45 жаштагы, билим деңгээли төмөн, мурда соттолгон жана көбүнчө үй-бүлөсү жок эркек. Шылуундар тааныштарынан же туугандарынан турган топтор менен көбүнчө жашаган жери боюнча, алдын-ала макулдашуу жана салттуу ыкмалар менен алдамчылык кылышат.

- **Телефондук шылуун** эки түрчөнү камтыйт: “**камкорчу**” — эркинен ажыратылган жайларда жазасын өтөп жаткан адам. Алдамчы эркек же аял болушу

мүмкүн, билим деңгээли төмөн, адатта эки же андан көп жолу соттолгон. Мындай шылуундар алдын ала макулдашуу боюнча да, уюшкан кылмыштуу топтордо да иштешет. Тажрыйбасы жана соттуулугу дистанттык алдамчылыктын курмандыктарын тандоого таасир этет; **“Колл-борбордун кызматкери” же “күч түзүмдөрүнүн өкүлү”** 20-45 жашта, эркек да, аял да болушу мүмкүн. Бул алдамчылык схемасынын катышуучусу, адатта, соттуулугу жок, орто, толук эмес колледж же жогорку билимге ээ, үй-бүлөдө жана уюшкан кылмыштуу топтун мүчөсү.

Санариптик алдамчы - жашы 18-25, эркек, соттолбогон, атайын орто билими бар, үй-бүлөсү жок, ошондой эле уюшкан топтун мүчөсүнүн ролун аткарат. Мамлекеттик же муниципалдык башкаруудагы ак жакачандар жана алдамчылар — 40-55 жаш, эки же андан көп жогорку билимге ээ, соттуулугу жок эркектер. Бул адамдар жоопкерчиликке байланыштуу кызматтарды ээлешет, үй-бүлөдө болушат жана уюшкан топторго катышышат [27].

Алдамчылык кылган адамдардын топторунун максаттары, жүйөөлөрү жана психологиялык аспектиери кылмыш-жаза укугу, криминология жана юридикалык психология сыяктуу илимдерде кеңири изилденген. Маанилүү жыйынтыктардын айрымдары төмөнкүлөр. Биз Ю.М. Антониандын көз карашын колдойбуз, ал “оюн жүйөөсү” кылмыштуу жүрүм-турумга жалпы стимул болуп саналат деп эсептейт. Каралып жаткан кылмыштардын контекстинде катышуучулардын жүйөөсү “оюн жүйөөсүнөн” жеңил акча табууга умтулууга чейин өнүгөт. Г. В. Бембееванын изилдөөлөрү көрсөткөндөй, алдамчылардын негизги жүйөөлөрү төмөнкүдөй бөлүштүрүлөт: а) кылмышкерлердин 34% акча табууга жана ач көздүккө умтулушат; б) 22% материалдык байлыкка умтулушат; в) 24% жеңил жашоого ыкташат; г) 12% жеңил ойлуулук менен иштешет; д) калган 8% башка жүйөөлөргө ээ [28, 23 б.].

Е. Ю. Стрижов шылуундарда өзүн-өзү таануунун баалуулуктары өз кызыкчылыктарына гана умтулуп, айланасындагылардын пикирин тоготпой жана башкалардын үстүнөн бийликке умтулуп, ар кандай жолдор менен өз максаттарына жетүүгө умтулуусунда көрүнүп турганы кызыктуу жыйынтык

чыгарды. Бул универсалдуу баалуулуктарды шылуундар адеп-ахлаксыз жана кылмыштуу жолдор менен, анын ичинде алдоо, жасалмалоо жана уурдоо менен жеке кызыкчылыкка жетүү мүмкүнчүлүгү катары чечмелешет. Шылуундар чынчылдык, эмгекчилдик жана берилгендик сыяктуу сапаттарды алдоо, жалкоолук жана куулук менен байланышкан субъективдүү баалуулуктарына карама-каршы карашат [29, 163-171 б.].

Биздин оюбузча, шылуундардын сунушталган классификациясы жана типтүү портреттери тергөөнүн кырдаалдык моделдерин түзүү үчүн маанилүү маалыматтык жана аналитикалык негизди камсыз кылат. Бул моделдер кылмыш жасоо механизмдерине жана кылмыштуу жана кылмыштуулуктан кийинки мезгилдерде алдамчылык топторунун иштөө шарттарына шайкеш келиши керек.

Алдын ала макулдашуу боюнча иш алып барган жана алдамчылык кылган топтордун сандык жана сапаттык мүнөздөмөлөрү жүргүзүлгөн анализдин негизинде мындай топтордун эки түрүн бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берет: кутумду уюштуруунун жогорку даражасы менен жана макулдашууну уюштуруунун төмөн даражасы менен. Жогорку уюштуруу топтору (43,7%) төмөн уюштуруу топторунан (33,4%) бир аз үстөмдүк кылат. Бул кылмыш алдын ала макулдашуу боюнча пландаштырылган топтордо да алдамчылыкка жана ишенимди бузууга негизделген алдамчылык схемаларды даярдоо жана ишке ашыруу процессинде салыштырмалуу жогорку шайкештик бар экенин билдирет [30, 39-48 б.].

Уюшкан кылмыштуу топтордун сандык жана сапаттык параметрлери үч негизги категорияны бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берет: 1) жогорку жана орточо туруктуулукка жана уюшкандыкка ээ болгон экономикалык алдамчылыктар, 2) ошондой эле жогорку жана орточо туруктуулукка жана координацияга ээ болгон санариптик жана телефондук алдамчылыктар, жана 3) ар кандай деңгээлдеги туруктуулукка жана уюшкандыкка ээ болгон коомдук-кылмыштык багыттагы алдамчылыктар.

Юридикалык адабияттарды талдоо алдамчылык топтордун катышуучуларын төмөнкүдөй тутумдаштырууга мүмкүндүк берет:

1) **уюштуруу деңгээли боюнча:** алдын ала макулдашуунун катышуучулары; уюшкан кылмыштуу топтун катышуучулары.

2) **алдамчылык ишинин мазмуну боюнча:** салттуу алдамчылар; квалификациялуу алдамчылар: а) кредиттөө чөйрөсүндө; б) төлөмдөрдү алууда; в) төлөмдүн электрондук каражаттарын пайдалануучулар; г) камсыздандыруу чөйрөсүндө; д) компьютердик маалымат чөйрөсүндө.

3) кылмыш ишиндеги ролу боюнча: Уюштуруучу; аткаруучу; коррупционер; адашууга алып келген маалыматы жок адамдар.

3.1) уюштуруучулар жана аткаруучулар функционалдык милдеттери боюнча да классификацияланышы мүмкүн: фальсификатор; "Кара" бухгалтер; юрист-чечим; псевдоменеджер.

3.2) кылмыштуу иерархиядагы жобо боюнча: алдамчы; телефондук алдамчы; санариптик алдамчы; “ак жака”; мамлекеттик жана муниципалдык түзүмдөрдө иштеген алдамчылар.

4) **алдамчылык механизминде карата:** алдамчылыкты даярдоонун катышуучулары; алдоо же ишенимди кыянаттык менен пайдалануу жолу менен түздөн-түз уурдоону жасаган катышуучулар; укук коргоо органдарына кылмышты жашыруу же кылмыштуулуктан кийинки каршылык көрсөтүү менен алектенген катышуучулар.

Бул тутумдаштыруу алдамчылык менен алектенген кылмыштуу топтордун түзүмүнүн татаалдыгын чагылдырат жана мындай топтордогу ролдорду бөлүштүрүүнү гана эмес, алардын өз ара аракеттенүүсүн криминалистикалык талдоо жагынан жакшыраак түшүнүүгө жардам берет.

Ошентип, төмөнкүдөй жыйынтык чыгарса болот:

1. Уюшкан кылмыштуу топтор тарабынан жасалган алдамчылык кылмыштуу топтун алдамчылык жасоонун салттуу же жогорку технологиялык, ошондой эле комплекстүү ыкмаларын колдонуу менен мыйзамсыз кирешелерди алууга багытталган кылмыш иши катары аныкталышы керек, мында уюшкан кылмыштуу кошуундун түзүмү бир нече комплекстүү блоктордон же негизги жана көмөкчү звенолордон, белгилүү иерархияга ээ болгон кылмыштуу

чынжырдан турат жана анын өнүгүшүнүн мүнөздүү мыйзам ченемдүүлүктөрүнө жана фазаларына баш иет, мында уюшкан кылмыштуу кошуундун трансформациялоого ар кандай факторлордун таасири астында жасалган пайда табуу - зомбулук кылмыштарынын базалык түрлөрүн өзгөртүү таасир этет.

2. Уюшкан кылмыштуу кошундун (УКК) туруктуулугу түшүнүгү төмөнкүдөй белгилер аркылуу аныкталат: а) уюштуруучунун жетекчилиги астында алдамчылыкты жасоодо УККдун катышуучуларынын ортосунда кылмыштуу кошундун болушу жана ыкчам байланыштар; б) кызыкчылыктардын жалпылыгынын болушу жана кылмыштуу идеяга жетишүү боюнча криминалдык иштин макулдашылгандыгы, ошондой эле анын жеке кызыкчылыгы (алдоо жана ишенимди кыянаттык менен пайдалануу жолу менен мыйзамсыз финансылык кирешелерди алуу); в) УККдун курамынын туруктуулугу, мында анын түзүмү тиешелүү иерархияга ээ болгон бир нече блоктордон же болбосо кылмыштуу чынжырдын негизги жана көмөкчү звенолорунан турат, алардын криминалдык иши алдамчылык жолу менен финансылык кирешелерди алууга багытталган; г) алдамчылыкты жасоодогу ойду ишке ашыруу жана ага жетишүү үчүн УККдун катышуучуларынын финансылык жана техникалык жабдылышы. Ошону менен бирге, УККдун туруктуулук белгиси, биринчиден, каралып жаткан чөйрөдө анын иштешинин өзгөчөлүгүнөн же жалпысынан сотко чейинки өндүрүштү, ошондой эле негизинен криминалистикалык ишти начар уюштуруудан улам шарттуу болуп саналат, мында бул белги дайыма эле соттук териштирүүнүн жүрүшүндө өзүнүн ырастоосун таба албайт; экинчиден, УКдун ишмердүүлүгүнүн ушул категориясына мүнөздүү болгон ар түрдүүлүгүн эске алуу керек, бул алардын криминалдык ишмердүүлүк чөйрөсүнө жана кылмыштуу топтордун шериктеринин өзгөчөлүгүнө байланыштуу болот.

3. Алдамчылыктын төмөнкү классификациясы сунушталат: **I.** Алдамчылык кылган кылмыштуу топтун уюштуруу даражасы жана өзгөчөлүгү боюнча: 1) кылмыштуу топтун төмөн уюму (туруктуулугу начар даражасы менен), 2) кылмыштуу топтун орточо уюму (туруктуулугу орточо даражасы менен), 3) жогорку уюшкан кылмыштуу топ (туруктуулугу жогору). **II.** Алдамчылыктын

таралуу масштабы боюнча: 1) аймактык бирдиктин чегинде (шаар, район, облус), 2) мамлекеттин масштабында, 3) алдамчылыктын трансулуттук мүнөзү. **III.** Алдамчылык субъекттеринин иш чөйрөсү боюнча: 1) Салттуу алдамчылык, 2) колдонулуучу каражаттардын өзгөчөлүгүнө жараша квалификациялык алдамчылык: а) компьютердик маалымат чөйрөсүндө, б) банк чөйрөсүндө, г) камсыздандыруунун финансы-кредиттик чөйрөсүндө, д) төлөмдөрдү алууда, е) төлөмдөрдүн электрондук каражаттарын пайдаланууда. **IV.** Кылмыш ишинин версиялык түзүүчүсүнөн улам: 1) Алдамчылык жасоого даярдык бөлүгү болуп саналат, 2) алдамчылык жасоонун жана (же) жашыруунун негизги этабы болуп саналат, 3) алдамчылык УККдун криминалдык ишинин негизги багыты жана анын базалык элементи болуп саналат; 4) алдамчылык УККдун кылмыштуу ишинин негизи болуп саналбайт, бир гана криминалдык жосун же субъективдүү кылмыш болуп саналат. **V.** Алдамчылык жасоо ыкмасы боюнча төмөнкү топчолорго дифференциялоо керек: 1) колдонулуп жаткан уурдоо ыкмасынын мазмундук курамына жараша: а) алдоо жолу менен, б) ишенимди кыянаттык менен пайдалануу жолу менен, в) айкалышкан ыкма; 2) пайдаланылып жаткан ыкманын убактылуу параметрлерине жараша: а) кыска мөөнөттүк, б) узак мөөнөттүк; 3) УКК колдонгон алдамчылык ыкмасынын түзүмүнө жараша: а) кылмыштык идея кылмыштуулуктан кийинки ишти камтыбайт, б) бирдиктүү идея кылмыш тизмегинин бардык баскычтарын (криминалдык жана кылмыштуулуктан кийинки ишти даярдоо, жасоо, жашыруу) камтыйт, в) кылмыштуу ой чектелген мүнөзгө ээ жана кылмыш ишинин айрым баскычтарына жайылтылат; 4) таралышынын деңгээли боюнча: а) салттуу ыкмалар, б) алдамчылык жасоонун заманбап тенденцияларын эске алуу менен жаңы ыкмаларды колдонуу; в) айкалышкан (алдамчылык жасоонун дистанттык ыкмаларын кошкондо); 5) колдонулган ыкмалардын тутумдугу боюнча: а) бир жолку мүнөзгө ээ, б) сериялык жана тутумдуу мүнөзгө ээ. **VI.** Максаты жана чөйрөсү боюнча санариптик технологияларды колдонуу: 1) санариптик технологиялар кылмыштуу жосундарды жасоодо УККдун кылмыштуу ниетине жетишүүнүн негизги каражаты катары колдонулат; 2) санариптик технология кылмыштуу чынжырга

жетүү үчүн кошумча каражат катары колдонулат; 3) санариптик технологиялар УККдун шериктештерин шайкештирүүнү жана башкарууну ишке ашыруу үчүн көмөкчү каражат катары колдонулат; 4) санариптик технологиялар кылмыштуу ишмердүүлүктө колдонулбайт. **VII.** УККдун кошо катышуучуларынын сандык жана сапаттык мүнөздөмөлөрүнө негизденүү менен: 1) курактык критерий боюнча: а) жаш курактык топтор (40 жаштан жогору), б) жаштар (18 жаштан 27 жашка чейин), в) аралаш; 2) криминалдык алдамчылыкта аткарылган ролдор боюнча: а) уюштуруучу, б) аткаруучу, в) ортомчулар (коррупциялык негизде криминалдык ишти жүзөгө ашырган кызмат адамдарын кошкондо), г) жасалуучу алдамчылык фактыларында маалыматы жок адамдар (кокус адамдар); 3) кылмыштуу иерархиядагы абалы боюнча; 4) уюшкан алдамчылык жасоо механизмдеги функционалдык ролу боюнча: а) алдамчылык кылууну уюштурууга жана пландоого катышуу, б) алдамчылык баскычтарынын биринде же кылмыштуу тизмектин бардык этаптарында криминалдык ишти жасоонун түздөн-түз катышуучусу болуп саналат, в) алдамчылыкты тергөөгө кылмыштуулуктан кийинки каршы аракеттенүүнүн катышуучусу болуп саналат. **VIII.** Алдамчылыктын түрү боюнча: 1) экономикалык алдамчылык, 2) жалпы кылмыш-жаза укуктук багыттагы, 3) санариптик жана телефондук алдамчылык, 4) аралаш (айкалышкан алдамчылык). **IX.** Алдамчылык субъектиси боюнча: 1) жеке адам, 2) юридикалык жак. **X.** Алдамчылыктын багыты боюнча кылмыш субъекттери тарабынан (мисалы, кумар оюндары: кыймылсыз мүлк менен жасалма бүтүмдөр, финансылык пирамидаларды түзүү, жасалма ишке орноштуруу, сатып алуу-сатуу учурунда алдоо, жасалма керээз түзүү, жасалма туристтик барууларды уюштуруу, жасалма камсыздандыруу, кумар оюндары (утушка ээ болбогон лотереялар, кызмат адамынын түрү боюнча функцияларды аткаруу).

Уюшкан кылмыштуу топтордун (УКТ) криминалдык ишмердиги кырдаалдык кылмыштарга салыштырмалуу уюштуруучулук, кесипкөйлүк жана туруктуулуктун кыйла жогору болушу менен мүнөздөлөт. Эпизоддук кылмыштуу активдүүлүктөн айырмаланып, мындай формациялар туруктуу негизде иштешет,

бул аларга кылмыш ишин кирешенин негизги булагы катары, көбүнчө ири масштабда колдонууга мүмкүндүк берет. Уюшкан кылмыштуу топтор жогорку деңгээлдеги координацияны жана билимди талап кылган татаал кылмыштуу схемаларга, ошондой эле катышуучулардын арасында тажрыйбаны өткөрүп берүү процессине адистешкен, бул алардын иш-аракеттеринин географиялык аймагын кеңейтүүгө жардам берет.

Заманбап уюшкан кылмыштуулук кылмыш-жаза укуктук жана криминологиялык жана криминалистикалык тегиздикте спецификалык өзгөчөлүктөргө ээ болгон топтук кесиптик кылмыштуулуктун өнүгүшүнүн жаңы этабын билдирет. Заманбап УКТ түзүмдүктүүлүгүнүн жана масштабдуулугунун жогорку деңгээли менен айырмаланат, алардын иши тармактык, региондук, тармактар аралык, региондор аралык жана айрым учурларда трансулуттук мүнөзгө ээ. Бул топтордун негизги максаттарынын бири өнөр жай өндүрүшү, соода, банк жана кредит тутумдары сыяктуу тармактарда монополиялык көзөмөлдү орнотуу болуп саналат. Муну менен алар бийлик жана башкаруу органдарынын өкүлдөрүнүн арасында, ошондой эле чарбалык жана укук коргоо түзүмдөрүндө кеңири коррупциялык байланыштарга ээ, бул аларга жазадан качууга жана өз позицияларын бекемдөөгө мүмкүндүк берет.

Алдамчылардын уюшкан кылмыштуу жамааттарынын ишин туура криминалистикалык баалоо үчүн, алардын негизги кылмыштуу багыты так аныкталууга тийиш[31, 97 б.]. Бул фокус кылмыштуу максаттарга жетүүнүн жана байытуунун негизги жолу болуп калат. Уюшкан кылмыштуу топтун негизги кылмыш иши, адатта, туруктуу киреше менен камсыз кылган жана белгилүү бир региондо жана белгилүү бир мезгилде кылмыштуу бизнестин негизги түрү болгон топ үчүн эң жеткиликтүү жана салыштырмалуу коопсуз жеке ишкердик иш-аракеттери менен байланышкан.

Маанилүү жагы, негизги кылмыш иш-аракеттеринен тышкары, уюшкан кылмыштуу топтун мүчөлөрү көбүнчө топтун негизги ишин камсыз кылуу жана колдоо максатында көмөкчү кылмыштарды жасашат. Мындай кылмыштарга документтерди жасалмалоо, курал-жарактарды мыйзамсыз сатып алуу, транспорт

каражаттарын пайдалануу жана топтун ыкчам ишин камсыз кылууга багытталган башка аракеттер кириши мүмкүн. Бул кылмыштар баш ийүүчү ролду ойносо да, алар алдамчылык схемалардын ийгиликтүү ишке ашышына чоң салым кошот жана топко кылмыш жасоонун оптималдуу ыкмаларын тандоого мүмкүндүк берет.

Уюшкан кылмыштуу топтордун криминалистикалык анализи алардын ишинин бардык аспектилерин деталдуу текшерүүнү камтыйт. Атап айтканда, уюшкан кылмыштуу топтун кылмыш жасоо жагдайы жасалган убакыт жана жер, социалдык-экономикалык шарттар, коррупциялык байланыштардын болушу жана башка маанилүү мүнөздөмөлөрдү эске алуу менен тандалат. Бул факторлор кылмыштуу топторго экспозиция тобокелдигин минималдаштырууга жана алардын иш-аракеттеринин натыйжалуулугун жогорулатууга мүмкүндүк берет.

Ошентип, уюшкан кылмыштуу топтор татаал, көп катмарлуу тутумда иштешет, мында ар бир деталь кылдаттык менен ойлонулуп, минималдуу тобокелдиктер менен эң чоң пайдага жетүү үчүн оптималдаштырылган. Мындай кылмыштуу жамааттар терең криминалистикалык изилдөөлөрдү жана алардын иш-аракеттерине натыйжалуу каршы туруу үчүн иштелип чыккан методикаларды талап кылат.

Уюшкан кылмыштуу топтор (УКТ) тарабынан кылмыш жасоо ыкмалары олуттуу ар түрдүүлүк жана татаалдык менен мүнөздөлөт. Ар бир кылмыш иши кылдаттык менен даярдалат жана пландаштырылат, жогорку деңгээлдеги кесипкөйлүктү талап кылат жана жалпысынан топтун мүчөлөрүнүн арасында ролдорду так бөлүштүрүү менен жамааттык түрдө жүргүзүлөт. УКТнын мүчөлөрү, эреже катары, жакшы техникалык жабдууларга ээ, бул алардын алдамчылык схемаларды ишке ашыруу жөндөмдүүлүгүн олуттуу жогорулатат.

Уюшкан кылмыштуу топтун криминалистикалык мүнөздөмөсүнүн негизги элементтеринин бири кылмыштуу кол салуу объектиси болуп саналат. Бул элемент топтун негизги кылмыш иш — аракеттерин түздөн-түз көрсөтүп, алардын алдамчылык аракеттери эмнеге багытталгандыгын ачып берет – мисалы, акча каражаттары, валюта запастары, зергер буюмдары же энергия. Кылмыш

объектиси топтун ишинин өзгөчөлүктөрү жөнүндө маанилүү түшүнүктөрдү берет жана изилдөөчүлөргө уюшкан кылмыштуу топтун стратегиялык жана тактикалык максаттарын тереңирээк талдоого мүмкүндүк берет.

Уюшкан кылмыштуу топтун уюштуруу түзүмүнө өзгөчө көңүл буруу керек, ал катуу иерархия жана топтун мүчөлөрүнүн ортосунда функционалдык милдеттердин так бөлүштүрүлүшү менен мүнөздөлөт. Мындай алдамчылык бирикмелеринин ичинде ар бир деңгээл белгилүү бир функцияларды аткарган көп деңгээлдүү тутум бар. **Төмөнкү деңгээлге** түздөн-түз кылмыш иштерин жасаган аткаруучулар кирет. **Орто деңгээл** уюштуруу жана көзөмөлдөө функцияларын аткарган, кылмыштуу операцияларды шайкештирген, ички талаш-тартыштарды чечкен, мыйзамсыз кирешелерди мыйзамдаштырган жана алынган каражаттарды ишке ашырууну камсыз кылган катышуучулардан турат. **Жогорку деңгээл** стратегиялык пландарды иштеп чыккан жана топтун иш-аракеттерин жетектеген жетекчилер жана кеңешчилер тарабынан сунушталат.

Акыркы жылдары уюшкан кылмыштуу топтордун бекемделишине жана кылмыштардын айрым түрлөрүнө адистешкен кылмыштуу жамааттардын калыптанышына карата туруктуу тенденция байкалды. Мындай жамааттардын ичинде ролдордун так бөлүштүрүлүшү да бар. Мисалы, кумар оюндарына байланыштуу алдамчылык схемаларында топтун айрым мүчөлөрү жарандарды оюнга тартуу менен алектенишет, башкалары оюн учурунда жабырлануучуга психологиялык кысым көрсөтүшөт, башкалары түздөн-түз оюн өткөрүшөт, төртүнчүсү бүт операциянын коопсуздугун камсыз кылышат. Бул топтор мобилдүүлүгүнүн жогорку деңгээли, техникалык жабдылышы жана башка кылмыштуу топтор менен байланыш тармагынын түзүлгөндүгү менен айырмаланат. Айрым учурларда мындай бирикмелер улуттук-аймактык өзгөчөлүктөргө ээ, бул алардын биримдигин жана туруктуулугун кошумча бекемдейт.

Уюшкан кылмыштуу топтун маанилүү өзгөчөлүгү алардын криминалдык рыноктун өзгөрүп жаткан шарттарына жана талаптарына ыңгайлашуу жөндөмдүүлүгү болуп саналат, бул аларга өз ишмердигинин масштабын

кеңейтүүгө гана эмес, экономиканын жана социалдык турмуштун ар кандай чөйрөлөрүнө кирүүгө да мүмкүндүк берет. Алар жаңы алдамчылык схемаларды иштеп чыгууда, заманбап технологияларды жана жөнгө салынган коррупциялык байланыштарды активдүү пайдаланууда, бул аларды аныктоону жана укук коргоо органдары тарабынан куугунтуктоону олуттуу кыйындатат.

Кылмыштуу жамааттар, эреже катары, кылдаттык менен мыйзамдаштырылган жана жогорку деңгээлдеги туруктуулук жана ички биримдик менен мүнөздөлөт. Мындай жамааттардын негизги өзгөчөлүктөрүнүн бири кылмыштуу уюмдун натыйжалуу иштешин жана узак жашоосун камсыз кылган аткаруучу персонал менен катардагы кызматкерлердин ортосунда функцияларды жана милдеттерди так бөлүштүрүү болуп саналат. Бул топтор, түзүмүнүн аркасында, укук коргоо органдары үчүн кошумча кыйынчылыктарды жаратып, узак убакыт бою асманда кала алышат.

Уюштуруучулар жана кылмыштуу шериктиктин жетекчилери бүткүл жамааттын жана анын ресурстарын башкаруу менен байланышкан уюштуруу-башкаруу жана башкаруу жана экономикалык милдеттерин толук спектрин жүзөгө ашырат. Алар стратегиялык жетекчиликке жооп беришет, жамааттын ички саясатына байланыштуу негизги чечимдерди кабыл алышат, ар кандай деңгээлдеги жана бөлүмдөрдөгү милдеттерди бөлүштүрүшөт жана уюмдун ичиндеги материалдык жана каржылык агымдарды көзөмөлдөшөт. Жетекчилердин негизги милдеттеринин бири – бул жамааттын ишине жогорку тартипти жана көзөмөлдү сактоого мүмкүндүк берген түзүмдүк бөлүмдөрдүн лидерлерин дайындоо жана бошотуу.

Мындан тышкары, алар ар бир мүчөнүн жамааттын иерархиясында ээлеген ордуна жараша кирешелерди бөлүштүрүүнүн так пропорцияларын белгилөө менен кылмыш иштери үчүн сыйлык маселелерин жөнгө салышат. Жогорку деңгээлдер кирешенин эң чоң үлүшүн алууга умтулушат, бул ички иерархияны сактоого жана жетекчилик тарабынан белгиленген эрежелерди сактоого түрткү берет. Сыйлыктын жана ресурстарды бөлүштүрүүнүн так түзүмү кылмыштуу

жамааттын ичинде тартипти жана биримдикти бекемдейт, Бул аны өз максаттарын ишке ашырууда туруктуу жана натыйжалуу кылат[32, 101 б.].

Кылмыштуу жамааттар татаал, түзүмдөлгөн уюмдар деп айтууга болот, анда ар бир деталь ойлонулган жана алардын ишин оптималдаштырууга багытталган. Уюштуруучулардын жана жетекчилердин борбордук ролу учурдагы процесстерди башкарууда гана эмес, ошондой эле тутумдун жалпы бүтүндүгүн сактоодо турат, бул укук коргоо органдары тарабынан катуу каршылыктын шартында кылмыштуу жамааттардын узак жашашынын жана ийгилигинин негизи болуп саналат.

Түзүмдүк кичи бөлүктөр – бригадалар, эреже катары, бирдиктүү схема боюнча курулат жана ар бири кылмыш ишин камсыз кылган топтордон турат.

Уюшкан кылмыштуу топ же кылмыштуу жамаат тарабынан жасалган алдамчылык, демек, лидерди (же лидерлерди), аткаруучуларды жана, балким, колдоочу элементтерди камтыган катуу тартипке жана иерархияга ээ болгон эки же андан көп адамдан турган топ тарабынан жасалган башка бирөөнүн мүлкүн уурдоо катары мүнөздөлүшү мүмкүн. Бардык катышуучулардын аракеттери жарандардын ишенимин алдоо жана кыянаттык менен пайдалануу аркылуу жетишилген топтун жалпы максаттарына жетүүгө багытталган.

Уюшкан кылмыштуу топ менен кылмыштуу жамаатты айырмалоо керек, анткени экинчиси бир катар өзгөчөлүктөргө ээ. Уюшкан топтордон айырмаланып, кылмыштуу жамааттар бир нече блокторду же бөлүмдөрдү камтышы мүмкүн болгон татаал түзүмгө ээ. Мындай жамааттардын лидерлери укук коргоо органдары менен байланышы бар адамдардын уюмга кирүүсүнө жол бербөө жана экспозиция коркунучун азайтуу үчүн конспирация чараларын көрүшөт жана ички “контрчалгындoo” ыкмаларын колдонушат.

Кылмыштуу жамааттар катуу тартип менен мүнөздөлөт, ал катуу чаралар менен колдоого алынат. Мындай жамааттардын негизги өзгөчөлүктөрүнүн бири коррупциялашкан мамлекеттик жана укук коргоо кызматкерлеринен турган “коргоо блокторунун” болушу болуп саналат. Бул “блоктор” коомчулукка ачыкка чыгуу коркунучу жаралганда активдешет, бул уюмдарга узак убакыт бою кылмыш ишин жазасыз улантууга мүмкүндүк берет. Мындай коргонуу

механизмдеринин аркасында кылмыштуу коомдоштуктар олуттуу акча каражаттарын топтошу мүмкүн, алардын бир бөлүгү өз таасирин сактап калуу үчүн керектүү адамдарды сатып алууга жумшалат. (Мисал катары 1993-жылдын февралынан 1997-жылдын башына чейин болгон “Сатко” АОЗТ кылмыштуу коомчулугун келтирсек болот.)

Уюшкан кылмыштуу топтордун жана жамааттардын лидерлери, адатта, кылмыш ишинде чоң тажрыйбасы бар, жогорку авторитетке ээ жана башкаларды баш ийдирүүгө жөндөмдүү уюштуруучулук жөндөмгө ээ адамдар. Бул адамдар көбүнчө кылмыш дүйнөсүндө гана эмес, бийлик түзүмдөрүндө жана укук коргоо органдарында кеңири байланышта болушат. Тажрыйбасынан улам, алар кылмыш жасоонун эң эффективдүү ыкмаларын тандап, жоопкерчиликтен качуу үчүн ар кандай тактикаларды колдоно алышат.

Алдамчылык кылган топтун калыптанышынын, иштешинин жана андан кийинки бузулуунун мазмуну кылмыштын бул түрүнүн негизги криминалистикалык мүнөздөмөсүнүн негизги элементи болуп саналат. Бул мазмун өзгөчө мааниге ээ, анткени кылмыштуу топтун ичиндеги өзгөрүүлөрдүн динамикасына криминалистикалык мүнөздөмөнүн башка элементтеринин көз карандылыгын билдирет.

В. М. Быков, “кылмыштуу топтун криминалистикалык мүнөздөмөсү бул топтун кылмыштуу иши менен байланышкан туруктуу жана сапаттуу белгилердин жыйындысы болуп саналат, бул анын ар бир катышуучусунун кылмышты даярдоо этабында да, жасоо процессинде да жүрүм-турумунун мыйзам ченемдүүлүгүн шарттайт, ошондой эле алдын ала тергөө баскычында алардын жүрүм-турумунун өзгөчөлүктөрүн аныктайт” дептуура белгилеген [21, 6 б.].

Криминалистикалык басылмаларда жарыяланган изилдөөлөрүбүздүн жыйынтыктары көрсөткөндөй, адамдардын топтору тарабынан жасалган алдамчылык көбүнчө төмөнкү формаларда болот: алдын ала макулдашуу тобу (54,3%), ошондой эле уюшкан топтор (17,1%) тарабынан жасалган алдамчылык. Алдамчылык, кылмыш ишинин негизги түрү болуп саналат, кылмыштуу топтордун катышуучуларынын материалдык пайда алуу үчүн негиз катары

кызмат кылат. Биз толугу менен “Өзүмчүлдүк менен зордук-зомбулук аракеттери олуттуу киреше табууга мүмкүндүк берет жана опузалоо же алдамчылык сыяктуу туруктуу кылмыштуу бизнес катары каралышы мүмкүн. Бул кылмыштуу аракеттер тымызын даярдалып, профессионалдык деңгээлде жасалып, кылдаттык менен жашырылат” деген Н.П. Яблковдун позициясын тең бөлүшөбүз [33, 70 б.].

Д.Н. Лозовский “кылмыштуу топтун криминалистикалык мүнөздөмөсү башка маанилүү компоненттерди камтыган уюшкан кылмыш ишинин жалпы криминалистикалык мүнөздөмөсүнүн маанилүү элементин түзөт. Бул контекстте кылмыштуу топ кылмыштын белгилүү бир субъектиси катары каралат жана аны изилдөө — анын ичинде топтун түрүн жана түзүмүн талдоо, лидерлерди аныктоо, мүчөлөрдүн ортосундагы жеке мамилелер жана чыр — чатактар-алдын ала тергөө баскычында шериктештердин жүрүм-турумун так болжолдоого өбөлгө түзөт” [34].

Алдамчылык аркылуу уурдоо менен байланышкан кылмыш иши мыйзам ченемдүү мүнөзгө ээ жана бир нече фазадан турган белгилүү бир цикл боюнча өнүгөт. Бул этаптар төмөнкүлөрдү камтыйт: а) кылмыштуу топту түзүү; б) анын ишин өнүктүрүү; в) криминалдык кирешелерди алуунун туруктуу деңгээлине жетишүү; г) топтун трансформациясы же мутациясы; д) кылмыштуу уюмдун бузулушу.

Үчүнчү этапта - туруктуу киреше этабы - топ олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болушу мүмкүн. Бул трансформациялар мүчөлөрдүн курамын да, кылмыштуу уюмдун түзүмүн да камтышы мүмкүн. Мүмкүн болгон өзгөрүүлөргө төмөнкүлөр кирет: 1) кылмыш ишинин географиясын кеңейтүү (мисалы, бир калктуу конуштун деңгээлинен регионалдык деңгээлге чейин); 2) кылмыштуу операциялардын негизги түрлөрүн татаалдаштыруу жана ирилештирүү (алдамчылыктан пайда көрүү-зомбулук кылмыштарына өтүү); 3) топтун өзүнүн өсүшү (мисалы, уюшкан кылмыштуу топтун кылмыштуу шериктикке айланышы); 4) кылмыштуу топтун өнүгүшү жана ирилешине байланыштуу башка өзгөрүүлөр.

Ошентип, кылмыштуу топ статикалык түзүм эмес, анын өнүгүү деңгээлине жана ишмердүүлүгүнүн көлөмүнө жараша табигый өзгөрүүлөргө дуушар болот.

Криминалистика көз карашынан алганда, алдамчылык жасоого алдын ала макулдашуу кылмыштуу макулдашууну билдирет. Б.В. Роцинскийдин [35, 26 б.] диссертациялык изилдөөсүнүн жыйынтыктарына, ошондой эле укук колдонуу практикасынын анализине таянып, биз төмөнкүдөй тыянактарга жана жоболорго келдик.

Чындыгында, алдамчылык үчүн алдын-ала макулдашкан адамдардын тобу – бул кылмыш-жаза мыйзамдарында каралган кылмыштарды ишке ашырууга чейин, учурунда жана андан кийин бардык этаптарда аракеттерди же аракетсиздикти жасоо боюнча кылмыштуу келишимге ээ болгон бирикме. Бул ошондой эле ыкчам-иликтөө иш-чараларын, кылмыш-жаза процессуалдык жана криминалистикалык аракеттерди жүргүзүү мезгилин камтыйт. Кылмыштуу келишимдин маңызы ар кандай болушу мүмкүн жана жасалган алдамчылыктан алынган каржылык же башка пайданын деңгээлине жараша болот.

Адамдардын тобу тарабынан алдамчылык жасоого кылмыштуу бүтүм жасоо фактыларын документтештирүүдө алдын ала тергөөнүн субъекттеринин иши менен байланышкан укук колдонуу практикасында биз аныктаган терс тенденцияны белгилей кетүү керек.

Топ тарабынан жасалган алдамчылык аракеттерди жашырууга багытталган кылмыштуу кутумдун жетишсиз фиксациясы, ошондой эле тергөөгө каршы туруу боюнча кылмыштуулуктан кийинки аракеттер тергөөнүн жана соттук териштирүүнүн жүрүшүндө олуттуу кесепеттерге алып келиши мүмкүн экендигине өзгөчө көңүл буруу керек. Буга криминалистикалык тобокелдиктер, каталар, коркунучтар, маанилүү процессуалдык маалыматты жоготуу жана башка терс факторлор кириши мүмкүн. Практика көрсөткөндөй, адамдардын тобу тарабынан алдамчылык жолу менен алынган акча каражаттарын легалдаштыруу же адалдоо фактылары боюнча кылмыш иштери өтө сейрек козголот.

Бул кемчиликтерди жана укук колдонуу практикасынын каталарын жоюу максатында алдамчылык менен алектенген топтордун кылмыш ишинин өзгөчөлүктөрүн кеңири карап чыгуу жана алардын иш-аракет ыкмаларына көңүл буруу зарыл.

Биз алдамчылык кылганга чейин катышуучулардын ортосунда пайда болгон кылмыштуу кутум, алдамчылык аракеттерди даярдоо, жасоо, жашыруу, ошондой эле укук коргоо органдарына кылмыштуулуктан кийинки каршылык көрсөтүүнү камтыган кылмыш ишинин бүтүндөй чынжырынын негизги элементи деп эсептейбиз [36, 68-74]. Бул алдын-ала макулдашуу боюнча иш алып барган топтор үчүн дагы, ички түзүлүшү жогору уюшкан кылмыштуу топтор үчүн дагы жарактуу.

Алдын ала макулдашуу боюнча алдамчылыкты ишке ашырган топтор үчүн кыскартылган кылмыштуу кутум деп аталган нерсе эң мүнөздүү. Кылмыш иштерин талдоо көрсөткөндөй, Макулдашуунун бул түрү катышуучулардын ортосунда төмөнкү этаптардын биринде биргелешкен аракеттерди жасоо жөнүндө макулдашуу болуп саналат: а) түздөн-түз кылмыш жасоо баскычында; б) кылмышты даярдоо жана андан кийинки жасоо баскычында; в) кылмыш жасоо жана аны жашыруу баскычында.

Алдамчылыкты пландаштырган катышуучулардын кененирээк кылмыштуу келишими бардык этаптарда — кылмыш иш-аракеттерине чейин, учурунда жана андан кийин биргелешкен иш-аракеттер жөнүндө макулдашууну билдирет. Бул макулдашуу укук коргоо органдары менен өз ара аракеттенүү учурларына да тиешелүү, мисалы, топтун бир же бир нече катышуучулары кармалган учурда.

Белгилей кетүүчү нерсе, кылмыштуу кутум сейрек кездешет. Статистика боюнча, 64,1% учурларда, кутум чыныгы социалдык шарттарда болуп жаткан үзгүлтүксүз көрүнүш. Адатта, ал катышуучулардын жолугушуулары жана алдамчылыктын демилгечилеринен келип чыккан сунуштарды коммуникативдик талкуулоо аркылуу таризделет. Мындай жолугушуулардын жүрүшүндө катышуучулар биргелешкен аракеттер жөнүндө макулдашат жана кылмыштын чоо-жайын талкуулашат, андан кийин аны жасоо жөнүндө макулдашууга, ошондой эле жоопкерчиликтен качууга багытталган коштоочу аракеттерге жетишилет.

Макулдашуу түзүүгө алып келген бул жолугушуулар жана талкуулар көбүнчө конспирация ыкмаларын колдонуу менен катуу жашыруундуулукта өткөрүлөт.

Мындай коммуникациялардын процессинде кылмыштуу кол салуунун объекти макулдашылат, катышуучулардын ролдору бөлүштүрүлөт, ошондой эле алдамчылыкты даярдоо, жасоо жана андан ары жашыруу баскычындагы алардын аракеттери талкууланат. Ошентип, бүтүм даярдалып жаткан кылмыш жөнүндө жана аны иликтөөгө каршы аракеттенүү ыкмалары жөнүндө маалыматты жашыруунун каражаты гана болбостон, алдын ала макулдашуу боюнча адамдардын тобу тарабынан алдамчылык жасоого тикелей ниеттин бар экендигин күбөлөндүргөн кылмыштуу аракеттердин так алгоритмин жол-жоболоштурат.

Кылмыштуу макулдашуу, алдын-ала болуп, ар дайым адамдардын тобу тарабынан алдамчылыкты жүзөгө ашыруудан мурун болот жана ошону менен анын негизги элементи болуп саналат [37, 111-113 б.]. Бирок, катышуучулардын ортосундагы кошумча келишимдер кылмыш ишинин ар кандай баскычында болушу мүмкүн. Бул келишимдер жагдайлар өзгөргөн учурда баштапкы планды тууралоо үчүн зарыл, ага кылмыш жасоо ыкмаларын өзгөртүү, аны жашыруу ыкмасын өзгөртүү же тергөөгө каршы туруунун жаңы ыкмаларын иштеп чыгуу кириши мүмкүн.

Алдамчылык фактысынын өзү менен түздөн-түз байланышпаган адамдар катышкан бурмалоого, далилдерди жок кылууга, маскировкалоого жана каршы аракеттенүүнүн башка формаларына багытталган макулдашуулар кылмыштуу көмүскө бүтүмдүн өзүнчө түрү болуп саналат. Бул жалган маалымат берүү жана коомдук пикирди манипуляциялоо үчүн тартылган жалган күбөлөр, ак ниетсиз адвокаттар, кара пиар өкүлдөрү же “сары прессанын” кабарчылары болушу мүмкүн.

Ошентип, адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылыктын алкагындагы кылмыштуу кутум маанилүү криминалистикалык категория гана эмес, ошондой эле кылмыш ишинин стратегиясын жана анын укук коргоо органдарына каршы туруусун калыптандыруучу көп деңгээлдүү процесс болуп саналат.

Кылмыштуу макулдашуу - алдамчылык операцияларын даярдоо, жасоо жана жашыруу менен байланышкан атайылап аракеттерди макулдашууга жана иштеп чыгууга багытталган эки же андан көп адамдар тарабынан жүзөгө ашырылуучу

коммуникациялык мүнөздөгү активдүү аракеттер. Уюшкан кылмыштуу топтор жана кылмыштуу жамааттар үчүн кылмыштуу келишимдин болушу алардын ишмердүүлүгүнүн мыйзам ченемдүү жана ажырагыс элементи болуп саналат деп ырастаган Б. В. Рошинскийдин көз карашын толугу менен колдойбуз [35, 28 б.].

Адамдардын тобу тарабынан жасалуучу алдамчылыкты жасоодо кылмыштуу кутум үчүн кылмыштуулуктун алдын ала кырдаалы менен байланышкан убакыт аралыгы өзгөчө мааниге ээ болот, ал түздөн-түз алдамчылык же ушул сыяктуу кылмыштардын сериясы менен аяктайт. Бүтүм түзүлгөн учур менен алдамчылыкты ишке ашыруунун ортосунда жетиштүү убактылуу ресурстун болушу кылмыштуу топко кылмыштуу планды ийгиликтүү аткарууну камсыз кылуучу иш-аракеттердин зарыл топтомун даярдоого жана ишке ашырууга мүмкүндүк берет.

Алдамчылык жасоого багытталган кыскартылган же деталдаштырылган кылмыштуу кутумдун өзгөчөлүгү алдын ала макулдашуу боюнча адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылык аракеттердин квалификациялуу түрлөрүндө өзгөчө байкалат. Эреже катары, мындай кутумга жасалма же башка бирөөнүн паспортторун жана башка идентификациялык документтерин алуу, топтун ичиндеги ролдорду бөлүштүрүү, анын ичинде максаттуу насыяга же микрокредитке ким кайрыла тургандыгы, паспорттук маалыматтарды ким берери жана кандай жалган маалыматтарды берүү керектиги кирет.

Белгилей кетсек, кылмыштуу кутумга катышкан жана паспорттук маалыматтарын берген адамдарды идентификациялоо маселеси алдамчылыкты иликтөөдө эң курч маселелердин бири болуп саналат. Кылмыш иштеринин жана чыгарылган өкүмдөрдүн талдоосуна ылайык, мындай адамдардын кеминде үчтөн бири белгисиз бойдон калууда. Бул кылмыш схемаларынын катышуучуларын аныктоо, ошондой эле алдамчылыктын мындай формаларына каршы күрөшүүнүн жаңы ыкмаларын иштеп чыгуу боюнча тыкыр иштин зарылдыгын көрсөтүп турат.

Ошентип, бир топ адамдар тарабынан жасалган алдамчылыктардагы кылмыштуу кутум татаал жана көп катмарлуу процесс, деталдуу криминалистикалык баалоону жана натыйжалуу тергөө ыкмаларын талап кылат.

Кылмыш иштеринин бул категориясында кылмыштуу келишимдин эң көп кездешкен түрү болуп соттолгон адамдар менен алардын эркиндикте жүргөн шериктештеринин ортосундагы телефондук алдамчылык деп аталган өз ара аракеттенүү саналат [38, 33-39 б.].

Көбүнчө шылуундар жабырлануучуга таандык жоголгон банктык карталарын кылмыш иштерин жасоо үчүн колдонушат. Кылмыштуу келишимдин бул түрү негизинен кырдаалдык болуп саналат, анткени жоголгон банктык картасын табуу фактысы уурдоо жана каржылык пайда алуу үчүн алдамчылыкка жана ишенимди кыянаттык менен пайдаланууга багытталган кийинки алдамчылык аракеттер үчүн алдын ала макулдашууга түрткү берет [39, 233-236 б.].

Практика ошондой эле турак-жайды ижарага алуу, товарларды жана кызматтарды аванс берүү же жайларды ижарага алуу сыяктуу псевдо-иш-аракеттерди жүргүзүү үчүн катышуучулардын арасында ролдорду бөлүштүрүү менен байланышкан кылмыштуу кутумдун учурларын көрсөтөт. Мындай алдамчылыктын натыйжасында жабыр тарткандар убада кылынган акча каражаттарын алышпайт, тескерисинче, өздөрү кара ниеттердин эсебине электрондук төлөм тутумдары аркылуу акча которушат. Кылмыштуу келишимдин бул түрү жана анын кийинки аткарылышы көбүнчө борборлор жана курорттук шаарлар сыяктуу ири шаарларда кездешет.

Камсыздандыруу алдамчылык жаатында, кылмыш бүтүмдүн өзүнүн өзгөчө белгилери бар. Бул кырсыктарды сахналаштырууга жана андан кийин тиешелүү маалыматтарды бурмалоого багытталган иш-чараларды пландаштырууга байланыштуу. Мындай кылмыштуу топтордо ролдорду бөлүштүрүүдө, адатта, айдоочулук күбөлүктөр же жол кырсыктары жөнүндө жасалма билдирүүлөр сыяктуу ар кандай документтерди алууга байланыштуу маселелер талкууланат. Буга кошумча, келишимдин катышуучулары камсыздандыруу камтуу шарттарына ылайык келген кырсыкты чагылдыруу ыкмасын иштеп чыгышат [40, 239-241 б.].

Ошентип, алдамчылыктын ар кандай формаларындагы кылмыштуу кутум – бул ролдорду бөлүштүрүү жана катышуучулардын макулдашылган иш-аракеттери

менен татаал байланыш түзүмү, бул деталдуу изилдөөнү жана натыйжалуу каршы күрөшүү ыкмаларын иштеп чыгууну талап кылат.

Ошентип, төмөнкүдөй жыйынтык чыгарса болот:

1. Уюшкан кылмыштуу топтор тарабынан жасалган алдамчылык кылмыштуу топтун алдамчылык жасоонун салттуу же жогорку технологиялык, ошондой эле комплекстүү ыкмаларын колдонуу менен мыйзамсыз кирешелерди алууга багытталган кылмыш иши катары аныкталышы керек, мында уюшкан кылмыштуу кошуундун түзүмү бир нече комплекстүү блоктордон же негизги жана көмөкчү звенолордон, белгилүү иерархияга ээ болгон кылмыштуу чынжырдан турат жана анын өнүгүшүнүн мүнөздүү мыйзам ченемдүүлүктөрүнө жана фазаларына баш иет, мында УККду трансформациялоого ар кандай факторлордун таасири астында жасалган пайда табуу-зомбулук кылмыштарынын базалык түрлөрүн өзгөртүүгө таасир этет.

2. Уюшкан кылмыштуу топтордун типтүү белгилерине төмөнкүлөр кирет: 1) мындай топтордун кылмыштуу жеке кызыкчылыгы кирешелерди алууга багытталган жана олуттуу масштабда негизги кылмыштуу бизнес катары кызмат кылган жана алдамчылык аракеттердин географиясын трансулуттук деңгээлге чейин кеңейтүүгө умтулган; 2) көп баскычтуу жана татаал уюштуруу түзүмү бар, криминалдык иштин бардык этаптарында (кылмышты жасоону жана жашырууну даярдоо) кылмыштуу ниетке жетүү үчүн ички макулдашууга ылайык функционалдык милдеттерди катуу бөлүштүрүү менен туруктуу, бирдиктүү кылмыштуу түзүлүш болуп саналат; 3) кылмыштуу топ уюшкан алдамчылыктын спецификалык субъектиси болуп саналат, ал өзүнүн өнүгүүсүндө өзүнө камтыган процесстердин белгилүү мыйзам ченемдүү циклине дуушар болгон, өзгөчө криминалистикалык типке жана топтун түзүмдүк түзүүчүсүнө ээ: а) пайда болушу, б) түзүү, в) кылмыштуу топтун өнүгүү жана трансформация процесси (мында кылмыш ишинин географиясынын өзгөрүшү, ошондой эле кылмыш ишинин негизги түрлөрүн кеңейтүү жана алдамчылык жасоонун чегинен чыгуу жүрөт, г) кылмыш ишин турукташтыруу жана криминалдык иштен пайда алуу, д)

укук коргоо органдарынын ишинин натыйжасында бүтүндөй алганда кылмыштуу кошундун бузулушу;

3. Шарттуу түрдө уюшкан кылмыштуу кошундарда анын иерархиялык түзүмүнө ылайык деңгээлдердин үч звенолуу тутумунун бар экендигин аныктоого болот, мында ал жогорку даражага кирет: 1. уюштуруучулук тескөөчү жана административдик функцияларга ээ уюштуруучулар (уюмдун жетекчилери), кеңешчилер; 2. төмөнкү звеного аткаруучулар кирет (псевдоменеджер, юрист, фальсификатор, бухгалтер, телефон мошенник, псевдо-мошенник); 3. орто звено төмөнкү түзүмдөрдөн (бригададан) турат: жасалуучу криминалдык аракеттердин бетин ачууга жол бербөө максатында, анын ичинде уюшкан алдамчылыкты иликтөөгө катышкан же көмөктөшкөн адамдарга таасир көрсөтүү же болбосо жеке четтетүү, ошондой эле негизги кылмыш ишин жашырууну камсыз кылуу үчүн экинчи даражадагы мүнөздөгү криминалдык жосундарды жасоо максатында базалык криминалдык ишти “маскировка кылуу” менен алектенген; б) уюшкан алдамчылыктын катышуучуларынын өздөрүнүн коопсуздугун камсыз кылуу үчүн функционалдык арналыштагы түзүмдүк.

4. Уюшкан кылмыштуу кошундун катышуучуларынын спецификалуулугу жана түзүмдөрүндө адамдардын болушу: а) кылмыштуу ойго жетүү үчүн зарыл болгон кесиптик көндүмдөргө ээ, бирок алдамчылык фактылары жөнүндө маалыматы жоктор; б) топтук криминалдык алдамчылык жосундардын жасалгандыгы жөнүндө кесиптик билимге жана маалыматка ээ болгондор жана максатка жетүү үчүн өз жөндөмдөрүн колдонгондор; в) алдамчылык менен байланышкан иштер боюнча кылмыштуу ойду ишке ашырууну камсыз кылуу, алдамчылык жасоонун бардык этаптарында уюштуруу-көзөмөлдөө функцияларын жүзөгө ашыруу менен алектенген уюшкан кылмыштуу кошундардын мүчөлөрү; базалык криминалдык иш менен байланышкан ортомчулук функцияларды, ошондой эле тергөөгө каршы аракеттенүү максатында адамдардын белгилүү чөйрөсүнүн изин жашыруу же болбосо жок кылууну жасалмалоону өркүндөтүү боюнча макулдашуу түзүүнү жүзөгө ашырышкан; алдамчылык жасоодон алынган акча каражаттарын легалдаштырууну жүзөгө ашыруучу;

5. Алдамчылык аракеттерге адистешкен уюшкан кылмыштуу кошун алардын иш чөйрөсү менен байланышкан айырмалоочу өзгөчөлүктөргө ээ: уюштуруу деңгээлине, анын ичинде мындай топтордун уюштуруучуларына (лидерлерине) карата; жасалып жаткан уюшкан алдамчылыктын түрүнө түздөн-түз көз каранды болгон жана алдамчылыктын белгилүү категориясын даярдоо, жасоо жана жашыруу менен байланышкан криминалдык аракеттерди макулдашууга жана иштеп чыгууга багытталган кылмыштуу кошундун жүзөгө ашырылып жаткан түрүнүн спецификасына карата.

6. Алдамчылык чөйрөсүндө кылмыштуу топтун пайда болушу жана түзүлүшү кол салуу объектисинин өзгөчөлүгүнө жана уюшкан кылмыштуу кошундун уюштуруучусунун инсандыгынын криминалдык касиеттерине, анын ичинде криминалдык көндүмдөрдүн жана кесиптик билимдердин болушуна жараша болот. Алдамчылык финансылык кирешелерди алуу максатында уюшкан кылмыштуу кошундун базалык криминалдык иши болуу менен белгилүү мыйзам ченемдерге баш ийет жана кылмыш ишинин конкреттүү циклинин болушу менен мүнөздөлөт: а) калыптандыруу, б) анын кийинки өнүгүшү, в) криминалдык ишти турукташтыруу жана финансылык кирешелерди алуу, г) объективдүү жана субъективдүү жагдайлардын таасири астында (түзүмдүк өзгөрүүлөргө алып келет; сапаттык жана сандык курамы боюнча; д) УККдун топторго бөлүнүшү же анын толук бузулушу

7. Уюшкан кылмыштуу кошундун (УКК) туруктуулугу түшүнүгү төмөнкүдөй белгилер аркылуу аныкталат: а) уюштуруучунун жетекчилиги астында алдамчылыкты жасоодо УККдун катышуучуларынын ортосунда кылмыштуу кошундун болушу жана ыкчам байланыштар; б) кызыкчылыктардын жалпылыгынын болушу жана кылмыштуу идеяга жетишүү боюнча криминалдык иштин макулдашылгандыгы, ошондой эле анын жеке кызыкчылыгы (алдоо жана ишенимди кыянаттык менен пайдалануу жолу менен мыйзамсыз финансылык кирешелерди алуу); в) УККдун курамынын туруктуулугу, мында анын түзүмү тиешелүү иерархияга ээ болгон бир нече блоктордон же болбосо кылмыштуу чынжырдын негизги жана көмөкчү звенолорунан турат, алардын криминалдык

иши алдамчылык жолу менен финансылык кирешелерди алууга багытталган; г) алдамчылыкты жасоодогу ойду ишке ашыруу жана ага жетишүү үчүн УККдун катышуучуларынын финансылык жана техникалык жабдылышы. Ошону менен бирге, УККдун туруктуулук белгиси, биринчиден, каралып жаткан чөйрөдө анын иштешинин өзгөчөлүгүнөн же жалпысынан сотко чейинки өндүрүштү, ошондой эле негизинен криминалистикалык ишти начар уюштуруудан улам шарттуу болуп саналат, мында бул белги дайыма эле соттук териштирүүнүн жүрүшүндө өзүнүн ырастоосун таба албайт; экинчиден, УКдун ишмердүүлүгүнүн ушул категориясына мүнөздүү болгон ар түрдүүлүгүн эске алуу керек, бул алардын криминалдык ишмердүүлүк чөйрөсүнө жана кылмыштуу топтордун шериктеринин өзгөчөлүгүнө байланыштуу болот.

8. Алдамчылыктын төмөнкү классификациясы сунушталат: **I.** Алдамчылык кылган кылмыштуу топтун уюштуруу даражасы жана өзгөчөлүгү боюнча: 1) кылмыштуу топтун төмөн уюму (туруктуулугу начар даражасы менен), 2) кылмыштуу топтун орточо уюму (туруктуулугу орточо даражасы менен), 3) жогорку уюшкан кылмыштуу топ (туруктуулугу жогору).

II. Алдамчылыктын таралуу масштабы боюнча: 1) аймактык бирдиктин чегинде (шаар, район, облус), 2) мамлекеттин масштабында, 3) алдамчылыктын трансулуттук мүнөзү.

III. Алдамчылык субъекттеринин иш чөйрөсү боюнча: 1) Салттуу алдамчылык, 2) колдонулуучу каражаттардын өзгөчөлүгүнө жараша квалификациялык алдамчылык: а) компьютердик маалымат чөйрөсүндө, б) банк чөйрөсүндө, г) камсыздандыруунун финансы-кредиттик чөйрөсүндө, д) төлөмдөрдү алууда, е) төлөмдөрдүн электрондук каражаттарын пайдаланууда.

IV. Кылмыш ишинин версиялык түзүүчүсүнөн улам: 1) Алдамчылык жасоого даярдык бөлүгү болуп саналат, 2) алдамчылык жасоонун жана (же) жашыруунун негизги этабы болуп саналат, 3) алдамчылык УККдун криминалдык ишинин негизги багыты жана анын базалык элементи болуп саналат; 4) алдамчылык УККдун кылмыштуу ишинин негизи болуп саналбайт, бир гана криминалдык жосун же субъективдүү кылмыш болуп саналат.

V. Алдамчылык жасоо ыкмасы боюнча төмөнкү топчолорго дифференциялоо керек: 1) колдонулуп жаткан уурдоо ыкмасынын мазмундук курамына жараша: а) алдоо жолу менен, б) ишенимди кыянаттык менен пайдалануу жолу менен, в) айкалышкан ыкма; 2) пайдаланылып жаткан ыкманын убактылуу параметрлерине жараша: а) кыска мөөнөттүк, б) узак мөөнөттүк; 3) УКК колдонгон алдамчылык ыкмасынын түзүмүнө жараша: а) кылмыштык идея кылмыштуулуктан кийинки ишти камтыбайт, б) бирдиктүү идея кылмыш тизмегинин бардык баскычтарын (криминалдык жана кылмыштуулуктан кийинки ишти даярдоо, жасоо, жашыруу) камтыйт, в) кылмыштуу ой чектелген мүнөзгө ээ жана кылмыш ишинин айрым баскычтарына жайылтылат; 4) таралышынын деңгээли боюнча: а) салттуу ыкмалар, б) алдамчылык жасоонун заманбап тенденцияларын эске алуу менен жаңы ыкмаларды колдонуу; в) айкалышкан (алдамчылык жасоонун дистанттык ыкмаларын кошкондо); 5) колдонулган ыкмалардын тутумдугу боюнча: а) бир жолку мүнөзгө ээ, б) сериялык жана тутумдуу мүнөзгө ээ.

VI. Максаты жана чөйрөсү боюнча санариптик технологияларды колдонуу: 1) санариптик технологиялар кылмыштуу жосундарды жасоодо УККдун кылмыштуу ниетине жетишүүнүн негизги каражаты катары колдонулат; 2) санариптик технология кылмыштуу чынжырга жетүү үчүн кошумча каражат катары колдонулат; 3) санариптик технологиялар УККдун шериктештерин шайкештирүүнү жана башкарууну ишке ашыруу үчүн көмөкчү каражат катары колдонулат; 4) санариптик технологиялар кылмыштуу ишмердүүлүктө колдонулбайт.

VII. УККдун кошо катышуучуларынын сандык жана сапаттык мүнөздөмөлөрүнө негизденүү менен: 1) курактык критерий боюнча: а) жаш курактык топтор (40 жаштан жогору), б) жаштар (18 жаштан 27 жашка чейин), в) аралаш; 2) криминалдык алдамчылыкта аткарылган ролдор боюнча: а) уюштуруучу, б) аткаруучу, в) ортомчулар (коррупциялык негизде криминалдык ишти жүзөгө ашырган кызмат адамдарын кошкондо), г) жасалуучу алдамчылык фактыларында маалыматы жок адамдар (кокус адамдар); 3) кылмыштуу иерархиядагы абалы боюнча; 4) уюшкан алдамчылык жасоо механизмдеги

функционалдык ролу боюнча: а) алдамчылык кылууну уюштурууга жана пландоого катышуу, б) алдамчылык баскычтарынын биринде же кылмыштуу тизмектин бардык этаптарында криминалдык ишти жасоонун түздөн-түз катышуучусу болуп саналат, в) алдамчылыкты тергөөгө кылмыштуулуктан кийинки каршы аракеттенүүнүн катышуучусу болуп саналат.

VIII. Алдамчылыктын түрү боюнча: 1) экономикалык алдамчылык, 2) жалпы кылмыш-жаза укуктук багыттагы, 3) санариптик жана телефондук алдамчылык, 4) аралаш (айкалышкан алдамчылык).

IX. Алдамчылык субъектиси боюнча: 1) жеке адам, 2) юридикалык жак.

X. Алдамчылыктын багыты боюнча кылмыш субъекттери тарабынан (мисалы, кумар оюндары: кыймылсыз мүлк менен жасалма бүтүмдөр, финансылык пирамидаларды түзүү, жасалма ишке орноштуруу, сатып алуу-сатуу учурунда алдоо, жасалма керээз түзүү, жасалма туристтик барууларды уюштуруу, жасалма камсыздандыруу, кумар оюндары (утушка ээ болбогон лотереялар, кызмат адамынын түрү боюнча функцияларды аткаруу).

1.3. Версияларды түзүү жана тергөөнү пландаштыруу уюшкан кылмыштуу топтор тарабынан жасалган алдамчылыкты тергөөнүн методикасынын маанилүү компоненти болуп саналат

Адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылыкты иликтөөнүн негизги методикасын калыптандыруу предметтик-криминалистикалык мыйзам ченемдүүлүктөрдү изилдеген ар түрдүү ыкмаларды колдонууга негизделээри шексиз жана бул билимдердин негизинде теориялык-прикладдык сунуштар иштелип чыгат.

Алдамчылык топтору олуттуу киреше табууну, ошондой эле экономиканын ар кандай тармактарын жана институттарын эксплуатациялоо аркылуу ашыкча киреше алууну көздөшөт. Алар кылмыштарды даярдоонун, жасоонун жана

жашыруунун жаңы жана өзгөртүлгөн жолдорун колдонуп, глобалдык санариптештирүүгө, экономикалык кризистерге жана мамлекеттин социалдык-укуктук, саясий жана экономикалык чөйрөсүндөгү жергиликтүү өзгөрүүлөргө ылайыкташууда.

Заманбап криминалистикалык изилдөөлөрдүн негизги ыкмаларынын арасында кырдаалдык мамиле баса белгиленет. Т. С. Волчецкая “криминалистикалык кырдаал тергөө кырдаалдарын гана эмес, криминалистика изилдеген башка көптөгөн жагдайларды изилдөө жана типтештирүү үчүн методологиялык негиздерди иштеп чыгат” деп белгилейт [41, 394 б.].

Алдамчылыктын айрым түрлөрүн иликтөө методикасын иштеп чыгууга жана өркүндөтүүгө арналган диссертациялык иштердин анализи бардык авторлор кырдаалдык ыкманы активдүү колдонуп жатканын көрсөттү. Бул изилдөөлөрдө криминалистикалык кырдаалдын жоболору колдонулат: а) алдамчылыкты даярдоо, жасоо жана жашыруу ыкмаларын талдоо; б) баштапкы тергөө кырдаалдарын типтештирүү; в) версиялар менен иштөөнү өркүндөтүү; г) тергөө аракеттеринин тактикалык ыкмаларын тутумдаштыруу жана башка көптөгөн аспектилер.

Мындан тышкары, ирилештирилген тергөө методикаларын иштеп чыгуу маселелерине арналган иштер изилденген (М.В. Субботина, О. П. Грибунова, Р. В. Кулешова, В. О. Давыдова жана башка авторлор).

Биз М .В. Субботинанын позициясын колдойбуз, ал тергөө методикасы (анын ичинде адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылыкты ачуунун жана иликтөөнүн негизги методикасы) “окшош тергөө алгоритмдерин камтыган типтүү кырдаалдарды тутумдаштыруу же жеке тактикалык операцияларды жүргүзүү шартында иштелип чыгышы керек” деп ырастайт. Тергөө кырдаалдарын бөлүп көрсөтүү тергөөчүгө тергөө процессин сарамжалдуу уюштурууга, туура диагноз коюуга, классификациялоого жана иштин оптималдуу методологиясын тандоого мүмкүндүк берет.

Айрым окумуштуулар “транспорттук менчикке каршы кылмыштарды иликтөөгө мүнөздүү тергөө кырдаалдарын” тутумдаштырышты, бул кырдаалдык

ыкманы колдонуу менен тергөөчүнүн универсалдуу иш-аракеттер программаларын иштеп чыгууга мүмкүндүк берерин такташты [42, 16 б.].

Р. В. Кулешовго келсек, ал “экстремисттик жана террористтик кылмыштарды иликтөөнүн уюштуруучулук-методикалык негиздеринин ажырагыс бөлүгү болуп типтүү тергөө кырдаалдарынын жыйындысы саналат, бул криминалистикалык кырдаалга илимий мамиленин маанилүүлүгүн тастыктайт” деп белгилейт [43, 16 б.].

В. О. Давыдов, өз кезегинде, транслуттук экстремисттик ишмердүүлүктү иликтөө үчүн тергөө кырдаалдарынын тутумун тактаган жана алардын уникалдуу өзгөчөлүктөрүн бөлүп көрсөттү, бул кырдаалдык мамилени эске алуу менен тергөөчүлөрдүн аракеттеринин универсалдуу программаларын иштеп чыгууга мүмкүндүк берет [44, 15 б.].

Кырдаалдык мамиле кылмыштуулукка каршы күрөшүүгө жана материалдык жана процессуалдык укуктун ченемдерин адекваттуу колдонууну камсыз кылууга багытталган инновациялык криминалистикалык инструменттерди түзүү үчүн натыйжалуу жана далилденген ыкма болуп саналарын баса белгилөө керек.

Жеке адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылыкты иликтөөнүн негизги методикасын түзүү контекстинде кырдаалдык мамиленин теориялык жана прикладдык аспектилерин терең талдоо үчүн төмөнкү элементтерди изилдөө керек:

- криминалистиканын объектиси жана адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылыктын когнитивдик аспектилери;
- адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылыкка байланыштуу криминалдык кырдаалдар;
- бул кылмыштардын бетин ачууда жана тергөөдө пайда болгон кырдаалдар;
- теориялык жана прикладдык контекстте кырдаалдык мамиленин мааниси.

Ошентип, типтүү тергөө кырдаалдарын жана алардын тергөө процессине тийгизген таасирин түшүнүүгө негизделген кырдаалдык мамиле адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылыкты иликтөө методикасын жана тактикасын иштеп чыгуунун маанилүү куралы болуп саналат.

Кылмышка чейинки кырдаалдар кылмыш ишинин баштапкы фазасында пайда болот жана бир катар мүнөздүү механизмдер менен коштолгон кылмыштуу топту түзүү процесси менен байланышкан. Бул механизмдерге төмөнкүлөр кирет: топту уюштуруу жана алдамчылыктын катышуучуларына ролдорду бөлүштүрүү; катышуучуларды технологиялык көз караштан даярдоо; кылмыш – жаза жоопкерчилигине каршы коргонуу блокторун түзүү жана кылмыш-жаза процессуалдык жана криминалистикалык иш-аракеттер башталган учурда жүрүм-турум пландарын иштеп чыгуу; алдамчылыкты даярдоого багытталган кылмыш иш-аракеттерин жүргүзүү; максаттуу аймактарды жана алдамчылык объектилерин тандоо; жабырлануучуну, анын каржылык жүрүм-турумун жана абалын талдоо; топ тарабынан жасалган алдамчылыкты жашыруунун жолдорун иштеп чыгуу; кылмыш жасоо үчүн эң ийгиликтүү жерди жана убакытты аныктоо; коррупциялык байланыштарды түзүү жана сактоо; уурдалган мүлктү сатуу же легалдаштыруу стратегияларын иштеп чыгуу жана башкалар.

Криминалдык (кылмыштуу) кырдаалдар кылмыш ишинин негизги баскычында көрүнөт жана белгилүү бир аракеттер менен мүнөздөлөт, анын ичинде: алдамчылык жасоо үчүн шарттарды түзүү; алдамчылыкты даярдоого, жасоого жана жашырууга тиешелүү алдын ала пландаштырылган кадамдарды тактоо жана ондоо; уурдалган каражаттарды ээлөөгө багытталган аракеттер; алдамчылык аракеттерди мыйзамдуу же тыюу салынбаган иш катары маскаралоо; адамдардын тобу тарабынан аткарылган алдамчылык схемаларын даярдоо жана ишке ашыруу; алдамчылыкты даярдаган топтун катышуучуларынын арасында ролдорду жана милдеттерди бөлүштүрүү.

Кылмыштан кийинки, анын ичинде жашыруун жагдайлар криминалистикалык ыкмаларды иштеп чыгуу үчүн өзгөчө кызыгууну туудурат, анткени алар бул кылмыштардын бетин ачууга жана иликтөөгө каршы турууну нейтралдаштыруу ыкмаларын жалпылоого байланыштуу. Белгилей кетүүчү нерсе, бир катар илимпоздордун [44, 27-37 б.] пикири боюнча, адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылык жогорку деңгээлдеги кечигүүгө ээ, анткени статистикада ушул түрдөгү ар бир жыйырма сегизинчи кылмыш гана катталат. Бул тыянак А.

В. Варданяндын пикирине дал келет, ал “кылмыштардын бетин ачууга каршы турууну жоюу жана кылмыш жөнүндө билдирүүлөрдү кылмыш иштерин козгоо баскычында текшерүү маселеси өзгөчө актуалдуу болуп, андан ары деталдуу иштеп чыгууну талап кылат” деп белгилейт [46, 97-104 б.].

Адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылыктын бетин ачууда жана тергөөдө типтүү баштапкы тергөө кырдаалдарына төмөнкүлөр кирет: 1) алдамчылардын тобу кылмыш жасалган жерде же андан кийин дароо кармалган; 2) алдамчылыкка тиешеси бар топтун кыйла активдүү мүчөлөрү кармалган; 3) бир катышуучу кармалган, бирок болгон криминалистикалык маалымат адамдардын тобу тарабынан кылмыш жасалгандыгы жөнүндө күбөлөндүрөт; 4) топтун катышуучулары белгисиз бойдон калууда, бирок алдамчылыктын топтук мүнөзүн көрсөткөн жетиштүү маалыматтар бар болсо; 5) кылмышкерлер кармалбайт, бирок алдамчылык адамдардын тобу тарабынан жасалгандыгын көрсөткөн болжолдуу маалыматтар бар; 6) алдамчылык топ тарабынан жасалгандыгы жөнүндө маалымат жок; 7) алдамчылыктын белгилери бар же жок экендигине карата карама-каршы маалыматтардын болушу.

Адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылыктын бетин ачуунун жана иликтөөнүн негизги методикасын иштеп чыгууда кырдаалдык ыкманын мааниси төмөнкүчө байкалат: укук коргоо органдарынын учурдагы муктаждыктарын канааттандырууга багытталган криминалистикалык билимдердин практикалык багыты; криминалистика алдында турган актуалдуу маселелерди чечүү, өзгөчө топтук кылмыштардын контекстинде; уюшкан топтор тарабынан жасалган алдамчылыкты ачуунун жана иликтөөнүн сапатын жогорулатуу, ошондой эле тергөөнүн жүрүшүндө типтүү каталарды жана кемчиликтерди жоюу; топтук алдамчылыкты жасоо механизмдеринде, ошондой эле аларды ачуу жана тергөө процесстеринде жаңы мыйзам ченемдүүлүктөрдү ачуу; адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылыкка байланыштуу кырдаалдарды моделдөө, ошондой эле аларды ачуунун натыйжалуу методдорун болжолдоо жана иштеп чыгуу мүмкүнчүлүгү; криминалистиканын предметтик-объектик тармагын эске алуу менен тергөөнүн жүрүшүндө пайда болгон кырдаалдарды классификациялоо

зарылдыгы; табылган кырдаалдарды криминалистикалык илимдин базалык категориялары менен байланыштыруу; адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылыкты ийгиликтүү ачууга жана иликтөөгө багытталган оптималдуу криминалистикалык колдоо тутумун түзүү.

Ошентип, кырдаалдык мамиле алдамчылыкты даярдоо, жасоо жана ачыкка чыгаруу менен байланышкан процесстерди тутумдаштырууга гана эмес, ошондой эле терең теориялык база жана актуалдуу милдеттерге практикалык адаптациялоо аркылуу криминалистикалык иштин натыйжалуулугун кыйла жогорулатууга мүмкүндүк берет.

Адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылык боюнча тергөө процессинде, версияны көрсөтүү жана текшерүү фактыларды чогултуу жана аны типтүү версиялар менен байланыштыруу менен тыгыз байланышта. Бул версиялар кылмыштын негизги криминалистикалык мүнөздөмөсүндө камтылган корреляциялардын жана мамилелердин негизинде курулат. Бул мүнөздөмө мындай кылмыштарды ачуу жана иликтөө боюнча иштелип жаткан ирилештирилген методиканын маанилүү элементи болуп саналат.

Жеке адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылыктын негизги криминалистикалык мүнөздөмөсү жалпыланган болсо да, ал кылмыштарды жасоонун механизмдерин жана алардын иликтөөсүнө каршы туруунун жолдорун чагылдырат. Ошол эле учурда, ал ошондой эле так котормолорунда түзүүгө жардам берет ыктымалдык байланыштарды камтыйт жана тергөө ишинин натыйжалуулугун жогорулатат.

Адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылыктын негизги криминалистикалык мүнөздөмөсүндө ыктымалдык корреляциянын болушу тергөө органдарынын версиялык ишинин натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн методологиялык негизди берет. Бул алдын ала тергөө субъекттерине типтүү сценарийлердин негизинде версияларды түзүүгө жана текшерүүгө мүмкүндүк берет, бул өз кезегинде тергөө аракеттеринин сапатын жакшыртууга өбөлгө түзөт.

Алдамчылыкты, ошондой эле жеке кызыкчылыкты көздөгөн кылмыштарды иликтөө үчүн криминалистикалык методиканы иштеп чыгуу контекстинде

версияларды көрсөтүү жана текшерүү акыркы он жылдыктардагы криминалистика илиминин маанилүү компоненти болуп саналат. Бул версиялар кылмыштын криминалистикалык мүнөздөмөлөрү менен тергөө кырдаалдарынын ортосундагы байланыш болуп саналат, бул аларды практикада андан ары колдонуу үчүн типтештирүүгө жана тутумдаштырууга мүмкүндүк берет.

Алдамчылык иштери боюнча типтүү версиялар негизги криминалистикалык мүнөздөмөнүн, ошондой эле тергөө кырдаалдарынын маанилүү элементи катары кызмат кылат. Бул версиялар тергөөчүгө кылмыштын бардык жагдайларын аныктоо үчүн зарыл болгон криминалистикалык-тиешелүү маалымат менен камсыз кылуу менен алдын ала тергөөнүн ажырагыс куралы болуп саналат [47, 160 б.].

Биз адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылык боюнча тергөө процессин “таанып билүү” катары карайбыз, анын жүрүшүндө ыктымалдык маалыматтары кылмыш жана анын катышуучулары жөнүндө ишенимдүү маалыматка айланат. Бул процесс тутумдуу түрдө версиялар менен иштөө жана тергөө аракеттерин пландаштыруу аркылуу мүмкүн болот.

Маанилүүсү, криминалистикалык версиялар жөнүндөгү окуу эң көп талап кылынган жана колдонулган теориялардын бири бойдон калууда. Анын дарамети, жалпысынан криминалистика илиминин мүмкүнчүлүктөрү сыяктуу эле, кылмыштуулук менен күрөшүү, анын ичинде адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылык маселелерин чечүү үчүн өтө чоң.

Криминалистикалык версия боюнча көпчүлүк окумуштуулар “чындыкты аныктоого жардам берген кылмыш ишин тергөө үчүн маанилүү жагдайларга байланыштуу билимдүү божомолду” түшүнүшөт [48, 101-104 б.]. Адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылыкты иликтөөнүн контекстинде, версияны көрсөтүү жана текшерүү процесси фактылык маалыматтарды чогултууга жана аны мындай кылмыштарды иликтөө методикасынын бир бөлүгү болгон негизги криминалистикалык мүнөздөмөдөгү корреляцияга негизделген типтүү версиялар менен байланыштырууга негизделген.

М. В. Субботина базалык криминалистикалык методикалардын бир бөлүгү катары типтүү версиялардын белгилери: “криминалистикалык мүнөздөмөгө негизделген божомолдор жана алардын тергөө кырдаалы менен ажырагыс байланышы” болуп саналаарын туура белгилейт [49, 15-17 б.]. Биз бул ыкманы колдойбуз жана аны дагы бир маанилүү белги — кылмыш, анын катышуучулары жана кесепеттери жөнүндө так криминалистикалык маалымат алууга багытталгандык менен толуктоону сунуштайбыз.

Бул жагдайлар ачыкка чыгаруу, тергөө жана адамдардын тобу тарабынан алдамчылык алдын алуу абдан татаал болгондуктан, жогоруда аталган типтүү котормолорунда жана топтордун жараша толук жана изилдөө керек.

Кылмыштарды иликтөө ыкмаларын криминалистикалык иштеп чыгуунун негизги максаты-ар кандай кылмыштарды иликтөөнү уюштурууга багытталган негизги жоболорду камтыган билим тутумун түзүү, алардын кылмыш-жаза укуктук квалификациясы боюнча бириктирилген. Бул жоболор тергөө иш-аракеттеринин өзгөчө типтүү маалыматтык моделдерин түзөт, анда алдын ала билим деп аталат.

Мындай билим маанилүү методологиялык жана эвристикалык мааниге ээ, анткени жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрдү билүү кылмыштарды иликтөөгө байланыштуу конкреттүү милдеттерди чечүү үчүн баштапкы чекит катары кызмат кылат. Бул билим тергөөчүгө тергөөнү пландаштырууда жана уюштурууда эске алынышы керек болгон маанилүү факторлорду, шарттарды жана жагдайларды эске алууга мүмкүндүк берүүчү өзгөчө багыт болуп саналат. Бул тергөөчүгө ар бир конкреттүү учурда эмнени табышы керектигин жана аны кандай жол менен жасоо керектигин түшүнүүгө жардам берет.

Толук сүрөттү билбестен, жеке аспектилерди толук түшүнүүгө жетишүү мүмкүн эмес. Гегель жазгандай: “төмөнкү этаптарды түшүнүү үчүн жогорку организм менен таанышуу керек, анткени ал азыраак өнүккөндөр үчүн масштаб жана биринчи келип чыгуу болуп саналат” [50, 695 б.]. Криминалистикада иликтөөнүн жалпы ыкмаларын түзүү боюнча олуттуу тажрыйба топтолгон, ал монографияларда, илимий макалаларда жана окуу куралдарында чагылдырылат.

Бул изилдөө жеке адамдарга каршы багытталган алдамчылыктын айрым түрлөрүн талдоого, ошондой эле белгилүү бир кылмыш ыкмалары колдонула турган тергөө ыкмаларына басым жасайт. Мындай мамиле, алдамчылык ыкмалары колдонулган мүнөздөмөлөрү жөнүндө толук көз карашын калыптандыруу салыштырмалуу изилдөө жүргүзүү, алардын конкреттүү белгилерин жана өзгөчөлүктөрүн аныктоого мүмкүндүк берет. Бул, өз кезегинде, жеке адамдарга карата алдамчылыктын жалпы мүнөздөмөлөрүн аныктоого жана бул кылмыштарга каршы күрөшүү каражаттарын жана ыкмаларын иштеп чыгууга өбөлгө түзөт.

Бул ыкманы ишке ашырууда автор маанилүү принципке таянган. Анын негизи коомдук практиканын ар кандай чөйрөсүн оптималдаштыруу ыкмаларын ийгиликтүү илимий иштеп чыгуу максаты жана аны ишке ашыруу каражаттарынын ортосундагы тыгыз байланышты жана өз ара таануу шартында гана мүмкүн болот деп жатат. Бул компоненттер адамдын ар кандай чыгармачыл иш-аракеттери үчүн негиз болуп саналат. Криминалистикалык теориянын, тергөө методикасынын жана практикасынын контекстинде бул принцип тергөөнүн предмети (аныктала турган жагдайлар), ошондой эле процессуалдык жана криминалистикалык далилдөө каражаттары аркылуу чагылдырылат.

Ошентип, максаттарды жана методдорду интеграциялоо ыкмасы алдамчылыкты иликтөөнүн натыйжалуу ыкмаларын иштеп чыгууга гана эмес, криминалистикалык изилдөөнүн жогорку сапатын камсыз кылуу менен кылмыштуулукка каршы күрөшүүнүн жалпы стратегиясын өркүндөтүүгө мүмкүндүк берет.

“Пластикалык” алдамчылык менен байланышкан кылмыштарды иликтөөнү пландаштырууда мындай кылмыштарды уюшкан кылмыштуу топтордун же жамааттардын курамында жасоо фактысын далилдөөгө өзгөчө көңүл буруу зарыл. Далилдердин кылдат эсепке алууну талап кылган маанилүү аспектилер болуп төмөнкүлөр саналат: кылмыштарды жасоодо компьютердик технологияларды активдүү колдонуу; пластикалык карталарды жасалмалоонун жогорку деңгээли жана уюшкан кылмыштуу иш-аракеттерди көрсөткөн издерди табуунун өзгөчө ыкмалары; уюшкан кылмыштуу түзүлүштөрдүн интернационалдык мүнөзү;

кылмыштуу жамааттардын катышуучуларынын жогорку корпоративдүүлүгү; кылмыштуу түзүмдөрдүн уюштуруучуларын ашкерелөө кыйынчылыгы [51, 153-157 б.].

Мындай кылмыштарды тергөөдө укук коргоо органдарынын алдында төмөнкүдөй негизги милдеттер турат: 1) тергелип жаткан кылмыштын кылмыштуу топ тарабынан жасалгандыгынын белгилерин табуу; 2) кылмыштуу топтун же кылмыштуу шериктиктин уюшкан түзүмүн көрсөткөн белгилерди аныктоо (анын ичинде саны, ички түзүмү жана башкаруу өзгөчөлүктөрү); 3) кылмыштуу топ тарабынан тергөөгө каршы аракеттерди нейтралдаштыруу.

“Топтук” кылмыш иштерин, анын ичинде алдамчылыкты иликтөөнүн бир татаалдыгы, тергөөгө ички түзүлүшү жакшы уюшулган туруктуу кылмыштуу топ каршы турат. Мындай топтун курамына кылмыш ишин жашыруу үчүн атайын иштелип чыккан бөлүмдөр кириши мүмкүн, бул анын ачылышын бир топ татаалдаштырат [51, 153-157 б.]. Өзгөчө учурларда, мындай бөлүмдөр кылмыш процессинин катышуучуларынын коопсуздугун камсыз кылуунун маанилүүлүгүн баса белгилеп, тергөөнү жеңилдеткен жеке четтетүүгө кайрылышы мүмкүн.

Тергөө аракеттерин пландаштырууда маанилүү аспект кылмыш-жаза өндүрүшүнүн катышуучуларын коргоо болуп саналат. Бул үчүн тергөөчүлөр КР КЖПКде каралган бардык коопсуздук чараларын колдонууга тийиш, анын ичинде: 1) тергөө аракеттеринин протоколдорунда катышуучулар коргоого алынууга тийиш болгон маалыматтарды көрсөтпөөгө; 2) айыпкерлердин таануу жана көрсөтмө берүүчү күбөлөрдү көрүп байкоо мүмкүнчүлүгүн жокко чыгарууга жана башка коргоо чараларына.

Уюшкан кылмыштуу топ тарабынан жасалган банк карталарына байланыштуу алдамчылыкты иликтөөдө, кылмыштуу топтун өзүн иликтөөгө өзгөчө көңүл буруу керек. Анын калыптанышы, катышуучулардын ортосундагы өз ара мамилелердин мүнөзү, кылмыш ишинин узактыгы, ошондой эле бул кылмыш түзүмүн түзүүдө уюштуруучулардын ролу эске алынышы керек. Бул кылмыштуу топтун ынтымактуулугунун жана айрым адамдардын лидерлик ролунун далилдерин өз убагында аныктоого мүмкүндүк берет.

Иш жүзүндө уюшкан топтун мүчөлөрүнүн иш-аракеттери жетиштүү деталдаштырылбай, натыйжада уюшкан топ тарабынан кылмыш жасоо белгиси айыптоодон же соттун чечиминен четтетилиши мүмкүн. Ошондуктан тергөөнү пландаштыруу кылмыштуу топтун ишинин бардык аспектилерин деталдуу изилдөөнү жана документтештирүүнү камтышы керек, бул тергөөнүн жана соттук териштирүүнүн жүрүшүндө бул квалификациялык белгинин болушун ишенимдүү далилдөөгө мүмкүндүк берет.

Көптөгөн криминалист илимпоздор тергөө практикасынын көп жылдык тажрыйбасын жалпылап, тергөө мезгилдүүлүгү криминалистикалык сунуштардын сапатына түздөн-түз таасир этет деген жыйынтыкка келишкен [52, 216 б.], [53, 475 б.], [54, 210 б.]. Анткени тергөөнүн ар бир этабы өзүнүн милдеттерине жана мүнөздүү тергөө кырдаалдарына ээ. М. В. Кардашевская, мисалы, “тергөөнү мезгилдештирүү тергөө жүрүп жаткан этапка жараша артыкчылыктарды туура коюуга мүмкүндүк берет” деп баса белгилейт [55, 8 б.].

Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексине (КР КЖПК) ылайык, тергөөнүн ар бир этабынын өзүнүн өзгөчө милдеттери бар:

1. **Текшерүү этабы** - бул кылмыш жөнүндө арызды же билдирүүнү текшерүү баскычы, анын алкагында кылмыштын белгилерин тастыктоочу маалыматтар чогултулат жана талданат (КР КЖПКнин 148-беренеси).

2. **Тергөөнүн баштапкы этабы** — бул этапта айып коюу үчүн негиз болгон жагдайларды ырастаган далилдерди чогултуу маселеси чечилет (КР КЖПКнин 240-241-беренелери).

3. **Кийинки этап** – бул этапта сотко чейинки өндүрүштү аяктоо үчүн зарыл болгон далилдер чогултулат (КР КЖПКнин 250-251, 257-беренелери).

4. **Жыйынтыктоочу этап** – бул этаптын милдети сотко чейинки өндүрүштүн жыйынтыктарын чыгаруу болуп саналат (КР ЖПКнын 256-беренеси).

Башка криминалистикалык изилдөө ыкмалары сыяктуу эле, тергөө мезгилдүүлүгү негизги философиялык мыйзамдарга баш иет. Бул жагынан алганда “криминалистикалык методиканын калыптанышы диалектиканын жалпы таанылган мыйзамдарынын ишке ашырылышын чагылдырат, алардын арасында

тануу мыйзамына өзгөчө көңүл бурулат” деген көптөгөн окумуштуулардын пикири менен макул болбой коюуга болбойт [56, 17 б.]. Демек, тергөөнүн ар бир ыкмасы конкреттүү милдеттерди чечүүгө жана коюлган максаттарга жетүүгө багытталышы керек.

Уюшкан адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылыкты иликтөөнүн баштапкы этабы криминалистикалык мааниге ээ. Бул кийинки бардык иликтөөлөрдүн негиздери түптөлгөн, негизги милдеттер түзүлгөн жана аларды ийгиликтүү чечүү үчүн фактылык өбөлгөлөр түзүлгөн өзгөчө жооптуу мезгил. Бул контекстте Е.А. Ерахтинанын көз карашы көңүл бурууга арзыйт, ал бул этаптын негизги максаты “кылмыштын издерин табууда жана версияларды көрсөтүү үчүн маалыматтык базаны түзүүдө” деп эсептейт. Негизги милдеттердин ичинен төмөнкүлөр айырмаланып турат: а) баштапкы абалды орнотуу, б) баштапкы маалыматтардын аныктыгын текшерүү; в) алынган маалыматтарды жана кылмыштын издерин белгилөө [57, 77 б.].

Баштапкы этапта тергөөчү далилдерди интенсивдүү издөөгө, табууга жана фиксациялоого, ошондой эле жасалган кылмыштын бардык жагдайларын изилдөөгө көңүл бурушу керек. Бул этаптын маанилүү милдети шектүүлөрдү издөө жана кармоо болуп саналат. Дал ушул этапта алынган маалыматты иштеп чыгууга тергөөчүнүн ыкчамдыгы жана кылдаттыгы ийгиликтин чечүүчү фактору болуп калат.

Адатта, адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылык жөнүндө баштапкы маалымат ар кандай булактардан жана ар кандай формада болот. Төмөнкүлөр болушу мүмкүн:

1. Жеке же юридикалык жактардын **арыздары**, алардын арасында төмөнкүлөр болушу мүмкүн: а) алдамчылык аракеттерден жапа чеккен жарандар, б) коммерциялык уюмдардын жана банктардын жетекчилери, ошондой эле коопсуздук кызматынын кызматкерлери, в) ар кандай ишканалардын жана уюмдардын жетекчилери.

2. **Текшерүүлөрдүн жана ревизиялардын натыйжалары.**

3. **Кылмышкерлерди кылмыш үстүндө кармоо.**

4. Күнөөсүн мойнуна алып келүү – бул шылуундар уурдалган мүлктү кайтарып алуу талабына туш болгон учурлар үчүн мүнөздүү.

5. Кызмат адамдарынын, алгачкы текшерүү органдарынын кызматкерлеринин, тергөөчүлөрдүн же прокурорлордун кылмыш белгилерин түздөн-түз тапкандыгы жөнүндө **рапорттору**.

6. Чет өлкөдөн келген сотко чейинки өндүрүш материалдары.

Негизделген чечим кабыл алуу үчүн тергөөчү кылмыштын белгилерин тастыктаган жетиштүү маалыматтардын бар экендигин ырасташы керек [58]. Мисалы, маалыматтык-телекоммуникациялык технологиялар алдамчылыгы менен төмөнкү фактылар жазылышы мүмкүн: а) акча каражаттары жабырлануучунун эсебинен анын билими жок эле алынып салынса; б) акча каражаты белгисиз адам тарабынан көрсөтүлбөгөн кызмат үчүн төлөнсө; в) каражат жабырлануучуга жеткирилбеген товар үчүн которулса; г) акча каражатын которуу жабырлануучунун макулдугусуз жүргүзүлгөн [58].

Жогоруда айтылгандардан улам, адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылыкты ийгиликтүү иликтөө тергөөчүдөн финансы, кредиттөө жана маалыматтык технологиялар жаатында атайын билимди гана эмес, ошондой эле зарыл болгон далилдерди чогултууну жана фиксациялоону камсыз кылууга жөндөмдүү ыкчам жооп кайтаруу көндүмдөрүн талап кылат.

Адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылыкты иликтөөдө баштапкы маалыматтын маанилүү компоненти кылмыш жасоо ыкмасы жөнүндө маалымат экендигине өзгөчө көңүл буруу керек.

Көптөгөн окумуштуулар айрым учурларда айрым чөйрөдөгү кылмыштарды башка адамдардын катышуусуз эле ишке ашыруу мүмкүн эмес деп туура айтышат. Ошентип, Д.В. Астафьев кыймылсыз мүлктү сатып алуу чөйрөсүндөгү алдамчылык жөнүндө изилдөөлөрүндө мындай кылмыштар үчүн кызмат адамдарынын, долбоорлоо - инвентаризациялоо бюролорунун кызматкерлеринин, турак жай кызматтарынын, риэлторлордун, ошондой эле башка кызыкдар түзүмдөрдүн өкүлдөрүнүн катышуусу мүнөздүү деген тыянакка келген. Мындай адамдар алдамчылык бүтүмдөрдү ишке ашырууну камсыз кылуу жана

кылмыштардын изин жашыруу менен кылмыш схемаларын ишке ашырууда негизги ролду ойнойт [59, 189 б.].

Мындан тышкары, алдамчылык ыкмасы кылмышкерлердин алдыга койгон максаттарына түздөн-түз көз каранды. Мисалы, кылмыштын тандалган ыкмасын аткаруунун татаалдыгы көбүнчө акыркы натыйжага жетишүүгө багытталган көптөгөн аракеттер менен шартталат. Кылмышкерлер кылдаттык менен аларга ийгилик камсыз кылуу каражаттарын жана ыкмаларын тандап, даярдоого маани берип, ошондой эле изин жашыруу үчүн далилдерди жок кылууга аракет кылышат. Кеңири таралган мисалдардын бири – көп сандагы адамдарда салыштырмалуу аз суммаларды максаттуу басып алуу, бул схеманы аныктоону татаалдаштырат жана тергөөгө комплекстүү мамилени талап кылат.

Баштапкы маалыматты алгачкы талдоо этабында кылмыш жасоонун жолдорун көрсөткөн белгилерге көңүл буруу керек. Бул процесс төмөнкүлөрдү берет:

- кылмыштын криминалистикалык мүнөздөмөсүн эске алуу менен максаттуу тергөө жана оперативдүү иш-чараларды жүргүзүү;
- түздөн-түз көрсөтүлбөгөн, бирок логикалык жактан белгилүү маалыматтардан келип чыккан маалыматты алуу.

Мындай талдоо жүргүзүүдө ишенимдүү деп эсептелген фактыларды гана эмес, толук эмес же так эмес маалыматтарды да эске алуу маанилүү. Ошондой эле, бир караганда жок болушу мүмкүн болгон, бирок белгилүү фактыларды алдамчылык жасоонун типтүү жолдору менен салыштыруу аркылуу аныкталган маалыматтарды эске алуу керек. Криминалистикалык контекстте бул кылмышты адамдардын уюшкан тобу жасагандыгы жөнүндө маалыматты, ошондой эле анын катышуучуларынын ортосунда ролдорду жана милдеттерди бөлүштүрүү жөнүндө маалыматты камтышы мүмкүн.

Тергөөчү, баштапкы маалыматтын негизинде, окуянын жалпы идеясын түзүшү керек. Алдамчылыктын криминалистикалык мүнөздөмөсүнүн жана типтүү версияларынын негизинде тергөөчү иштин факт жүзүндөгү жагдайларын аныктоого багытталган тергөө аракеттеринин планын иштеп чыгат.

Адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылыкты тергөөдө типтүү версияларды түзүү үчүн негизги булактар болуп төмөнкүлөр саналат:

- архивдик кылмыш иштери
- тергөө органдарынын өндүрүшүндө турган иштер;
- кылмыштар жөнүндө арыздар боюнча текшерүүлөрдүн материалдары;
- кылмыштар жана алдамчылыкка тиешеси бар адамдар жөнүндө статистикалык отчеттор;
- криминалистикалык каттоонун маалыматтары;
- алдамчылыкка каршы илимий изилдөөлөр;
- тергөөчүлөрдүн кесиптик тажрыйбасы жана ушул сыяктуу кылмыштарды иликтеген практиктер менен маектешүү.

Кылмыш адамдардын тобу тарабынан жасалган деген версиялардын жоктугу же өз убагында берилбеши тергөөнүн жүрүшүнө терс таасир тийгизе турган бир катар типтүү каталарга жана криминалдык тобокелдиктерге алып келиши мүмкүн. Мындай каталардын катарына төмөнкүлөр кирет:

- кылмыштын топтук мүнөзүн көрсөткөн издерди аныктай албоо;
- жабырлануучулардын, күбөлөрдүн же шектүүлөрдүн көрсөтмөлөрүнүн жетишсиздиги;
- кылмыш тобу жөнүндө маанилүү маалыматтарды бере турган күбөлөрдүн коргоосун толук камсыз кылуу эмес;
- чектелген тергөө иш-аракеттери, мисалы, каржылык бүтүмдөрдү жетишсиз талдоо, бүтүмдөрдү жана акча каражаттарынын акыркы алуучуларын көрсөтүп турган каржы агымдарын четке кагуу;
- шектүүлөрдүн каршылыгын жеңүү боюнча чаралардын жетишсиздиги;
- кылмыш иши боюнча өндүрүш мөөнөтүн создукутуруу;
- кылмыш схемасынын татаалдыгын баалабай коюу, бул негизги катышуучуларды өткөрүп жибириши мүмкүн;
- кылмыштын ар бир катышуучусунун ролун туура эмес аныктоо;

- кылмыштын эл аралык мүнөзүнө көңүл бурбоо жана эл аралык кызматташтыктын жоктугу, бул кибер кылмыш жана башка трансулуттук кылмыштарды иликтөөдө маанилүү болушу мүмкүн;

- криминалистика жана кылмыш - жаза процессуалдык мыйзамдардын максаттарын жана милдеттерин аткарбоо.

Криминалистикалык тобокелдиктерге төмөнкүлөр кирет:

- кылмыштын бетин ачуу үчүн зарыл болгон маанилүү маалыматтын жоголушу же жоктугу;

- далилдерди туура эмес колдонуу, бул фактылардын бурмаланышына алып келиши мүмкүн;

- бул чөйрөдө тергөөчүлөрдүн квалификациясынын жетишсиздиги, бул далилдерди баалоону жана тергөөнүн натыйжалуу ыкмаларын колдонууну кыйындатат;

- маалыматтарды натыйжалуу чогултууга жана иш-аракеттерди шайкештирүүгө тоскоол болгон бөлүмдөрдүн өз ара аракеттенүүсү начар;

- заманбап технологияларды жана санариптик издерди жетишсиз колдонуу, бул маанилүү далилдерди өткөрүп жиберishi мүмкүн;

- алдамчылык масштабын баалоодо каталар, бул тергөө үчүн ресурстарды жетишсиз мобилизациялоого алып келиши мүмкүн;

- шектүүлөрдүн изин жашырууга же далилдерди жок кылууга мүмкүндүк бере турган тергөө иштеринин тарап кетиши;

- документтерди бузуу сыяктуу юридикалык каталар сотто далилдерди жараксыз кылышы мүмкүн.

Кечиктирилгис тергөө аракеттеринин теориясын иштеп чыгуучулардын көз караштарын бөлүшүп, тергөө кырдаалынын динамикасынын жогорку деңгээлинде тергөөчү тергөө аракеттерин токтоосуз жүргүзүү укугуна ээ болушу керек, иш анын компетенциясынын чегинен чыкса дагы [60, 205-209 б.]. Мисалы, кылмыштын издерин тез арада белгилөөнү талап кылган шарттарда тергөөчү кылмыш КР КЖПКнин 153-беренесинде каралгандай, кылмыш анын

юрисдикциясына кирбесе дагы, кылмыш ишин козгоо мүмкүнчүлүгүнө ээ болушу керек.

Адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылыкты иликтөөнүн алгачкы этабында кылмыштын изин тез арада аныктоо, жазуу жана иликтөө өтө маанилүү. Ар бир алдамчылык объективдүү реалдуулукта белгилүү бир өзгөрүүлөрдү калтырат, бул тергөөчүлөргө кылмыштын бетин ачуу үчүн зарыл болгон үлгүлөрдү аныктоого мүмкүндүк берет. А. И. Анапольская, “электрондук эсептерге байланыштуу алдамчылыкты иликтөө процесси криминалистикалык жактан маанилүү маалыматты аныктоо жана бекемдөө боюнча максаттуу иш-аракеттерге баш иет” деп белгилейт [61, 133-140 б.].

Адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылыкты иликтөө кылмыш процессинин мыйзам ченемдүүлүктөрүн, анын курамын, квалификациясын жана далилдөө предметин терең түшүнүүнү талап кылат. Тергөөчү үчүн эң маанилүү маалымат булактары төмөнкүлөр:

- алдамчылык аракеттерден жабыр тарткандар;
- кыймылсыз мүлк документтери, банктык көчүрмөлөр, финансылык отчеттор жана кылмыш ишинин издерин чагылдырган башка материалдар;
- мобилдик, компьютердик шаймандар жана санариптик издер, мисалы, кат алышуу, транзакция жазуулары жана башка маалыматтар.

Ошентип, алдамчылыктын ийгиликтүү ачылышы далилдер менен кылдат иштөөнү гана эмес, алдыңкы технологияларды колдонууну жана ар кандай ведомстволор менен эл аралык өнөктөштөрдүн ортосундагы шайкештикти камтыган комплекстүү мамиледен көз каранды.

Физикалык дүйнөдө жасалган кылмыштардан айырмаланып, кибер алдамчылык укук коргоо органдары үчүн олуттуу көйгөй болгон санариптик издерди калтырат. Бул издерди тиешелүү даярдыксыз жана жабдууларсыз кармоо жана талдоо кыйын, бул кылмыштардын бетин ачуу процессин татаалдаштырат. Тилекке каршы, азыркы учурда ички мейкиндикте санариптик издерди аныктоонун, фиксациялоонун, алып коюунун жана талдоонун унификацияланган методикаларын иштеп чыгууга мүмкүндүк бере турган илимий база али

калыптана элек. Кибер алдамчылыктын маанилүү өзгөчөлүгү кылмышкерлердин “фейк” аккаунттарын жана баракчаларын колдонуусу болуп саналат, бул аларды аныктоону жана чыныгы инсандыгын аныктоону бир топ кыйындатат. Кылмышкерлер көбүнчө шифрленген байланыштарды жана виртуалдык жеке тармактарды (VPN) колдонуп, анонимдүүлүктүн татаал схемаларын колдонушат, бул аларды стандарттуу тергөө ыкмалары үчүн дээрлик көрүнбөйт.

Кибер алдамчылыкты териштирүүдө алгачкы тергөө аракеттерин, атайын тергөө иш-чараларын жана ыкчам издөө иш-чараларын (БИИИ) өткөрүү тактикасы баштапкы кырдаалдарга, ошондой эле кылмыш жасалгандыгын күбөлөндүрө турган булактардын жана объекттердин мүнөздөмөлөрүнө жараша болот. Кечиктирилгис тергөө аракеттери менен бирге адистештирилген билимди компетенттүү пайдалануу мүмкүн болушунча кыска мөөнөттө мындай кылмыштардын бетин ачууга мүмкүндүк берет.

Криминалистикалык операцияларда колдонулуучу типтүү тергөө жана башка аракеттердин мазмунуна илимий көз караштарды талдоо, алардын багытына жана максаттарына жараша классификациялануучу төмөнкүдөй туруктуу айкалыштарды аныктады.

1. Негизги криминалистикалык операциялар алар төмөнкүлөргө басым жасашат:

1.1. Издөө, табуу, белгилөө жана уюштуруу жана жеке блоктун текшерүү (кылмыш ишинин негизин түзөт). Эки модель бар — "А" жана "Б".

“А” модели төмөнкү аракеттерди камтыйт:

- кылмышка шектүүлөрдү кармоо, бул мындан аркы кылмыш иштерине бөгөт коюуга мүмкүндүк берет;
- кылмыш болгон жерден далилдерди чогултууга мүмкүндүк берген тергөө экспертизасынын ар кандай түрлөрүн жүргүзүү;
- негизги көрсөтмөлөрдү алуу үчүн шектүүлөрдү жана күбөлөрдү суракка алуу;
- карама-каршылыктарды аныктоо үчүн кылмыш катышуучуларынын ортосунда бетме-бет коюмдар;

- илимий негизде маанилүү далилдерди аныктоого жардам берген соттук экспертизалардын ар кандай түрлөрүн дайындоо жана өндүрүү;

- далилдер болушу мүмкүн болгон жайларды тинтүү;
- ишке тиешеси бар документтерди жана башка материалдарды алып коюу;
- кылмыш катышуучуларынын сүйлөшүүлөрүн угуу, бул жаңы деталдарды ачууга жардам берет;

- абоненттер менен абоненттик түзүлүштөрдүн ортосундагы байланыш жөнүндө маалымат алуу, бул кылмышкерлердин ортосундагы окуялардын тизмегин жана байланыштарды калыбына келтирүүгө мүмкүндүк берет;

- санариптик издерди табуу үчүн компьютерлерден, серверлерден жана башка шаймандардан маалымат алуу;

“Б” модели төмөнкүлөр менен башталышы менен айырмаланат:

- Тергөө кароонун жана суракка алуунун ар кандай түрлөрүн жүргүзөт, андан кийин “А” моделинде көрсөтүлгөн иш-аракеттердин комплекси жүргүзүлөт.

1.2. Аныктоо жана алдамчылык ишке ашыруу үчүн кылмышкерлер тарабынан колдонулган ыкмаларды жана каражаттарды камтыйт ыкчам блогунун элементтерин белгилөө. Бул төмөнкүлөрдү камтыйт:

- кылмышка тиешеси бар объектилерди тергөө кароолору;
- алдамчылык схемасынын чоо-жайын билүү үчүн шектүүлөрдү жана күбөлөрдү суракка алуу;

- документтер жана кылмыш ишинин башка далилдери сакталган жерлерде тинтүү;

- финансылык операцияларга байланыштуу финансылык документтерди жана башка материалдарды алып коюу;

- документтердин аныктыгын аныктоого жана алдамчылыктын изин табууга мүмкүндүк берген соттук экспертизаларды дайындоо жана жүргүзүү;

- кылмыштын катышуучуларынын версияларын текшерүү жана окуялардын так ырааттуулугун аныктоо үчүн тергөө эксперименттерин жүргүзүү.

1.3. Максатка жетүү үчүн кылмышкерлер колдонгон ресурстарды камтыган объект-ресурстук блоктун табуу жана бекитүү. Буга төмөнкүлөр кириши мүмкүн:

- шектүүлөрдү жана күбөлөрдү суракка алуу;
- кылмыш учурунда колдонулган документтерди жана ресурстарды талдоо үчүн соттук экспертизаларды жүргүзүү;
- кылмыш схемасынын чоо-жайын тактоо үчүн тергөө эксперименттерин жүргүзүү;
- кылмыштын катышуучуларынын версияларын ырастоо же жокко чыгаруу үчүн жеринде көрсөтмөлөрдү текшерүү.

II. Факультативдик криминалистикалык операциялар

Бул операциялар кылмыштуулуктун алдын алууга багытталган жана төмөнкүлөргө багытталган:

2.1. Адамдардын тобу тарабынан жасалуучу алдамчылыктын заманбап түрлөрүнө каршы алдын алуучу чаралар, бул тергөөчүнүн процессуалдык ишинде изин суутпай издөө ишинин натыйжаларын пайдалануу же кылмыш иштерин ыкчам коштоо менен байланышкан. Мындай учурларда төмөнкүлөр колдонулат:

- ыкчам маалыматтардын негизинде шектүүлөрдү кармоо;
- чыныгы көрсөтмөлөрдү алуу же карама-каршылыктарды аныктоо максатында сурактар;
- кошумча далилдерди табуу үчүн издөө;
- кылмыш аракеттерин тастыктаган документтерди жана материалдарды алып коюу.

2.2. Кылмыштардын бетин ачууга жана тергөөгө кылмыштуулуктан кийинки каршы аракеттенүү шартында жасалган кылмыштар. Буга төмөнкүлөр кирет:

- шектүүлөрдү жана күбөлөрдү суракка алуу, алардын көрсөтмөлөрүн текшерүү;

- мындан ары кылмыш ишин болтурбоо жана тергөөнүн талаптагыдай жүрүшүн камсыз кылуу үчүн процессуалдык бөгөт коюу жана мажбурлоо чараларын колдонуу.

Бул чаралар кылмыштын изин жашыруу мүмкүнчүлүгүн болтурбоо жана кылмышкерлердин тергөөнүн жүрүшүнө таасир этүү аракеттерине бөгөт коюу үчүн өтө маанилүү. Бул тактикалык жана жол-жоболук кадамдардын туура айкалышы тергөө натыйжалуу санариптик чөйрөдө же IT -технологияларды колдонуу менен жасалган кылмыштар менен күрөшүүгө жардам берет.

Ошентип, заманбап технологиялар менен салттуу криминалистикалык методдордун айкалышын камтыган комплекстүү мамиле анонимдүүлүктүн татаалдыгына жана кылмыштарды жашыруу үчүн санариптик каражаттарды колдонууга карабастан кибер алдамчылыктын бетин ачууга мүмкүндүк берет.

Диссертациялык изилдөөнүн ушул главасында адамдардын уюшкан топтору тарабынан жасалган алдамчылыктын бетин ачууга, иликтөөгө жана алдын алууга багытталган криминалистикалык операциялардын ажырагыс элементтери катары оозеки жана вербалдык эмес тергөө аракеттеринин өндүрүшүнүн өзгөчөлүктөрү каралган.

Криминалистика жаатындагы укук коргоо практикасын жана илимий басылмаларды талдоо көрсөткөндөй, көпчүлүк учурларда (98 %) алдамчылыктын бетин ачуу жана тергөө иштеринде төмөнкү тергөө амалдары маанилүү: тергөө кароолору, сурактар, бетме-бет коюмдар, издөө, алып коюу, дайындоо жана соттук экспертизаларды жүргүзүү.

Илимий ыкмаларды эске алуу менен, жогоруда айтылган тергөө иш — аракеттери, кылмыштын бетин ачуу жана тергөө боюнча криминалистикалык операциялардын курамдык бөлүгү катары, болжол менен эки топко бөлүнөт - вербалдык жана вербалдык эмес.

Вербалдык иш-аракеттерге төмөнкүлөр кирет: кылмышка тиешеси бар адамдарды идентификациялоого мүмкүндүк берген таануу үчүн көрсөтүү; процесстин катышуучулары иштин жагдайларын ачыкка чыгарган маалыматты бөлүшкөн сурактар; катышуучулардын версияларын тастыктоого же жокко

чыгарууга мүмкүнчүлүк берген жеринде көрсөтмөлөрдү текшерүү; шектүүлөрдүн жана күбөлөрдүн көрсөтмөлөрүндөгү карама-каршылыктарды аныктоого мүмкүндүк берген бетме-бет коюмдар.

Вербалдык эмес аракеттерге төмөнкүлөр кирет:

- тергөө кароолору, мында кылмыштын материалдык издери табылат жана белгиленет; соттук экспертизаларды дайындоо жана жүргүзүү, мында эксперттер далилдерди талдайт; документтерди жана башка материалдык далилдерди алып коюуга багытталган тинтүү жана алып коюу.

Ошентип, төмөнкүлөрдү бөлүп көрсөтүү керек:

1. Жасалган алдамчылыктын топтук мүнөзү боюнча котормолорду жылдыруу менен байланышкан негизги көйгөйлөр төмөнкү типтүү каталардын болушу болуп саналат: 1) кылмыштуу кол салуунун топтук мүнөзүн көрсөткөн издердин бүткүл чөйрөсү аныкталбаганда; 2) кылмыш – жаза процессинин катышуучуларынын (жабырлануучулардын, күбөлөрдүн, шектүүлөрдүн) чогултулган (толук жана объективдүү) көрсөтмөлөрүнүн жетишсиздиги; 3) кылмыштуу топ жөнүндө маанилүү маалымат берүүгө даяр адамдарга зарыл коргоону бербегендигинен улам күбөлөрдү (информаторлорду) коргоо жетишсиз камсыз кылынганда; 4) мыйзам чыгаруучу тарабынан каралган тергөө жана башка процессуалдык иш-аракеттердин сапатынын төмөндүгү, жүргүзүлгөн чөйрөсүнүн жетишсиздиги (мисалы: финансылык операцияларды толук эмес документтештирүү жана талдоо); 5) чындыкты аныктоого кызыкдар болбогон УККдун мүчөлөрү тарабынан тергөөгө каршы аракеттенүүнү жеңип чыгуу боюнча натыйжалуу чаралардын жоктугу; 6) кылмыш иши боюнча өндүрүштүн процессуалдык мөөнөттөрүн создуктуруу; 7) кылмыш схемасынын айкалышкан жана татаалдыгын баалабай коюу; 8) трансулуттук уюшкан кылмыштуулуктун мүмкүнчүлүктөрүн этибарга албоо жана кооперация үчүн эл аралык каналдарды тийиштүү деңгээлде пайдаланбоо; 9) криминалистиканын жетишкендиктерин толук өлчөмдө максаттарды жана милдеттерди пайдаланбоо.

2. Тергөөгө тоскоол болгон криминалистикалык тобокелдиктерге төмөнкүлөр кирет: 1) кылмыштын бетин ачуу үчүн зарыл болгон маанилүү маалыматтын

жоголушу же жоктугу; 2) далилдерди туура эмес колдонуу, бул фактылардын бурмаланышына алып келиши мүмкүн; 3) бул жааттагы адистердин квалификациясынын жетишсиздиги, бул тергөө субъекттери тарабынан туура эмес баа берүүгө алып келиши мүмкүн; 4) ар кандай атайын ведомстволор менен органдардын ортосундагы кызматташтыктын жетишсиздиги.

3. Уюшкан алдамчылыкты ачуу жана териштирүү боюнча сотко чейинки өндүрүш органдарынын ишинин натыйжалуулугуна төмөнкү жагдайлар таасир этет: 1) адамдардын кеңири чөйрөсүн тартуу менен жасалуучу криминалдык жосундардын көп аспектүүлүгүн жана латенттүүлүгүн эске алуу менен УККдун тарабынан жасалган алдамчылыктын кылмыш – жаза укуктук белгилерин аныктоодо келип чыгуучу татаалдыктар; 2) татаалдаштыруу сотко чейинки өндүрүштү териштирүү органдары тарабынан уюштуруу процессинин өзүн жана пландаштырууну пайда кылат: а) алдамчылык жасоо механизминин өзгөчөлүгүнө байланыштуу, мында кылмыштуу ойду ишке ашыруу үчүн түзүлүүчү шарттар; б) алдамчылык объекттерине кылдат мамиле кылуу жана сотко чейинки өндүрүш органдары тарабынан тергөөгө каршы аракеттенүүнү жашыруу ыкмаларын колдонуу жүзөгө ашырылат; в) алдамчылыкты жасаган УККду уюштуруунун деңгээли жана өзгөчөлүктөрү кылмыштуу кирешенин көбөйүшүнө алып келет, ал эми ошого жараша аны менен бирге санариптик технологияларды пайдалануу менен криминалдык жосундардын башка түрлөрүн жасоого алып келет, бул алдамчылыкты жасоо механизмде бардык элементтерди жана алардын өз ара байланышын аныктоону кыйындатат, ал эми бул электрондук документтерди табуу, алып коюу, фиксациялоо жана изилдөө боюнча алгачкы тергөө аракеттерин жана ЫИИны өткөрүүнү пландаштырууну татаалдантат; 3) алдамчылык жасоонун заманбап ыкмалары, интернет тармагын пайдаланууда иштердин бул категориясы боюнча тергөө даярдоо тажрыйбасы жөнүндө сотко чейинки өндүрүштүн тиешелүү органдарынын жетишсиз билимдери; 4) кылмыштардын бул категориясын иликтөөнүн жүрүшүндө укук коргоо органдарынын ар кандай кызматтарынын өз ара аракеттенүүсүнүн жетишсиз деңгээли таасир этет, бул болсо УККдун катышуучуларынын жайгашкан жерин аныктоону, демек, уюшкан

алдамчылыктын бетин ачуу үчүн зарыл болгон салттуу жана атайын тергөө аракеттерин жана тактикалык операцияларды жүргүзүүнү пландаштырууну татаалдандат; 5) укук коргоо органдарынын ишин жөнгө салуучу мыйзам алдындагы актылардын жоболорунун айрым ченемдеринин КЖПКнин талаптарына ылайык келбеши, бул төмөнкүлөрдү алып келет: а) каралып жаткан иштер боюнча ыкчам кызматтарга келип түшкөн ыкчам маалыматтар аны иликтөө, талдоо жана аны процессуалдык бекемдөө үчүн тергөө органдарына өз убагында жана толук көлөмдө берилет, бул тоскоолдук кылат: УККдун кошо катышуучуларынын, ошондой эле кылмыш – жаза сот өндүрүшүнүн башка катышуучуларынын ортосундагы кутум аракеттерине бөгөт коюуга чара көрүүгө; УККдун мүчөлөрүнүн андан аркы криминалдык аракеттеринин жүрүшүн; б) уюшкан алдамчылык иштери боюнча криминалистикалык мааниге ээ маалыматтардын тергөө органдары менен ыкчам кызматтарынын ортосундагы кыймылды шайкештирүүгө тоскоолдук кылат; в) кызматтардын ортосундагы өз ара аракеттенүүнүн формаларын катуу жөнгө салуу иштердин бул категориясы боюнча тергөөнүн коюлган милдеттерине жетүү үчүн практикалык иште ийгиликтүү ишке ашырыла турган жаңы формаларды колдонууга мүмкүндүк бербейт; г) УККдун мүчөлөрү тарабынан жасалуучу криминалдык жосундардын түрүнө жана өзгөчөлүгүнө жараша алдамчылык жөнүндө иштер боюнча сотко чейинки өндүрүштүн стратегиялык милдеттерин чечүү үчүн тергөөнүн кыйла татаал жана башкы багыттарына кыйла кесипкөй кызматкерлерди топтоо зарыл. Бул жагдайда эске алуу керек болгондуктан: баштапкы маалыматты терең талдоо зарылдыгы; “Ысык издер менен” иликтөөнү пландаштыруу жана уюштуруу талап кылынат (бул жерде иш боюнча далил болуп саналган компьютердик маалыматтын тез жоголушу); алдамчылыктын түрүнө жараша УККдун мүчөлөрүнүн криминалдык ишмердүүлүгүнүн ар кандай тараптарына укуктук баа берүү максатында изилдөө жүргүзүү зарылдыгы.

4. Уюшкан алдамчылыкты тергөө жана ачуу боюнча, анда типтүү баштапкы тергөө кырдаалдарына төмөнкүлөр кирет: 1) уюшкан алдамчылык кылмыштуу топ тарабынан жасалгандыгы жөнүндө маалыматтар жок болсо; 2) алдамчылык

жасагандар УККдун кошо катышуучулары тиешелүү укук коргоо органдары тарабынан белгилүү болсо жана кармалса; 3) жасалган алдамчылыктын уюшкан мүнөзү жөнүндө күбөлөндүрүүчү маалыматтар болсо, бирок сотко чейинки өндүрүш органдары үчүн анын кошо катышуучулары белгилүү эмес; 4) сотко чейинки өндүрүш органдары топтук алдамчылык жасалгандыгы жөнүндө криминалистикалык маанилүү маалыматка ээ; 5) укук коргоо органдарынын кызматкерлери тарабынан алдамчылыктын айрым катышуучулары кармалган, бирок анын активдүү катышуучулары жана УККдун уюштуруучусу (лидери) кармалган эмес; 6) ыкчам курам бар болсо, алдамчылык жасоонун топтук мүнөзү жөнүндө жана ага тиешеси бар адамдардын чөйрөсү жөнүндө багыт берүүчү маалымат, бирок УККдун кошо катышуучулары кармалган эмес; 7) сотко чейинки өндүрүш органдары үчүн уюшкан алдамчылыктын белгилери бар экендигин жана аны жасоого тиешеси бар адамдарды таануу үчүн колдо болгон маалымат жетишсиз; 8) алдамчылык жасоо фактысы ЫИИнын жүрүшүндө аныкталган, бирок ага тиешеси бар адамдардын чөйрөсү жөнүндө маалымат белгисиз.

5. Криминалистикалык операциялардагы типтүү тергөө жана башка аракеттердин мазмундуу компоненттери төмөнкүдөй туруктуу айкалыштарга ээ:

1. Негизги криминалистикалык операциялар алар төмөнкүлөргө басым жасашат: 1.1. *Издөө, табуу, белгилөө жана уюштуруу жана жеке блоктун текшерүү (кылмыш ишинин негизин түзөт). Эки модель бар — "А" жана "Б".*

“А” модели төмөнкү аракеттерди камтыйт: кылмышка шектүүлөрдү кармоо, бул мындан аркы кылмыш иштерине бөгөт коюуга мүмкүндүк берет; кылмыш болгон жерден далилдерди чогултууга мүмкүндүк берген тергөө экспертизасынын ар кандай түрлөрүн жүргүзүү; негизги көрсөтмөлөрдү алуу үчүн шектүүлөрдү жана күбөлөрдү суракка алуу; карама-каршылыктарды аныктоо үчүн кылмыш катышуучуларынын ортосунда бетме-бет коюмдар; илимий негизде маанилүү далилдерди аныктоого жардам берген соттук экспертизалардын ар кандай түрлөрүн дайындоо жана өндүрүү; далилдер болушу мүмкүн болгон жайларды тинтүү; ишке тиешеси бар документтерди жана башка материалдарды алып коюу; кылмыш катышуучуларынын сүйлөшүүлөрүн угуу, бул жаңы деталдарды

ачууга жардам берет; абоненттер менен абоненттик түзүлүштөрдүн ортосундагы байланыш жөнүндө маалымат алуу, бул кылмышкерлердин ортосундагы окуялардын тизмегин жана байланыштарды калыбына келтирүүгө мүмкүндүк берет; санариптик издерди табуу үчүн компьютерлерден, серверлерден жана башка шаймандардан маалымат алуу;

“Б” модели төмөнкүлөр менен башталышы менен айырмаланат: Тергөө кароонун жана суракка алуунун ар кандай түрлөрүн жүргүзөт, андан кийин “А” моделинде көрсөтүлгөн иш-аракеттердин комплекси жүргүзүлөт.

1.2. Аныктоо жана алдамчылык ишке ашыруу үчүн кылмышкерлер тарабынан колдонулган ыкмаларды жана каражаттарды камтыйт ыкчам блогунун элементтерин белгилөө. Бул төмөнкүлөрдү камтыйт: кылмышка тиешеси бар объектилерди тергөө кароолору; алдамчылык схемасынын чоо-жайын билүү үчүн шектүүлөрдү жана күбөлөрдү суракка алуу; документтер жана кылмыш ишинин башка далилдери сакталган жерлерде тинтүү; финансылык операцияларга байланыштуу финансылык документтерди жана башка материалдарды алып коюу; документтердин аныктыгын аныктоого жана алдамчылыктын изин табууга мүмкүндүк берген соттук экспертизаларды дайындоо жана жүргүзүү; кылмыштын катышуучуларынын версияларын текшерүү жана окуялардын так ырааттуулугун аныктоо үчүн тергөө эксперименттерин жүргүзүү.

1.3. Максатка жетүү үчүн кылмышкерлер колдонгон ресурстарды камтыган объект-ресурстук блоку табуу жана бекитүү. Буга төмөнкүлөр кириши мүмкүн: шектүүлөрдү жана күбөлөрдү суракка алуу; кылмыш учурунда колдонулган документтерди жана ресурстарды талдоо үчүн соттук экспертизаларды жүргүзүү; кылмыш схемасынын чоо-жайын тактоо үчүн тергөө эксперименттерин жүргүзүү; кылмыштын катышуучуларынын версияларын ырастоо же жокко чыгаруу үчүн жеринде көрсөтмөлөрдү текшерүү.

II. Факультативдик криминалистикалык операциялар. Бул операциялар кылмыштуулуктун алдын алууга багытталган жана төмөнкүлөргө багытталган:

2.1. Адамдардын тобу тарабынан жасалуучу алдамчылыктын заманбап түрлөрүнө каршы алдын алуучу чаралар, бул тергөөчүнүн процессуалдык ишинде изин

суутпай издөө ишинин натыйжаларын пайдалануу же кылмыш иштерин ыкчам коштоо менен байланышкан. Мындай учурларда төмөнкүлөр колдонулат: ыкчам маалыматтардын негизинде шектүүлөрдү кармоо; чыныгы көрсөтмөлөрдү алуу же карама-каршылыктарды аныктоо максатында сурактар; кошумча далилдерди табуу үчүн издөө; кылмыш аракеттерин тастыктаган документтерди жана материалдарды алып коюу.

2.2. Кылмыштардын бетин ачууга жана тергөөгө кылмыштуулуктан кийинки каршы аракеттенүү шартында жасалган кылмыштар. Буга төмөнкүлөр кирет: шектүүлөрдү жана күбөлөрдү суракка алуу, алардын көрсөтмөлөрүн текшерүү; мындан ары кылмыш ишин болтурбоо жана тергөөнүн талаптагыдай жүрүшүн камсыз кылуу үчүн процессуалдык бөгөт коюу жана мажбурлоо чараларын колдонуу.

2 Бап. ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯСЫ

2.1. Изилдөөнүн методологиясы. Изилдөөнүн объекттин, предметин жана ыкмасын аныктоо

Изилдөө объектиси болуп алдамчылык кылган адамдардын кылмыш ишмердүүлүгү, ошондой эле ар кандай тергөө кырдаалдарында тергөө жүргүзгөн сотко чейинки өндүрүш органдарынын иши саналат.

Изилдөөнүн предмети алдамчылык жана каралып жаткан чөйрөдө тергөө субъекттеринин иш менен байланышкан мыйзам ченемдүүлүктөрү жасаган уюшкан кылмыштуу кошундун катышуучуларынын иш-аракеттеринде көрүнгөн мыйзам ченемдүүлүктөрү болуп саналат, алардын таанымы иште жана процессуалдык-тактикалык ыкмаларды жана каражаттарды колдонуу менен каршы аракеттенүү механизминин натыйжалуулугун жогорулатууга өбөлгө түзөт.

Изилдөөнүн методологиялык негизин жалпы жана өзгөчө илимий методдор түзөт. Диалектикалык таанып-билүү ыкмасы алдамчылык тергөө уюшкан кылмыштуу топтор анын ар түрдүү байланыштары жана көрүнүштөрү азыркы этапта жасалган криминалистикалык камсыз кылуу өзгөчөлүктөрүн карап чыгууга; каралып жаткан кылмыш кубулушунун пайда болушуна жана өнүгүшүнө өбөлгө болгон негизги факторлорду аныктоого мүмкүндүк берди. Аналитикалык методдун жардамы менен каралып жаткан криминалдык жосундардын категориясын жасоого көмөктөшүүчү факторлор аныкталган жана изилденген, кылмыштуу долбоордун максатын, алдамчылардын инсандыгын ачууга аракеттер жасалган.

Синтез методу диссертациялык изилдөөнүн жүрүшүндө автор тарабынан сунушталган негизги сунуштарды иштеп чыгууга мүмкүндүк берди. **Формалдуу-укуктук ыкманы** колдонуу каралып жаткан маселе боюнча ченемдик укуктук актылардын маанисин жана чыныгы мазмунун аныктоого жардам берди. **Тутумдук-түзүмдүк** талдоо ыкмасы менен алдамчылык жасоонун өзгөчөлүктөрү жөнүндө түшүнүктөр, ошондой эле

азыркы этапта алдамчылыкты иликтөөнү криминалистикалык жактан камсыз кылуунун айрым маселелери алынды. *Статистикалык анализ* текшерүү үчүн зарыл болгон маалыматтарды алууга жана кылмыштардын изилдөө категориясы боюнча изилдөөнүн теориялык корутундуларын негиздөөгө жардам берди.

Теориялык деңгээлде абстракция жана жалпылоо колдонулуп, бөлүнгөн фактыларды тутумдаштурууга жана аларга бирдиктүү чечмелөөгө мүмкүндүк берди. Изилдөөнүн дээрлик бардык этаптарында корутундулардын жана сунуштардын аныктыгын камсыз кылуу үчүн жалпы логикалык методдор (анализ, синтез, индукция, дедукция, аналогия) колдонулган. Өз жыйындысында, белгиленген методологиялык орнотмолор изилденип жаткан предметтик тармакты бүтүндөй кабыл алууга мүмкүндүк берди жана ушул негизде уюшкан кылмыштуу кошундардын катышуусу менен алдамчылык жасоонун өзгөчөлүктөрү менен байланышкан кылмыш иштери боюнча өндүрүшкө катышуу үчүн адисти тартуунун процессуалдык регламентациясынын концепциясын түзүүгө мүмкүндүк берген.

3 БАП. КЫЛМЫШТУУ ТОПТОР ТАРАБЫНАН ЖАСАЛГАН АЛДАМЧЫЛЫКТЫ ИЛИКТӨӨДӨ ТЕРГӨӨ АРАКЕТТЕРИНИН ПРОЦЕССУАЛДЫК ЖАНА ТАКТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

3.1. Адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылыкты териштирүүдө окуя болгон жерди кароо процессинин процессуалдык- тактикалык өзгөчөлүктөрү

Укук коргоо практикасын жана атайын адабияттарды талдоо адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылыкты иликтөөдө эң татаал кырдаалдар окуя болгон жерди текшерүү, ошондой эле буюмдарды жана документтерди текшерүү сыяктуу тергөө амалдарын жүргүзүүдө пайда болот деп ырастоого мүмкүндүк берет. Бул жердеги негизги кыйынчылык – алдамчылык иштери боюнча окуя болгон жерди текшерүү көбүнчө ачык-айкын эмес шартта жүргүзүлөт, башкача айтканда, кылмыштын ачык белгилери же түз далилдер жок.

Бул көз караштан алганда, “экономикалык багыттагы кылмыштарды иликтөөнүн алкагында ар башка тергөө жана ыкчам-издөө иш-чараларын гана эмес, комплекстүү тактикалык операцияларды да колдонсо болот жана колдонуш керек” деген авторлордун позициясы бизге жакын [62, 77-89 б.]. “Тактикалык операция тергөөнүн жалпы максаттарына баш ийген тактикалык мүнөздөгү маселелерди чечүүгө багытталган” деп туура белгиленген [63, 160 б.].

Алгачкы тергөө иштеринин бири катары окуя болгон жерди текшерүү адамдардын уюшкан топтору тарабынан жасалган алдамчылыкты иликтөөдө негизги орунду ээлейт, ошондой эле кылмыш жасоого алдын ала даярдыктын деңгээли жөнүндө маалымат ала алат. Кылмыш ишинин топтук мүнөзүн аныктоо текшерүүнүн маанилүү диагностикалык милдети болуп саналат кылмыштын бетин ачуу үчүн бул аспект өтө маанилүү болгон материалдык же санариптик издерди калтырат.

Кылмыш иштерин жана социалдык медиадагы маалыматтарды талдоо далилдене турган жагдайларды аныктоо үчүн маанилүү болгон окуя болгон жерди текшерүүнүн эң маанилүү түрлөрүнө төмөнкүлөр кирет:

- жабыр тарткандардан кылмышкерлерге түздөн-түз **акча которуу болгон акча каражаттарын которуу жерлери** (48% учурлар);
- жабырлануучулар менен байланышуу же алдамчылык схемаларды уюштуруу үчүн кылмышкерлер колдонгон компьютердик жабдуулар жана башка **санариптик түзүлүштөр (32%) жайгашкан жерлер**;
- **кылмышкерлер санариптик активдерди** накталай акчага которгон акча каражаттары (11%);
- кылмыштуу топтун катышуучуларынын **жашаган же иштеген жерлерин**, алардын интернетке чыккан жерлерин жана тергөө үчүн маанилүү болгон башка объекттерди камтыган башка жерлер (9 %)

Бул маалыматтар окуя болгон жерде тергөөчүлөрдүн кылдаттык менен иштешинин маанилүүлүгүн, ошондой эле кылмыштын изин табуу жана кармоо үчүн заманбап криминалистикалык ыкмаларды колдонуу зарылдыгын баса белгилейт.

Адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылыктарды териштирүүдө окуя болгон жерди карап чыгуу тергөөчүдөн кесиптик чеберчиликти гана эмес, чоң көлөмдөгү маалыматтар менен иштөөнү, кылмыш ишинин жашыруун белгилерин билгичтик менен табууну да талап кылат. Тергөөчү ар бир конкреттүү кырдаалдын өзгөчөлүгүн, санариптик издердин болушун жана аларды талдоо жөндөмүн эске алышы керек жана бир нече негизги категориялары же кылмыштын куралдары жана натыйжалары сактала турган жерлер өзгөчө маанилүү.

Эң маанилүү кароо жерлеринин катарына төмөнкүлөр кирет:

а) Пластикалык карта колдонулган соода ишканаларынын жайлары жана акча алмаштыруу жайлары (51% учурлар).

Бул жерлер кылмышкерлердин каржы институттары жана соода уюмдары менен байланышуусунун негизги пункттары болуп саналат. Аларда

кылмышкерлер же жасалма карталардын жардамы менен мүмкүндүк берет. Бул объектилерди текшерүү байкоо камераларынын жазуулары, чектер, транзакциялардын квитанциялары, ошондой эле кылмышкерлер калтырган пластикалык карталар сыяктуу маанилүү далилдерди чогултууга мүмкүнчүлүк берет. Кээде мындай жерлерде кылмышкерлерди кылмыш иши менен кармоо болуп, окуя болгон жерди кароо жасалган кылмыштын жагдайларын аныктоодо ого бетер маанилүү болот.

б) Кылмыш жасоонун куралдары жана каражаттары даярдалган жайлар (34% учурлар).

Бул жерлер бир топ адамдардын кылмыш ишин камсыз кылууда негизги ролду ойнойт. Бул жерде кылмышкерлер жасалма пластикалык карталарды иштеп чыгышкан жана жасашкан, ошондой эле карталарды кайра коддоо жана документтерди жасалмалоо үчүн электрондук техника каражаттарын жана атайын техникалык түзүлүштөрдү колдонушкан. Мындай жерлерди текшерүү тергөөгө жасалма карталарды түзүү үчүн зарыл болгон жабдууларды, ошондой эле жасалма документтер, электрондук тутумдарды экспертизадан өтүшү мүмкүн. Жасалма карталардын булактарын жана ыкмаларын аныктоо уюшкан алдамчылыктын татаал схемаларын ачууга, кылмыш ишинин башка эпизоддорун аныктоого жана кылмыштуу топтун жаңы мүчөлөрүн табууга жардам берет.

в) Уурдалган мүлк сакталган жана сатылган жерлер (15% учурлар).

Мындай жерлерге кампалар, жеке батирлер же гараждар кириши мүмкүн, анда кылмышкерлер уурдалган мүлктү же кылмыштуу жол менен алынган акчаны сатуудан же жеке муктаждыктары үчүн пайдалануудан мурун убактылуу сактап калышкан. Мындай объектилерди карап чыгуу алдамчылык операцияларынын натыйжасында кылмышкерлердин менчигине которулган акча каражаттары, баалуу буюмдар, ошондой эле мүлктү өткөрүп берүү чынжырын орнотууга мүмкүндүк берет, бул кылмыш тармагынын бардык түзүмүн жана ар бир катышуучунун ролун аныктоого өбөлгө түзөт.

Пластикалык карталарды колдонуу менен жасалган алдамчылыкты иликтөөдө текшерүү жерлеринин эң маанилүү категорияларын бөлүштүрүүнү көрсөтөт.

Кароонун көпчүлүк бөлүгү жасалма карталар колдонулган жана тергөө иштерине кылмышкерлердин аракеттери жөнүндө баштапкы маалыматтарды берген соода түйүндөрүнүн жана алмашуу пункттарынын имараттарына туура келет. Кылмыш жасоо каражаттары түздөн — түз даярдалган жайлар — жасалма карталар жана документтер маанилүүлүгү боюнча кийинки орунда турат. Тизмени уурдалган мүлктү сактоо жана сатуу үчүн жайларды кароо менен аяктайт, алар ошондой эле кылмыштуу схеманын бардык катышуучуларын жана анын ишке ашыруу этаптарын аныктоодо маанилүү ролду ойнойт.

Жогоруда айтылгандардан, пластикалык карталарды колдонгон адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылык боюнча тергөө иштеринин негизги бөлүгү акча каражаттарын мыйзамсыз өткөрүп берүү жерлерине, ошондой эле кылмышкерлер жасалма карталарды колдонгон соода ишканаларынын жана акча алмаштыруу жайларынын имараттарына байланыштуу деген тыянак чыгарууга болот.

Биринчиден, пластикалык карталарды пайдалануу менен жасалган кылмыштардын өзгөчөлүктөрү, алдамчылык бүтүмдөр түздөн — түз болгон жерлерде текшерүү зарылдыгын белгилейт — бул банк кассалары, соода түйүндөрү, акча алмаштыруу жайлары жана банкоматтар болушу мүмкүн. Экинчиден, укук коргоо органдарынын кызматкерлери кетирген каталар.

Теориялык материалдарды, кылмыш иштерин жана колдо болгон сунуштарды изилдөөнүн негизинде жүргүзүлгөн анализге ылайык, окуянын изин толук чагылдыруу үчүн тергөөчү окуя болгон жерди текшерүүгө төмөнкү адамдарды тартууга тийиш экенин белгилей кетүү керек:

1. *Жабырлануучу, күбө, шектүү жана айыпталуучу.* Бул адамдар буюмдук далилдерди жана издерди табууга, ошондой эле окуянын жагдайын түшүндүрүүгө олуттуу жардам көрсөтө алышат. Окуя болгон жерди текшерүүгө шектүүнүн (же айыпталуучунун) катышуусу болот. Бул жерде биз окуя болгон жерди текшерүүгө шектүүнүн катышуусунун эки жагы бар деп эсептеген Н.П. Яблоковдун көз карашын тең бөлүшөбүз. Бир жагынан, тергөөчүгө белгисиз жана маанилүү издер жайгашкан жерлерди көрсөтсө, анын катышуусу пайдалуу болушу мүмкүн.

Ошондой эле, текшерүүнүн калыстыгы боюнча айыптоолордон алыс болууга жардам берет. Экинчи жагынан, шектүүнүн экспертизага катышуусу [64, 303 б.].

2. Эгерде ал жооптуу болгон мүлк уурдалган болсо, *материалдык жактан жооптуу адам*. Бул адамды тартуу мүлктү уурдоого же жоготууга байланыштуу деталдарды тактоого жардам берет.

3. Аймагында кароо жүргүзүлүп жаткан *уюмдун администрациясынын өкүлү*. Бул адам ишкананын же уюмдун аймагында болгон окуялар жөнүндө маанилүү маалыматтарды бере алат.

4. Эгерде *текшерүү турак жайда жүргүзүлсө, жооптуу ижарачы*. Бул турак жай менен байланышкан жагдайларды тактоо, ошондой эле тергөө аракеттерин жүргүзүүдө мүмкүн болуучу мыйзам бузуулардын алдын алуу үчүн маанилүү.

5. Инвентаризацияны, аудитти же алдамчылыктын белгилерин ачкан башка текшерүүнү жүргүзгөн *аудитор*. Аудитордун катышуусу каржылык мыйзам бузууларды аныктоодо жана алдамчылык фактыларын тастыктоодо маанилүү болушу мүмкүн.

6. *Кылмыш болгон аймакты тейлеген милициянын участкалык инспектору же оперкызматкер*. Алардын жергиликтүү жагдайларды жана адамдарды билүүсү кошумча деталдарды аныктоодо пайдалуу болушу мүмкүн.

7. *Киберкоопсуздукту камсыздоо боюнча шайкештирүү борбордун кызматкери*, эгерде кылмыш маалыматтык-телекоммуникациялык технологияларды колдонуу менен жасалган болсо [65].

8. Материалдык издер жана далилдер менен иштөө жөндөмүнө ээ *эксперт-криминалист*. Мындай адис иште чечүүчү болушу мүмкүн болгон далилдерди натыйжалуу жазууга жана алып салууга жардам берет.

9. IT – адистери, анын профили ар кандай тапшырмаларды камтыйт, анын ичинде: электрондук маалымат каражаттарын жана санариптик далилдерди таап, чогултуп жана талдай алган *маалыматтык-телекоммуникациялык технологиялар боюнча адис*; маалыматтарды коргоо менен алектенген жана шектүү аракеттерди аныктоо үчүн тармак трафигин талдай алган *тармактык коопсуздук боюнча адис*;

алдамчылыкта колдонулган компьютердик вирустарды жана зыяндуу программаларды талдоочу *вирустук аналитик*; *криптография боюнча адис*, эгерде алдамчылык маалыматтарды шифрлөөнү же криптовалюталык транзакцияларды колдонууну камтыса; купуя маалыматты алуу үчүн колдонуучуларды алдоо ыкмаларын изилдеген *социалдык инженерия адиси*; алдамчылык операцияларды жасоо үчүн колдонулган түзмөктөрдү текшерүү керек болсо, *электрондук терминал адиси*; кылмыш жасоо үчүн карталарды колдонууга байланыштуу процесстерди деталдаштыра алган *пластикалык карталарды жүгүртүү боюнча эксперт*.

Алдамчылык жөнүндө иштер боюнча адамдардын тобу тарабынан жасалган укук колдонуу практикасын талдоо көрсөткөндөй, бүгүнкү күндө кылмыш ишин санариптештирүү процесстери мыйзамга баш ийген жарандардын көпчүлүгүндө маалыматтык-телекоммуникациялык технологиялар чөйрөсүндөгү билимдердин өсүү темпинен алда канча алдыда. Тилекке каршы, КМШ өлкөлөрүнүн укук коргоо органдарынын жана сот түзүмдөрүнүн кызматкерлери киберкылмышкерлер менен байланышкан иштер боюнча санариптик далилдер менен натыйжалуу иштөө үчүн зарыл болгон компетенцияга дайыма эле ээ боло бербейт, бул киберкылмышкерлердин уюшкан топтору менен күрөшүүдө алардын натыйжалуулугун төмөндөтөт.

Алдамчылык жана киберкылмыштуулук боюнча иштерди терең изилдөө көрсөткөндөй, санариптик технологиялардын тез өнүгүшү жана аларды кылмыштуу максатта колдонуу практикасы укук коргоо органдары үчүн бир катар жаңы көйгөйлөрдү жаратты. Бүгүнкү күндө киберкылмышкерлер ар кандай санариптик инструменттерди жана татаал техникалык ыкмаларды колдонуп, кылмыштарын жашыруунун, изин жашыруу жолдорун кеңейтүүдө. Мындай кырдаал укук коргоо органдарынын кызматкерлеринен жогорку деңгээлдеги санариптик сабаттуулукту жана заманбап технологияларды натыйжалуу колдоно билүү жөндөмүн талап кылат. Бирок, көпчүлүк учурда бул чөйрөдөгү билимдин жетишсиздиги жана атайын даярдыктын жоктугу тергөө иштеринин сапатына жана натыйжалуулугуна терс таасир этет.

Киберкылмыштардын өзгөчөлүктөрүнүн бири – алардын трансчекаралык мүнөзү. Көпчүлүк учурларда, кылмышкерлер өздөрүнүн аракеттерин бир мамлекеттин чегинен тышкары, башка мамлекеттердин аймагында ишке ашырып, укуктук системалардын чектөөлөрүн өз пайдасына колдонушат. Бул жагдай укук коргоо органдарынын эл аралык кызматташтыгынын деңгээлин жогорулатууну талап кылат. Ошондой эле, киберкылмышкерлердин уюшкан топтору интернеттин анонимдүүлүгүн, криптовалюталарды жана башка санариптик инструменттерди колдонуп, тергөөнүн жүрүшүн татаалдаштырат. Бул факторлор укук коргоо органдарынын компетенттүүлүгү менен алардын ресурстук базасынын сапатын жогорулатуунун зарылдыгын көрсөтөт.

КМШ өлкөлөрүнүн укук коргоо органдарынын жана сот системаларынын кызматкерлерине санариптик далилдер менен иштөөдө бир катар татаалдыктар жаралат. Мисалы, санариптик далилдерди туура сактоо, аларды мыйзам чегинде чогултуу жана сотто ишенимдүү далил катары колдонуу боюнча атайын билими жок кызматкерлер көп учурларда далилдерди жараксыз кылып алат. Санариптик издерди коргоонун жана калыбына келтирүүнүн технологиялык ыкмаларынын жетишсиздиги тергөө иштеринин натыйжалуулугун төмөндөтүп, кылмыш иштерин аягына чыгарууда тоскоолдуктарды жаратат.

Мындан тышкары, санариптик маалыматтарды талдоо жана интерпретациялоо үчүн атайын жабдуулардын жана программалык камсыздоолордун жетишсиздиги чоң көйгөй бойдон калууда. Киберкылмыштарды иликтөөдө заманбап технологияларды, анын ичинде жасалма интеллектти жана чоң маалыматтарды (Big Data) талдоо ыкмаларын колдонуу тергөө процессин жеңилдетип, натыйжалуулугун жогорулата алат. Ошондой эле, бул багытта кызматкерлерди атайын даярдоо жана алардын квалификациясын үзгүлтүксүз жогорулатуу зарыл.

Киберкылмыштар менен күрөшүүдө эл аралык стандарттарга ылайык мыйзамдарды өркүндөтүү, алардын бирдиктүү колдонулушун камсыздоо дагы маанилүү. Санариптик чөйрөдөгү кылмыштуулукка каршы күрөшүүдө укуктук базаны модернизациялоо жана санариптик далилдердин мыйзамдуу пайдаланылышын камсыздоо зарыл. Мындан сырткары, укук коргоо

органдарынын жана эл аралык уюмдардын ортосундагы кызматташтыкты бекемдөө киберкылмыштуулукка каршы күрөшүүдө негизги шарттардын бири болуп саналат.

Ошентип, киберкылмыштуулук менен натыйжалуу күрөшүү үчүн укук коргоо органдарынын санариптик компетенциясын жогорулатуу, техникалык жабдуулар менен камсыздоо жана бул багыттагы мыйзамдарды жаңылоонун мааниси чоң. Бул чаралар гана кылмыштуулуктун заманбап формаларына каршы натыйжалуу күрөш жүргүзүүгө шарт түзөт.

Сот жана укук коргоо тутумунун өкүлдөрү менен маскешүү бул тыянакты тастыктады. Алардын пикири боюнча, “ИИМ органдарынын жана сот тутумунун кадрдык курамы компьютердик алдамчылыкка көбүрөөк көңүл буруу керектигин көрсөтүп турат.

Ошентип, бир топ адамдар тарабынан жасалган алдамчылыкты иликтөөдө укук коргоо органдары туш болгон заманбап чакырыктардын шартында, окуя болгон жерди текшерүүгө тиешелүү автокамсыздандыруу, кредиттөө, социалдык төлөмдөр жана алдамчылык схемалар көп колдонулган башка чөйрөлөр сыяктуу билимдин башка спецификалык чөйрөлөрүндө да баа жеткис жардам көрсөтө алышат.

Адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылыкты иликтөөдө окуя болгон жерди кароо көбүнчө документалдык жана издик маалыматтарды табууга жардам берет, алар алгач байкалбашы мүмкүн, бирок кылмыш схемасынын ачылышында негизги ролду ойнойт.

Адистерди издөө. Заманбап шарттарда керектүү адистерден турган бир нече эксперттердин аракеттерин шайкештирүү жөндөмүн талап кылат [66, 79 б.].

Кароонун мүмкүн болгон жыйынтыгы. Адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылыкты иликтөөдө окуя болгон жерди текшерүү андан аркы тергөөгө чечүүчү таасир тийгизе турган маанилүү фактыларды аныктоого мүмкүндүк берет. Тергөөчү текшерүүнүн жүрүшүндө жооп бериши керек болгон негизги суроолордун катарына төмөнкүлөр кирет: адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылыкты көрсөткөн издердин болушу.

Кароонун негизги объектилери. Маалыматтын негизги булагы болгон типтүү объекттер көбүнчө төмөнкү категориялар экенин көрсөттү:

1. Электрондук түзүлүштөр жана маалымат сактагычтар — 62%. Компьютерлер, уюлдук телефондор, планшеттер, флэш-дисктер, катуу дисктер менен жана жабырлануучулар менен болгон өз ара мамилелеринин бардык тарыхын сактайт. Санариптик издер кылмыш схемасынын ачылышына алып келген окуялардын чынжырларын калыбына келтирүүгө мүмкүндүк берет.

2. Документтер жана финансылык жазуулар — 15%. Банктык көчүрмөлөр, келишимдер, эсептер, чектер, төлөм тапшырыктары жана финансылык операцияларды жана акча каражаттарынын кыймылын жазуучу башка документтер. Алар алдамчылык фактысын тастыктаган далил катары кызмат кылат, ошондой эле жабырлануучулардан кылмышкерлерге акча каражаттарын которуунун жолдорун аныктоого жардам берет. Каржылык документтер көп учурда кылмыштуу топтун мүчөлөрүнүн ортосунда алдамчылык бүтүмдөрдү же бүтүмдөр аркылуу ишке ашырылган “бир күндүк” компаниялар тууралуу маалыматты камтыйт.

3. Программалар жана тиркемелер — 11%. Алдамчылык үчүн колдонулган адистештирилген программалык камсыздоо жана тиркемелер. Аларга хакердик, скимминг, маалыматтарды бурмалоо программалары, ошондой эле кылмыштын изин жашыруу үчүн колдонула турган криптографиялык коргоо куралдары кирет. Мындай программаларды талдоо тергөө кылмышкерлер жашыруун маалыматтарды алуу, коопсуздук тутумун бузуп же каржылык документтерди кандай жолдор менен жасалмалоону түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

4. Интернет кызматтары жана онлайн платформалар - 7%. Кылмыштуу топтун мүчөлөрүнүн аракеттерин жана баарлашуусун шайкештирүү үчүн колдонулган онлайн платформалардагы, социалдык медиадагы, мессенджерлердеги жана башка кызматтардагы эсептер. Бул аянтчалар тергөө кылмышкерлердин ортосундагы байланышты көзөмөлдөп, топтун башка мүчөлөрү менен байланыш түзүүгө жана кылмыш схемасынын чоо-жайын аныктоого мүмкүндүк берет.

5. Материалдык жана идеалдуу издер, ошондой эле башка далилдер 5% түзөт. Окуя болгон жерде кылмыштуу топтун бар экендигинин издери, мисалы, манжа издери, бут кийимдин издери, чачтар, микро-чычкандар, ошондой эле коопсуздук камераларынын жазуулары. Бул маалыматтар кылмыш болгон жерде кылмышкерлердин бар экендигин көрсөтүп турат жана окуялардын хронологиясын калыбына келтирүүгө мүмкүндүк берет. Мындан тышкары, кылмышты алдын-ала кылдаттык менен пландаштыруу, тыңшоочу шаймандар жана шпиондук программалар сыяктуу техникалык жактан татаал каражаттарды колдонуу кылмышкерлердин жогорку деңгээлде даярдалгандыгын жана ролдору так бөлүштүрүлгөн бир нече аткаруучулардын катышуусун көрсөтөт.

Алдамчылыктын жана адамдардын кылмышка катышуусунун схемасын түзүүдө чечүүчү ролду ойногон окуя болгон жерди кароонун негизги объектилеринин бөлүштүрүлүшүн көрсөтөт. Текшерүүнүн көпчүлүк бөлүгүн түзгөн эң маанилүү объекттер электрондук түзүлүштөр жана маалымат сактагычтар болуп саналат, бул алдамчылык схемаларда ИТ -технологияларды колдонуунун өсүшүнө байланыштуу. Программалар жана тиркемелер, интернет кызматтары жана материалдык издер азыраак пайызды ээлейт, бирок кылмыштын чоо-жайын аныктоодо маанилүү роль ойнойт.

Окуя болгон жерди кароого адистерди тартуу, ошондой эле чогултулган маалыматтарды талдоого комплекстүү мамиле кылуу тергөөчүлөргө кылмыштын көрүнүшүн так жана деталдуу калыбына келтирүүгө мүмкүндүк берет, бул тергөөнүн эффективдүүлүгүн кыйла жогорулатат. Заманбап алдамчылык схемалары тергөөчүдөн юридикалык компетенттүүлүктү гана эмес, маалыматтык технологиялар жаатында терең билимди, ошондой эле ар кандай эксперттер менен шайкештирүү жөндөмүн талап кылат.

Ошентип, адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылыктын заманбап түрлөрүн иликтөөдө, материалдык издердин жетишсиздиги көп кездешет. Мисалы, манжа издери, бут кийим издери жана башка тааныш дисплей белгилери жана салттуу түрдө кылмышкерлерди аныктоо үчүн негиз болуп саналган заттар.

Бул тергөө органдарынын ишин олуттуу татаалдаштырган жана тергөөгө жаңы ыкмаларды талап кылган бир катар факторлорго байланыштуу.

Биринчиден, материалдык издердин жоктугуна таасир эткен эң маанилүү фактор-бул кылмыштардын *дистанттык мүнөзү*. Заманбап алдамчылыктар, айрыкча киберкылмыштар, көбүнчө алыстан, интернет аркылуу же башка санариптик каражаттарды колдонуу менен жасалат. Кылмышкерлер башка региондо, атүгүл башка мамлекетте болушу мүмкүн, бул алардын кылмыш болгон жерде болушун жокко чыгарат.

Экинчиден, *заманбап технологияларды колдонуу* кылмыш чөйрөсүн кескин өзгөрттү. Кылмышкерлер санариптик шаймандарды, программаларды жана байланыш каражаттарын колдоно алышат, алар манжа издери, бут кийим издери же биологиялык издер сыяктуу тааныш издерди калтырбайт. Мисалы, онлайн-банкинг же жасалма веб-сайттарды колдонуу менен алдамчылык толугу менен санариптик мейкиндикте жүргүзүлөт жана окуя болгон жерде кылмышкерлердин физикалык катышуусу талап кылынбайт. Бул тергөө органдары үчүн олуттуу кыйынчылыктарды жаратат, анткени мындай кылмыштар тергөөчүлөрдөн иштин жаңы ыкмаларын жана адистештирилген санариптик каражаттарды колдонууну талап кылат.

Үчүнчүдөн, тергөөнүн татаалдыгынын себептеринин бири кылмышкерлердин *анонимдүү жана жасалма аккаунттарын колдонуусу болуп саналат*. Кол салгандар көбүнчө алдамчылык операцияларды жасоо үчүн жасалма же анонимдүү эсептерди катташат, бул аларды аныктоону жана андан ары кандайдыр бир материалдык издер менен байланыштырууну кыйындатат. Алар жасалма профилдерди колдонуп, өздүгүн жашырып, жайгашкан жерин тез арада аныктоого жол бербейт.

Төртүнчүдөн, заманбап кылмышкерлер көбүнчө *атайылап издерди жок кылууга барышат*. Алар криминалистика ыкмаларын жакшы билишет жана маалыматтарды жок кылуу программалары, байланышты шифрлөө, бир жолку түзмөктөр, анонимдүү тармактарды активдүү колдонушат ошол себептен аларды жок кылуу маанилүү [67, 61-71 б.].

Бешинчиден, алдамчылык көбүнчө *жабырлануучулар менен физикалык өз ара аракеттенүүнү* камтыбайт, бул материалдык издерди калтыруу мүмкүнчүлүгүн дагы чектейт. Кылмышкерлер жабырлануучулар менен түздөн-түз байланышпай туруп, интернет же телефон аркылуу өз аракеттерин жасай алышат, бул криминалистикалык анализдин салттуу ыкмаларын колдонууну кыйындатат. Бул жагдайлар тергөө органдарынан кылмыштуулуктун жаңы чакырыктарына натыйжалуу туруштук берүү үчүн далилдерди чогултуу жана талдоо үчүн атайын санариптик жана техникалык каражаттарды колдонууну талап кылат.

Окуя болгон жердеги тергөөчүнүн аракеттери. Кылмыш болгон жерге келгенде тергөөчү кароону туура жүргүзүлүшүн камсыз кылуу үчүн бир катар чараларды көрүшү керек. Биринчи кезекте, экспертизанын катышуучуларынан башка бардык бөтөн адамдарды окуя болгон жерден алып салуу жана текшерүү зонасында жаңы бөтөн адамдардын пайда болушуна жол бербөө боюнча чараларды көрүү керек. Практика көрсөткөндөй, текшерүү болгон жерде бөтөн адамдардын болушу тергөө тобунун ишинин бузулушуна, буюм далилдеринин жок кылынышына жана жашыруун маалыматтын чыгып кетишине алып келет. Тергөөчү ошондой эле алыскы адамдардан кылмыштын күбөсү экендигин текшерип, алардын жеке маалыматтарын жазып алышы керек. Күбөлөрдүн арасында жасалган кылмышка түздөн-түз тиешеси бар адамдар болушу мүмкүн экендигин унутпоо керек, андыктан алардын маалыматы кылмыштын бетин ачуу үчүн ачкыч болушу мүмкүн.

Санариптик далилдерге өзгөчө көңүл буруу. Окуя болгон жерде тергөөчүнүн ишинин маанилүү аспектилеринин бири серверлер, электрондук терминалдар, транзакцияларды жүргүзүү үчүн саналат. Аларды табылган учурда кандай абалда болсо, ошондой абалда кармоо керек, анткени электр тармагынан ажыратуу же уруксатсыз пайдалануу сыяктуу ар кандай таасирлер баалуу маалыматтын жок болушуна алып келиши мүмкүн. Мисалы, терминал клавиатурасында иштөө же электр кубатын өчүрүү санариптик документтерди өзгөртүп же жок кылышы мүмкүн, бул тергөө ишин олуттуу татаалдаштырат.

Бул жакындоонун мүмкүн болгон багыттарын аныктоого жана кылмышкерлердин кетишине, ошондой эле күбөлөр алардын аракеттерине кандай көз карашта болгонун аныктоого жардам берет.

Пластикалык карталарды колдонуудагы кароо объектилери. Эгерде алдамчылык пластикалык карталарды пайдалануу менен жасалган болсо, анда текшерүү объекттери төмөнкүлөрдү камтышы мүмкүн: кылмыш жасаган адамдардын издери: манжа издери, бут кийимдин издери, биологиялык издер ж. б.; кылмышкерлер окуя болгон жерде калтырган буюмдар: жеке буюмдар, документтер, кийимдин бөлүктөрү жана кылмышкерлер жөнүндө маалыматты камтышы мүмкүн болгон башка объекттер; алдамчылык операциясы жүргүзүлгөн электрондук терминалдар, жана башка анын ичинде терминалдын өзү, анын компоненттери жана операциялар финансылык документтер; кылмышкерлердин аракеттерин каттай турган видеобайкоо тутумунан алынган документтер; пластикалык карталарды тейлөө боюнча нускамалар жана карталарды жана күбөлүктөрдү текшерүү эрежелерин жөнгө салуучу башка документтер.

POS – терминалдарды жана банкоматтарды текшерүү протоколу. POS - терминалдарды текшерүүдө тергөөчү аппараттын маркасын, моделин, сериялык номерин, ошондой эле дисплей, клавиатура жана карта окугучту камтыган негизги компоненттерин деталдаштырышы керек. Операциялар журналын басып чыгаруу жана аны тиркеме катары кароо протоколуна тиркөө зарыл, анткени журналда уруксатсыз транзакциялар жөнүндө маалыматтар камтылышы мүмкүн [68, 87 б.]. Банкоматтарды текшерүүдө алардын абалы (күйгүзүлгөн же өчүрүлгөн), модели, сериясы, заводдук номери жана идентификациялык белгилеринин бар экендиги жазылат.

Ошентип, түзүлгөн кырдаалда, адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылыкты териштирүүдө жасалма пластик карталарды, документтерди даярдоо жүргүзүлгөн жайларды кароо, ошондой эле карталардын магниттик тилкелериндеги маалыматтарды өзгөртүү үчүн техникалык каражаттарды пайдалануу өзгөчө мааниге ээ болот. Бул майда-чүйдөсүнө чейин көңүл бурууну жана кол салгандар калтырган бардык издерди кылдаттык менен жазууну талап

кылган кылмыштар боюнча эксперттин жана киберкоопсуздук боюнча адистердин кесипкөй кеңеши керек.

Мындай жайларды кароо учурунда төмөнкү объекттер жана издер алынат:

1. *Кылмыш жасоонун каражаттары.* Бул карталарды жана документтерди жасалмалоо үчүн колдонулган инструменттер жана материалдар болушу мүмкүн, мисалы, маалыматты пластикке түшүрүү үчүн адистештирилген принтерлер, жасалма голограммалар, картаны өзгөртүү үчүн химиялык реагенттер, картадан маалыматты окуу жана жабыр тарткандарга таандык купуя компьютердик маалыматтарга көңүл буруу керек. Маанилүү жана кол жана документтерди жасалмалоо кылмышкерлердин окутуу көрсөтүп долбоор жазуулар, ошондой эле кылмышкерлердин аппараттарда сакталган электрондук документтер болуп саналат.

2. *Кылмышкерлердин издери.* Кылмыш болгон жерде кол издери, бут кийимдин, чачтын издери калышы мүмкүн.

3. *Уурдалган мүлк.* Көбүнчө шылуундар кылмышка тиешеси бар экендигин тастыктаган буюмдарды жана башка документтерди калтырышат.

Кылмыш иштерин талдоо көрсөткөндөй, шылуундар жабырлануучулардан акча алуу үчүн ар кандай ыкмаларды колдонушат жана бул орун алган жерлер алдамчылык схемасына жараша ар кандай болушу мүмкүн. Каражаттарды алуунун негизги жолдору төмөнкүдөй:

1. *Банкоматтар жана өзүн-өзү тейлөө терминалдары (30-37%).* Кылмышкерлер карталарды окуу үчүн скиммерлерди орнотуп, андан кийин банкоматтар аркылуу акча ала алышат. Бул учурда, алдамчылык иш-аракеттердин изин аныктоо үчүн банкомат жана POS -терминалдарды изилдөө маанилүү.

2. *Банк бөлүмдөрү (19-25%).* Татаал схемаларда, шылуундар жасалма документтерди колдонушу же жабырлануучулардын кейпин кийип, банктын кассалары аркылуу акча каражаттарын алышы мүмкүн.

3. *Онлайн платформалар жана электрондук капчыктар (17-36%).* Акыркы убакта алдамчылыктар онлайн-банкингди жана электрондук капчыктарды (PayPal, WebMoney, Qiwi) жабырлануучулардан акча которуу үчүн колдонгон

алдамчылыктар барган сайын популярдуу болуп баратат. Бул каражаттар кылмышкерлерге каражаттарды тез которууга жана жашырууга мүмкүндүк берет, бул алардын изин кыйындатат.

4. *Курьердик жана почта кызматтары (15-20%)*. Кылмышкерлер жасалма документтерди жана жасалма маалыматтарды колдонуп, курьердик кызматтар аркылуу акча же баалуу буюмдарды ала алышат.

5. *Коомдук жайлар (10-20%)*. Шылуундар жабыр тарткандардан жеке каражат алуу үчүн, коомдук жайларда, мисалы, акысыз кино үйү бар кафелерде жолугушууларды уюштурушу мүмкүн.

6. *Акча которуу тутумдары (10-15%)*. Кылмышкерлер, айрыкча, эл аралык алдамчылык схемаларында, Western Union жана MoneyGram сыяктуу тез акча которуу тутумдарын колдонушат.

7. *Ээн жерлер (5-7%)*. Мындай учурларда, шылуундар жабырлануучулар менен алыскы жерлерде жолугууну туура көрүшөт, ал жерде бейтааныш адамдар болушу мүмкүн эмес жана видео көзөмөл жок.

Мындан тышкары, тергөө кылмышкерлердин каражаттарды өткөрүп берүү үчүн терезелери караңгылатылган унааларды колдонуп, жолугушууга чейин жайгашкан жерлерин бир нече жолу алмаштырган учурларын аныктайт. Бул кылмыштын изин аныктоону бир топ татаалдаштырат жана тергөөчүдөн тез жана ыкчам жооп кайтарууну талап кылат.

Ошондой эле, айрым учурларда кылмышкерлер беткап кийип, сырткы көрүнүшүн маскировкалоого барышы мүмкүн экендигин эске алуу керек. Мындай ыкмаларды колдонуу идентификацияны керек.

Шылуундардын тармакка чыккан жерин кароо. Шылуундар интернетке кирген жерлерди кароо алардын турак жайларында же башка имараттарында жүргүзүлөт. Белгилей кетчү нерсе, көптөгөн шылуундар кылмыш ишин туруктуу жашаган жери менен байланыштырбоо үчүн өз ишин жүргүзүү үчүн ижарага алууну тандашат. Башка учурларда, алар кызматтык жумуштарды колдонушат, бул иликтөөнү татаалдаштырат жана санариптик издер менен кылдат иштөөнү талап кылат

Бул кылмыштардын өзгөчөлүгүн эске алуу менен алдамчылар интернетке кирген жайларды карап чыгуу санариптик технологиялар жаатында атайын билими бар IT -адистерди тартууну талап кылат.

Буюмдарды жана документтерди кароонун артыкчылыгы. Кээ бир авторлор бир топ адамдар тарабынан жасалган алдамчылыкты иликтөөдө окуя болгон жерди кароо гана эмес, буюмдарды жана документтерди текшерүү да өзгөчө мааниге ээ экенин туура белгилешет. Себеби кылмыш жөнүндө маалыматтын олуттуу бөлүгү финансылык отчеттор, банктык көчүрмөлөр, мүлк документтери, келишимдер жана кылмыш схемасын далилдей турган башка материалдар сыяктуу документтерде камтылган. Бир окуя болгон жерди текшерүү орточо эсеп менен 5,5 документтерди жана буюмдарды текшерүүнү түзөт, бул аларды тергөөнүн алкагында изилдөөнүн маанилүүлүгүн баса белгилейт.

В. Н. Карагодин “санариптик каражаттарды жана электрондук документтерди колдонуу менен виртуалдык чөйрөдө барган сайын көбүрөөк кылмыштар жасалып жаткан азыркы дүйнөдө өзгөчө актуалдуу” деп баса белгилейт [69, 79 б.].

Мурда да айтылгандай, адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылыкты иликтөөдө окуя болгон жерди кароого квитанциялар, чектер сыяктуу ар кандай финансылык документтерге өзгөчө көңүл бурулат, анда алдамчылар жүргүзгөн акча операциялары жөнүндө маалымат камтылышы мүмкүн.

Документтерди тергөө кароонун маанилүүлүгүн жогору баалоо кыйын, анткени анын натыйжалары иликтенип жаткан кылмыш менен документтин байланышы жөнүндө негизги маалыматты бере алат. Дал ушул кароонун негизинде тигил же бул документтин ишке таандыктыгын ырастоого же четке кагууга, ошондой эле андан аркы тергөө аракеттерин пландаштырууга болот.

Документтерди кароодо тергөөчү төмөнкү аспекттерге: алардын мазмунуна, бардык зарыл реквизиттердин болушуна, мүмкүн болгон өчүрүүлөргө, оңдоолорго, кол жазмаларга, ошондой эле кылмыш аткаруучуну идентификациялоого же жасалма документтерди даярдоо каражаттарын аныктоого жардам бере турган башка өзгөчөлүктөргө көңүл бурушу керек. Бул, айрыкча, жасалма документтер, жасалма пластикалык карталар жана

алдамчылыкты жашыруу үчүн колдонулган башка материалдык далилдер менен байланыштуу.

Санариптик издердин ролу. Бул шаймандардагы маалыматтар манжа издери же бут кийимдин издери сыяктуу салттуу издерге караганда алда канча баалуу маалыматтарды камтыйт.

Ошондой эле кылмыштуу топтун ишмердүүлүгү, анын байланыштары, каржылык операциялары жана колдонулган банк карталары жөнүндө маанилүү маалыматтарды сактай турган “эскертүүлөр”, “галерея” сыяктуу аталыштагы папкаларды кылдаттык менен карап чыгуу керек.

Ошентип, изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча төмөнкүдөй айтууга тийиш:

1. Манжа, бут кийим издери жана башка дисплей жана зат издери сыяктуу материалдык издердин аз санда болушу менен мүнөздөлөт, бул төмөнкү себептерге байланыштуу: биринчиден, кылмыштардын дистанттык мүнөзү: заманбап алдамчылык, айрыкча киберкылмыштар, көбүнчө алыстан, интернет же башка санариптик каражаттар аркылуу жасалат. Экинчиден, кылмышкерлер кадимки салттуу издерди калтырбаган санариптик шаймандарды жана байланыш каражаттарын колдоно турган заманбап технологияларды колдонуу (мисалы, манжа издери же бут кийимдин издери). Шылуундар онлайн-банкинг, жасалма веб-сайттар же социалдык тармактар аркылуу кылмыш жасашы мүмкүн; Үчүнчүдөн, анонимдүү жана жасалма аккаунттарды колдонуу: кол салгандар алдамчылык үчүн жасалма же анонимдүү эсептерди көп колдонушат, бул аларды аныктоону жана материалдык издер менен байланыштырууну кыйындатат; Төртүнчүдөн, издерди атайылап жок кылуу (Заманбап шылуундар криминалистика ыкмаларын жакшы билиши мүмкүн жана изин жашыруу үчүн каражаттарды активдүү колдонушу мүмкүн, мисалы, маалыматтарды жок кылуу программаларын колдонуу, байланышты шифрлөө, бир жолку шаймандарды колдонуу жана башкалар). Бешинчиден, жабырлануучулар менен минималдуу физикалык өз ара аракеттенүү (алдамчылыктын көп учурларында кылмышкерлер жабырлануучулар менен физикалык байланышта эмес, алар менен интернет же телефон аркылуу өз ара аракеттенишет, бул дагы калган издердин санын чектейт).

Бул жагдайлар тергөөнүн салттуу ыкмаларын кыйла татаалдаштырат жана далилдерди чогултуу жана талдоо үчүн атайын санариптик жана техникалык каражаттарды колдонууну талап кылат.

2. Окуя болгон жерди алгачкы тергөө аракети катары текшерүү, талданып жаткан кылмыштын түрүн иликтөөдө өтө маанилүү, анткени ал: 1) тергөөгө чейинки текшерүүнүн жүрүшүндө алдамчылык аракеттердин жасалгандыгын күбөлөндүргөн алгачкы маалыматты адамдардын тобу тарабынан чогултууга мүмкүндүк берет; 2) алдамчылык аракеттердин топтук мүнөзүн белгилөө, бул тергөө кароосунун маанилүү диагностикалык милдети болуп саналат, ал сотко чейинки өндүрүштү жүзөгө ашыруучу кызмат адамдарынын кийинки ишине таасирин тийгизет.

3. Окуя болгон жерди кароодо төмөнкүлөр маанилүү: 1) документтерди жана жазууларды тутумдуу талдоо, анткени алдамчылык көбүнчө документтерди жасалмалоону же өзгөртүүнү камтыйт. Ошондуктан финансылык отчетторду, келишимдерди, электрондук кат алышууларды жана башка жазууларды талдоого өзгөчө көңүл буруу керек; 2) Компьютерлер, смартфондор, серверлер ж.б. сыяктуу электрондук түзүлүштөрдү милдеттүү түрдө текшерүү, алар топтун мүчөлөрүнүн ортосундагы кат алышууларды, каржылык транзакцияларды жана башка далилдерди камтышы мүмкүн; 3) санариптик криминалистика адистерин тартуу менен санариптик далилдерди квалификациялуу текшерүү жана чогултуу.

4. Чогултулган маалыматтардын сакталышын жана маалыматтын уруксатсыз кирүүдөн корголушун камсыз кылуу талап кылынат, айрыкча финансылык жана жеке маалыматтарга келгенде.

5. Уюшкан алдамчылык иштери боюнча тергөө иш-аракеттерин жүргүзүүнүн негизги татаалдыгы төмөнкүлөр болуп саналат: 1) жасалган жери жана убактысы жөнүндө кылдат ойлонуштурулган учурда, анын алдын-ала ойлонулгандыгы, тайманбастыгы; 2) алдамчылыкты жасоонун кыйла татаал ыкмасы жана ролдорду так бөлүштүрүү менен бир нече аткаруучулардын катышуусу менен гана аны коопсуз жүзөгө ашыруу мүмкүнчүлүгү; 3) алдамчылык объектисине кылдат, узак жана жашыруун алдын-ала байкоо жүргүзүү, бул сотко чейинки өндүрүш

органдары тарабынан жүргүзүлгөн тергөөгө кийинки каршы аракеттенүү механизмин иштеп чыгууга мүмкүндүк берет; 4) ири акчалай суммаларды же кымбат баалуу материалдык баалуулуктарды алууга кылмыштуу акциялардын максатка ылайыктуулугу, бул алдамчылыкка катышуучулардын кыйла кеңири чөйрөсүн тартууга мүмкүндүк берет; 5) ири материалдык каражаттарга ээ кылмыштуу топтун адамдары үчүн жеткиликтүү болгон анын аткаруучуларынын жогорку техникалык жабдылышы (тыңшоочу түзүлүштөрдү, документтерди ж. б. колдонуу); 6) ыкмаларды (тез жоюлуучу “бир күндүк” фирмалар ж.б.) жана кылмыштуу кол салуу объекттерин же ири акчалай суммаларга кылдат ойлонуштуруп тандоо.

6. Жабырлануучулардан накталай акча алуу үчүн атайын жерлер жана ыкмалар колдонулат: а) *банкоматтар жана өзүн – өзү тейлөө терминалдары*-алдамчылыктын шериктери банкоматтарды накталай акча алуу үчүн колдонушат, мисалы, карта маалыматтарын уурдоо же скиммерлерди орнотуу; б) *онлайн-платформалар жана электрондук капчыктар* – кылмыштуу кошундун катышуучулары жабырлануучулардан акчаны онлайн-банкинг, мобилдик тиркемелер же PayPal, WebMoney, Qiwi жана башка ушул сыяктуу электрондук капчыктар аркылуу которууну суранышат; в) *курьердик жана почта кызматтары* – кээ бир учурларда кылмыштуу топтун мүчөлөрү жабырлануучулар тарабынан төлөнгөн накталай акчаны же товарларды алуу үчүн курьердик кызматтарды колдонушат; г) *коомдук жайлар* (мисалы, Wi-Fi бар кафе) – айрым схемаларда шылуундар акчаны жеке алуу үчүн коомдук жайларда жолугушууларды белгилешет; д) *акча которуу тутумдары* (мисалы, Western Union, MoneyGram) – бул тутумдар өзгөчө эл аралык алдамчылык схемаларында акчаны тез которуу үчүн колдонулушу мүмкүн.

7. Алдамчылыктын схемаларын ачуу жана катыштыгы бар адамдарды аныктоо үчүн зарыл болгон маалыматтын негизги булагы болуп саналган типтүү объекттер төмөнкүлөр: *электрондук түзүлүштөр жана маалыматты алып жүрүүчүлөр*: компьютерлер, мобилдик байланыш каражаттары, планшеттер, флеш-дисктер, катуу дисктер жана кат алышууларды, транзакциялар жөнүндө маалыматтарды,

алдамчылык схемаларын ж. б. камтышы мүмкүн болгон башка түзүлүштөр (62%); *Документтер жана финансылык жазуулар*: банктык көчүрмөлөр, эсептер, келишимдер, чек, төлөм тапшырмалары, акча каражаттарынын кыймылын жана каржылык операцияларды күбөлөндүрө ала турган документтер (15%); *Программалар жана тиркемелер*: алдамчылык аракеттерди жасоо (11%); *Материалдык жана идеалдуу издер*, ошондой эле башка далилдер: топтун мүчөлөрүнүн жерде калган издери (колдун, бут кийимдин, чачтын, микроиздер ж.б.), видеокөзөмөл камераларынан алынган жазуулар.

8. Заманбап шарттарда маалыматтык технологиялар жаатында иштеген, өкүлдөрү IT технологиялар жаатында иштеген кесиптердин кеңири спектрин камтыган адистерди тартуу маанилүү, атап айтканда: а) *маалыматтык-телекоммуникациялык технологиялар чөйрөсүндө, маалыматты электрондук алып жүрүүчүлөрдү, ошондой эле санариптик далилдерди табуу, чогултуу, алып коюу жана талдоо боюнча атайын билими бар адисти*; б) *тармактык коопсуздук боюнча адис* (маалыматтык тутумдарды, тармактарды жана маалыматтарды санариптик коркунучтардан жана кол салуулардан коргоого арналган жана шектүү аракеттерди аныктоо үчүн тармактык трафики талдай алат); в) *вирустук аналитик* (компьютердик вирустарды жана башка зыяндуу программаларды аныктоо, талдоо жана алар менен күрөшүү максатында аларды талдоо менен алектенген адис); г) *Криптография боюнча адис* (маалыматтарды шифрлөө же крипто-валюта операциялары колдонулган учурларда пайдалуу болушу мүмкүн); д) *социалдык инженерия боюнча адис* (купуя маалыматка жетүү үчүн колдонуучуларды алдоо үчүн колдонулган ыкмаларды изилдейт); е) *электрондук терминалдын профили боюнча адис* (аны тергөө аракетинин жүрүшүндө кароо зарыл); ж) *пластикалык карталарды жүгүртүү же технологиялык процесс жаатында керектүү билимге ээ адис*

3.2. Алдамчылык жасаган кылмыштуу топтордун катышуучуларын суракка алуунун өзгөчөлүктөрү

Топтолгон илимий тажрыйбаны интеграциялоого негизделиши керек, биз “сурак — бул уникалдуу тергөө аракети, ансыз эч кандай кылмыш ишин иликтөө мүмкүн эмес. Анын маңызы тергөөчү криминалистика тарабынан иштелип чыккан жана тергөө практикасы тарабынан текшерилген тактикалык ыкмаларды колдонуп, иликтенип жаткан ишке түздөн-түз же кыйыр түрдө тиешелүү фактылар белгилүү болушу мүмкүн” деген бир катар изилдөөчүлөрдүн позициясын колдойбуз [70, 44 б.].

Алдамчылыкты иликтөөдө шектүүлөрдү жана айыпталуучуларды суракка алуу негизги ролду ойнойт дегенге макул болбоо кыйын. Ошентип, биздин изилдөөлөрдүн жыйынтыгы боюнча, уюшкан топтор тарабынан жасалган алдамчылык боюнча иштердин 100%, сурактар эч кандай өзгөчөлүктөрсүз жүргүзүлгөн деп табылган.

Ошентсе да, заманбап тергөө практикасы көрсөткөндөй, тергөөчүлөр көп учурда төмөнкүдөй жагдайларда кыйынчылыктарга туш болушат:

- сурактын жүрүшүндө тактала турган суроолорду түзүүдө (бул кыйынчылыктардын жалпы санынын 35% түзөт);
- кредиттик-банктык тутумдар, электрондук коммерция жана башка атайын билимдерди колдонууда; саламаттыкты сактоодо (медициналык кызмат көрсөтүүлөрдөгү алдамчылык, жасалма рецепттер жана документтер) - бул көйгөй 57,5% учурларда пайда болот.

Алдамчылыкка катышкан кылмыштуу бирикмелердин катышуучуларын суракка алууну пландаштырууда татаал, спецификалуу терең билимдин болушун талап кылат.

Бул тергөө аракетине даярдоодо эске алынуучу жалпы иш-чараларга төмөнкүлөр кирет: кылмыш ишинин материалдарын ар тараптуу талдоо жана баалоо, адистештирилген маселелер боюнча эксперттер менен кеңешүү (мисалы,

компьютердик технологиялардын техникалык аспектилери, локалдык тармактардын иштөө өзгөчөлүктөрү, конкреттүү программалардын аракеттери, Интернетке чыгуу, ошондой эле хакерлер жана оюнчулар үчүн мүнөздүү жаргон терминдердин чечмелениши); ыкчам издөө иш-чараларынын натыйжаларын талдоо (БИИ); кылмыштуу топтун иерархиялык түзүмүн деталдуу изилдөө; ар кандай версияларды жана гипотезаларды көрсөтүү жана текшерүү; тергөөгө кылмыштуулуктан кийинки каршы аракеттенүүнүн мүмкүн болгон методдорунун белгилерин изилдөө; кылмыштуулуктан кийинки позитивдүү активдүүлүктү өбөлгөлөөнүн варианттарын иштеп чыгуу; тергөө иш-чараларын жүзөгө ашырууда күтүүсүз натыйжага жетишүү үчүн маалыматтык блоктун түзүү.

Суракка даярдоонун негизги аспектиси болуп суракка алынуучу катышуучулардын чөйрөсүн аныктоо, ошондой эле алардын инсандык өзгөчөлүктөрүн кылдат изилдөө саналат [71].

С. Б. Россинский “Шектүүлөрдү, күбөлөрдү же кийинчерээк шектүү статусун ала турган башка адамдарды суракка алуу эмоционалдык жана интеллектуалдык чыңалууда болгон эки адамдын ортосундагы психологиялык тирешүү” деп белгилеген [72, 113-119 б.]. Жогоруда айтылган жагдайларды эске алуу менен, мындан ары шектүү болуп калышы мүмкүн деп эсептейбиз, мындай төлөмдөрдү тейлөөдө банктын же компаниянын негизги функциялары кандай.

Криминалистикалык версияларды [73, 160 б.] текшерүү каражаты катары сурак жүргүзүү тактикасы төмөнкү типтүү тергөө кырдаалдарына түздөн-түз байланыштуу экендигин эске алуу керек: а) кылмыштуу топтун айрым катышуучусу кармалган, бирок алдамчылык жөнүндө маалыматтар болжолдуу мүнөзгө ээ жана андан ары тактоону талап кылат; б) алдамчылык кармалды, бирок анын мүмкүн болгон шериктери жөнүндө маалымат жок; в) уурдоо ошол учурда кармалбаган адамдардын аныкталбаган тобу тарабынан жасалса; г) алдамчылык белгилеринин бар же жок экендиги жөнүндө карама-каршы маалыматтар болсо.

Мындай кылмыштарды иликтөөдө биринчи жана эң маанилүү тергөө иш-аракеттеринин бири-шектүүлөрдү, айрыкча кылмышты аткаруучу болгон

адамдарды суракка алуу, эгерде кармалгандардын арасында топтун активдүү мүчөлөрү болсо, өзгөчө маанилүү. Биз “.... жамааттык иш-аракеттерге байланыштуу маалыматтарды белгилөө өзгөчө мааниге ээ, бул кылмыштын топ тарабынан жасалган фактысын жазууга гана эмес, анын күнөөсүн жекелештирүүгө” мүмкүндүк берет дегенди колдойбуз [4, 92 б.].

Биз М. И. Еникеевдин “Топтук кылмыштар боюнча бир нече шектүүлөрдү суракка алууда инсандар аралык өз ара аракеттенүүнүн психологиялык кубулуштарын — топтун мүчөлөрүнүн кызыкчылыктарынын айырмасын, алардын атаандаштыгын жана антагонизмин колдонуу максатка ылайыктуу, бул алардын көрсөтмөлөрүнүн ырааттуулугун бузат жана топтун айрым мүчөлөрүнүн жасалган кылмыштагы ролун минималдаштырууга умтулуусуна өбөлгө түзөт” деп белгилеген пикири менен макулбуз [74, 2-11 б.].

Жогоруда баяндалгандардын негизинде, биз туура көрсөтмөлөрдү алуу үчүн кылмыштуу топтогу ички чыр-чатактарды колдонууну максатка ылайыктуу деп эсептейбиз, бул төмөнкүлөрдү камтыйт: а) топтун активдүү мүчөлөрү тарабынан басмырлоо; б) мыйзамсыз алынган мүлктү адилетсиз бөлүштүрүүдөн улам нааразычылык; в) көрө албастык менен байланышкан чыр-чатактар; г) укук коргоо органдары же атаандаштар менен байланышта болгон, таасир чөйрөсүн бөлүштүрүү үчүн күрөш менен шартталган шектенүүлөр.

Жогоруда баяндалгандардын негизинде, кылмыштуу топтун ичинде орун алган чыр-чатактарды тергөө иштерин жүргүзүүдө колдонуу стратегиялык жактан натыйжалуу ыкма болуп саналат. Бул ыкма топтун мүчөлөрүнүн ортосундагы өз ара ишенимди бузуп, тергөөчүлөргө маалымат алуу үчүн жагымдуу шарттарды түзүүгө жардам берет. Топ ичиндеги ички келишпестиктерди изилдеп, аларды туура пайдалануу тергөө процессинин натыйжалуулугун арттырып, кылмышкерлердин кылмыштуу ишмердүүлүгүн ачууга жардам берет. Төмөндө бул ыкманы колдонуудагы негизги аспекттерге кеңири токтолобуз.

а) Кылмыштуу топтордо көбүнчө жетекчи менен төмөнкү деңгээлдеги мүчөлөрдүн ортосунда басмырлоолор жана теңсиз мамилелер кездешет. Топтун ички иерархиясындагы мындай ажырымдар нааразычылык жаратып, мүчөлөр

арасында өз ара ынтымакты бузууга шарт түзөт. Басмырлоого кабылган мүчөлөр, өз кезегинде, топтон чыгуу же укук коргоо органдарына маалымат берүү аркылуу өз коопсуздугун камсыздоого аракет кылышы мүмкүн. Тергөөнү жүргүзүүдө бул жагдайды эске алып, басмырлоого кабылган мүчөлөр менен ишенимдүү мамиле түзүү аркылуу алардын көрсөтмөлөрүн алууга болот.

б) Көптөгөн кылмыштуу топтордо мыйзамсыз жол менен алынган кирешелерди бөлүштүрүү маселеси чоң чыр-чатактарды жаратат. Айрым учурларда топтун лидерлери кирешенин көбүн өзүнө ыйгарып, катардагы мүчөлөргө аз гана бөлүгүн калтырат. Мындай абал топтун мүчөлөрүнүн нааразычылыгын күчөтүп, иерархияга болгон ишенимдин төмөндөшүнө алып келет. Тергөөнүн жүрүшүндө бул нааразычылыктарды аныктап, топ ичиндеги мамилелер тууралуу баалуу маалыматтарды алуу мүмкүнчүлүгү жогорулайт.

в) Көрө албастык – бул кылмыштуу топтордогу эң кеңири тараган чыр-чатактардын бири. Топтун мүчөлөрү арасында лидердикке умтулуу, башка мүчөлөрдүн артыкчылыктуу абалына ичи тардык кылуу же жеке жетишкендиктерди көрөлбөө ички келишпестиктерди жаратышы мүмкүн. Бул чыр-чатактарды тергөө иштеринде колдонуу аркылуу топтогу мамилелердин чыныгы мүнөзүн ачып, маалымат алууга көмөктөшүүгө болот.

г) Кылмыштуу топтор атаандаштарына же укук коргоо органдарына иштөө мүмкүнчүлүгүнөн дайыма шек санап турушат. Мындай шектенүүлөр топ ичиндеги ишенимдин бузулушуна, кээде мүчөлөрдүн арасында түз айыптоолорго жана жаза чараларын колдонууга алып келет. Тергөөнү жүргүзүүдө бул шектенүүлөрдү жаратуу же аларды күчөтүү аркылуу топтун биримдигин бузуу мүмкүн. Мындан сырткары, мүчөлөрдүн ортосундагы карама-каршылыкты күчөтүү үчүн атайын психологиялык ыкмаларды колдонуу тергөөчүлөргө баалуу маалыматтарды алууга шарт түзөт.

Мындай мамиленин натыйжалуулугун арттыруу үчүн укук коргоо органдарынын кызматкерлери кылмыштуу топтордун психологиялык өзгөчөлүктөрүн жана социалдык структурасын терең түшүнүүгө тийиш. Топ ичиндеги мамилелерди изилдөөдө заманбап аналитикалык жана технологиялык

инструменттерди колдонуу, ошондой эле кылмыштуу чөйрөдөгү маалымат булактарынан натыйжалуу пайдалануу зарыл.

Ошентип, кылмыштуу топтордогу ички чыр-чатактарды туура пайдалануу кылмыш иштерин иликтөөдө жана кылмышкерлерди жоопкерчиликке тартууда күчтүү курал болуп саналат. Бул ыкма кылмыштуу топтордун уюмдашкан түзүмүн бузуп, алардын мүчөлөрүнүн иш-аракеттерин ачууга жана жазалоого шарт түзөт. Ушул багыттагы изилдөөлөрдү тереңдетүү жана практикалык сунуштарды иштеп чыгуу укук коргоо органдарынын ишинин натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн маанилүү.

Буга карабастан, биздин талдоо тергөөнүн жүрүшүндө процесстин субъекттеринин ортосунда конфликттик өз ара аракеттенүүнүн ар кандай формалары бар.

В. Н. Карагодин “чыр-чатактар бир нече адамдын ортосундагы тирешүүдө гана эмес, ички, бир адамга мүнөздүү болушу мүмкүн” деп белгилейт [75, 16 б.]. Инсан аралык конфликттер да тергөөгө каршы туруу үчүн негиз боло алат. Адам өзүнө же иш-аракеттерине ишенбөөчүлүк көрсөткөн учурларда, тышкы чыр-чатактарды жаратуу аркылуу өзүнүн карама-каршылыктарын чечүүгө умтулуп, ички сезимдерин айланасындагыларга чагылдырышы мүмкүн. Мындай жүрүм-турум тергөө процессинин башка катышуучуларына, анын ичинде тергөөчүгө багытталган терс эмоционалдык реакцияларда чагылдырылат, укук коргоо органдарына ишенбөөчүлүк жана чыр-чатактуу кырдаалдардын жаралышы, бул өз кезегинде сурак жүргүзүүнү татаалдаштырат. Кылмыштарды иликтөө контекстинде инсандын ички чыр-чатагы көбүнчө процесстин катышуучуларына ачык каршылык көрсөтүүгө өтөт. Мындай инсандар “чыр-чатактуу” деген атка конгон [75, 17 б.].

А. Е. Михалчуктун изилдөөлөрүнө ылайык, “тергөөчүлөрдүн жана ыкчам кызматкерлердин көпчүлүгү (болжол менен 82,3%) өз тажрыйбасында чыр-чатактуу инсан” деп аталган нерсеге бир нече жолу туш болушкан [76, 128 б.]. Биздин изилдөөлөргө ылайык, тергөөчүлөрдүн 87% сотко чейинки өндүрүш баскычында окшош инсандар менен жолугушкан. Сурамжыланган

тергөөчүлөрдүн пикири боюнча, 67% учурда “чыр — чатактуу инсан” ролунда шектүүлөр (айыпталуучулар), 18% — күбөлөр жана 15% - жабырлануучулар болушкан.

Ушуга байланыштуу, биздин оюбузча, шектүү(лер) же айыпталуучу(лар) сотко чейинки өндүрүш процессине ачык же жашыруун каршылык көрсөткөн сурактарда чыр-чатактуу кырдаал шарттарында тактикалык ыкмаларды колдонуу жөнүндө маселе өзгөчө кызыгууну туудурат.

А.Ф. Волынский жана В. П. Лавров “жасалган жосундар үчүн жоопкерчиликтен качуу каалоосу менен кылмыштардын бетин ачууга жана иликтөөгө каршы туруу жаңы көрүнүш эмес экенин белгилешет” [77, 93 б.]. Бүгүнкү күндө илимий чөйрөлөрдө “кылмышты иликтөөгө каршы туруу” түшүнүгүнүн аныктамасы боюнча талкуулар уланууда. Бул суроо көптөгөн көз караштарды жаратты жана көп жылдар бою ачык бойдон калууда [75, 176 б.], [78, 148 б.], [79, 232 б.], [80, 188 б.], [81, 990 б.], [82, 388 б.], [83, 178 б.], [84, 477 б.], [85, 281-288 б.]. Каршылык көрсөтүү алдамчылыкка даярдануу баскычында башталып, сот өкүмү чыкканга чейин улантылышы мүмкүн: кылмыш-жаза процессинин башка катышуучуларын психологиялык таасир этүү, күч колдонуу же паралап сатып алуу ыкмаларын колдонуу менен (18%) толук көлөмдө, ошондой эле айыпкердин күнөөлүү фактысын жокко чыгарган айрым жагдайлар боюнча жалган көрсөтмөлөрдү (шериктештерди, күбөлөрдү ж.б.) берүүгө тартуу.

Жогоруда көрсөтүлгөн, ошондой эле мыйзамдуу бүтүмдөрдүн жамынуусу астында алдамчылык аракеттерди жаап-жашырууга багытталган жарандык-укуктук мамилелердин алкагында үчүнчү жактар менен маскировка жасоо кирет.

Жүргүзүлгөн изилдөөлөр көрсөткөндөй, адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылыкты тергөөдө шектүүлөр (айыпталуучулар) тарабынан тергөөгө каршы аракеттенүүнүн эң кеңири таралган ыкмаларынын бири суракта атайылап жалган көрсөтмөлөрдү берүү болуп саналат. Кийинки этаптарда жалган көрсөтмөлөрдүн максаты кылмыштуу топтун эң активдүү мүчөлөрүн же анын уюштуруучусун кылмыш жоопкерчилигинен коргоо болуп калат.

Н. П. Яблоков “кылмыштуу топтун бир же бир нече мүчөсү алдын ала тергөөдө ачыкка чыккан учурлардын 60% ы топтун калган мүчөлөрүн кылмыш жоопкерчилигинен чыгаруу максатында коррупциялык байланыштарды колдонушат жана жалган көрсөтмө беришет” деп белгилеген [86, 259 б.].

Криминалисттердин [87, 893 б.] изилдөөлөрү көрсөткөндөй, уюштуруу деңгээли төмөн же алдын ала макулдашуу менен пайда болгон кылмыштуу топтор эки сурак жүрүм-туруму менен мүнөздөлөт:

1. топтун бардык мүчөлөрүнүн макулдашылган көрсөтмөлөрдүн линиясы;
2. ар бир катышуучунун жеке, өз алдынча каршы линиялары.

Белгилей кетчү нерсе, кылмышкерлер жашаган жерлерде калктын жыштыгы канчалык төмөн болсо, алардын тергөөгө каршылыгы ошончолук активдүү жана болуп көрбөгөндөй болот. Ал эми калктын жыштыгы жогору болгон ири шаарларда каршылык көрсөтүү көбүнчө адаптациялык формаларга ээ болуп, топтун мүчөлөрү жана башка кызыкдар адамдар тарабынан коррупциялык аракеттер менен коштолот.

Ошондой эле тергөөгө каршы турууда кылмыштуу топтордун катышуучуларына көмөктөшүүдө алардын жактоочулары маанилүү роль ойной тургандыгын эске алуу зарыл. Айрым абийирсиз адвокаттар өздөрүнүн кесиптик ыйгарым укуктарын өздөрүнүн жактоочуларынын укуктарын коргоонун ордуна тергөөгө каршы чараларды уюштуруу үчүн колдонушканы белгилүү, бул сурактардын жүрүшүнө да, жыйынтыктарына да таасирин тийгизет. Биздин изилдөөлөргө ылайык, тергөөчүлөрдүн 48% адвокаттарды тергөөгө каршы субъект катары карашат, анткени көпчүлүк учурда алар кылмыштуу топтун мүчөлөрү кармалгандан кийин дароо пайда болот жана шектүүгө анын жүрүм-турумунун бардык аспектилерин талкуулоо аркылуу таасир этет.

Г. М. Селюжицкая улгайган адамдарга карата жасалган алдамчылыкты изилдеп чыгып, “адвокаттар көбүнчө тергөөгө төмөнкү жолдор менен каршылык көрсөтөт” деген тыянакка келген: тергөөчүнү пара алуу, психологиялык же физикалык зомбулук көрсөтүү аркылуу активдүү тергөө аракеттерин жана кылмыш ишин козгоону токтотууга мажбурлоо; тергөөчүнү кылмыш ишин

иликтөөдөн четтетүү максатында тергөө жетекчилигине кысым көрсөтүү [88, 128 б.].

Тактикалык көз караштан алганда, эгерде далилдер базасы карама-каршылыктуу болсо жана текшерүүдөн өтпөсө, айрыкча шектүүлөр күнөөсүн мойнуна алып, кылмыштагы ролун азайтууга аракет кылышса, кылмыштуу топтун мүчөлөрүн ийгиликтүү ашкерелөөгө ишенүү мүмкүн эмес. Алар жагымсыз жагдайларды шылтоолоп, өздөрүн жакшыраак көрсөтө алышат, атүгүл кылмыш жоопкерчилигинен качуу үчүн өздөрүн жабыр тарткан тарап катары көрсөтө алышат. Мисалы, жабырлануучунун материалдык баалуулуктарын мыйзамсыз ээлеп алган шылуундар, жабырлануучу мүлктү өз ыктыяры менен өткөрүп берди деп, уурдалган суммадан кыйла төмөн экендигин билдирип, аны алдаган эмес деп ырасташат. Алар негизсиз тобокелдиктерге, өнөктөштөрдүн адилетсиз аракеттерине же жагымсыз тышкы шарттарга кайрылышы мүмкүн. Кылмыштуу топ кармалган учурда шылуундар алдамчылык кылбаганын, ал эми алардын иши укук коргоо органдары тарабынан мыйзамсыз токтотулганын айтышат. Эгер иш-аракеттер улана берсе, жабырлануучуга пайда алып келиши мүмкүн деп ырасташат.

Мындай билдирүүлөргө каршы туруу мүмкүн экенин эске алуу маанилүү. Мындай маалыматтар төмөнкүлөрдү камтышы мүмкүн: штатта көрсөтүлгөн жумуштарды аткарууга жөндөмдүү кызматкерлердин жоктугу; жумуштарды аткарууга негизсиз төмөн баалар; аларды аткаруунун реалдуу эмес мөөнөттөрү; жасалма документтер (анын ичинде жасалма документтердин негизинде фирманы түзүү); уставдык капиталдын өтө аз өлчөмү; өндүрүш үчүн тиешелүү жабдуулардын жоктугу; алдын ала төлөөнүн максатсыз колдонулушу жана түзүлгөн келишимдер боюнча милдеттенмелерди аткаруу үчүн реалдуу мүмкүнчүлүктөрдүн жоктугун көрсөткөн башка факторлор. Ал кармалгандардын ар бири жөнүндө болгон [89, 29 б.], [90, 34-38 б.].

Жагымсыз шарттарда топтун катышуучуларын суракка алуу тескери тартипте же болбосо тергөөчүнүн адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылыкты

ачууга жана иликтөөгө көмөктөшүүгө багытталган стратегиясына жараша жүргүзүлүшү мүмкүн [89, 29 б.], [90, 34-38 б.]:

- башка шектүүлөрдүн инсандыгы жөнүндө маалыматка ээ болуу (топтун түзүлүшү, байланыштары, кылмыш иштери ж. б.);
- шектүүлөрдүн алдамчылыкка катыштыгынын түздөн-түз далилдери бар экендиги жөнүндө маалыматтар бар, бул жалган маалыматтардын маанисиздигин көрүп, бул адамдарды туура көрсөтмө берүүгө түртүшү мүмкүн;
- ички пикир келишпестиктерден улам (мисалы, таарыныч, сыйлыкты же жазаны адилетсиз бөлүштүрүү) топтун уюштуруучусуна же анын башка мүчөлөрүнө карата терс багытталган;
- коом менен туруктуу жана позитивдүү байланыштарга ээ (жумуш, үй-бүлө, достор) жана алардын кадыр-баркын сактап калууга жана мыйзам менен карама-каршылыктардан алыс болууга умтулушат.

Объект-ресурстук блокторду аныктоо жана белгилөө боюнча тактикалык операциялардын кайсынысына болбосун киргизилиши мүмкүн. Мында сурактын түрдүк маңызы — алгачкы, кайталап же кошумча сурак гана өзгөртүлүшү мүмкүн.

Криминалистикалык маанилүү маалыматты талдоонун негизинде, тактикалык жана психологиялык аспектилерде тергөөчүнүн бир нече жүрүм-турумун камтыган кырдаалдык сурак планын даярдоо сунушталат. Ошондой эле документтерди жана буюм далилдерин көрсөтүү сурак жүргүзүүнүн маанилүү этабы экенин эске алуу керек.

Уюштуруучуну (же топтун жетекчисин) суракка даярдоодо төмөнкү аспектилерди эске алуу керек: уюштуруучунун инсандыгын, анын уюштуруучулук жөндөмүн жана лидерлик жөндөмүн изилдөө керек; ал алдамчылык иш-аракеттерде кандай кесиптик билимди жана көндүмдөрдү колдонгонун аныктоо; аны алдын-ала макулдашууга же кылмыштуу топто түзүүгө колдонулган; ал топто кандай кошумча ролду аткарган (мисалы, юрист, “Кара” бухгалтер, псевдоменеджер ж.б.); суракта анын жүрүм-турумунун болжолдуу линиясы жөнүндө маалымат барбы.

Алдамчылыктын уюштуруучусу суракка эң жакшы жабдылганын эстен чыгарбоо керек. Ал жогорку интеллектке, кылмыштуу жана турмуштук тажрыйбага ээ (изилдөөлөргө ылайык, кылмыштуу топтордун лидерлеринин 85,6% 35-45 жаштагылар); анын эрктүү сапаттары максаттарга жетүүгө, башкалардын эркин басууга жана алардын таасирине баш ийүүгө мүмкүндүк берет. Мындай топтордун лидерлери көбүнчө сөздү жакшы билишет, амалкөйлүккө жана ишкердүүлүккө ээ, бул аларга адамдар менен оңой байланышууга, алардын ишенимине ээ болууга жана алсыз жактарын өз пайдасына колдонууга жардам берет. Алар ошондой эле мыкты баарлашуу жөндөмүнө, чечкиндүүлүккө жана берилгендикке ээ, топтун тышкы жана ички иштөө шарттарын жакшы түшүнүшөт, кризистик кырдаалда тез багыт алышат жана чечим кабыл алышат. Алар өз иш-аракеттеринин конспирациясын камсыз кылууга жөндөмдүү жана өлкөнүн экономикалык, саясий жана өндүрүштүк абалын жакшы билишет. Топтун маанайын көзөмөлдөө менен, мындай лидерлер анын мүчөлөрүнүн жүрүм-турумун болжолдой алышат. Билим деңгээли жогору болбосо дагы, алдамчылыктын уюштуруучулары көбүнчө акылдуу болушат.

Акыркы жылдары кылмыштуу топтордун лидерлеринин, айрыкча “мыйзамдагы уурулардын” арасында динчилдиктин көрүнүшү байкалууда. Бирок, адептүүлүктүн маскасынын астында алар көбүнчө кекчил, таш боор жана сейрек адилеттүү болушат[89, 29 б.], [90, 34-38 б.].

Топтук алдамчылыктын уюштуруучусун суракка алуу топтун калган катышуучуларынын андан аркы аракеттерин аныктоого жана болжолдоого мүмкүндүк берет. Мындай суракка даярдык өтө кылдат болушу керек, анткени уюштуруучунун жүрүм — турум линиясы, эреже катары, экинчи даражадагы аткаруучунун ролунан толук күнөөсүздүккө чейин алдын ала ойлонулган.

Ошондой эле, эгерде шектүүлөр кредиттик алдамчылык сыяктуу кылмыштуу максаттарына жетүү үчүн юридикалык жак аркылуу аракет кылышса, анда суракка даярдануу төмөнкү кошумча аспектилерди камтышы керек экенин эске алуу керек:

1. Юридикалык жактын укуктарын акча каражаттарын уурдоо максатында пайдаланууну аныктоого мүмкүндүк бере турган далил базасын даярдоо. Ушул юридикалык жактын ишине тиешелүү документтерди, анын ичинде уставдык, финансылык документтерди, Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик салык кызматынан анын бар экендигин тастыктаган көчүрмөлөрдү, ошондой эле анын эсептери боюнча акча каражаттарынын кыймылы жөнүндө банктык көчүрмөлөрдү чогултуу зарыл.

2. Шектүүлөр тарабынан жалган маалыматтардын берилишине жол бербөө үчүн насыя берүү, бухгалтердик эсеп жана финансы-экономикалык ишмердүүлүк жаатындагы адистерди суракка чакыруу зарыл. Мындай адистер банктын же кредиттик мекеменин кызматкерлери болушу мүмкүн.

3. Кредиттөөнүн конкреттүү түрлөрүнө карата колдонулуучу шарттар жана талаптар менен таанышуу жана юридикалык, жеке жактардын алыш-бериш эсептери боюнча акча каражаттарынын кыймылын талдоо.

4. Насыя жана банк чөйрөсүндө атайын билимге ээ болгон эксперттер менен кеңешүү.

5. Шектүүлөрдүн күнөөсүн ырастаган документтерге жана предметтерге кылдат талдоо жүргүзүү жана алардын сакталышы үчүн чараларды көрүү (документтерди көчүрүү, сүрөткө тартуу ж.б.).

Шектүүлөр жалпысынан экономикалык жана финансылык тажрыйбага ээ экенин эске алуу керек, бул аларга тармактардын иштешинин оош-кыйыштарын жакшы түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

Түздөн-түз сурак этабында, шектүүлөрдүн ролуна жана күнөөсүнүн даражасына жараша тергөөчү тергөө аракеттерин жүргүзүүнүн эң ылайыктуу тактикасын тандайт. Шектүүгө айыптоого байланыштуу бардык жагдайларды эркин баян катары өз алдынча баяндоо мүмкүнчүлүгүн берүү, андан кийин толук жооп алуу үчүн тактоочу суроолорду берүү маанилүү[91, 23 б.].

Мындан тышкары, алдамчылыктын катышуучуларынан далилдердин мүмкүн болгон жаңы булактарын көрсөткөн маалыматтарды алууда, бул маалыматтарды процессуалдык жактан бекемдөө менен ыкчам пайдалануу зарыл. Бул

шектүүлөрдүн жактоочуларынын катышуусунда дагы ишенимдүү жана натыйжалуу суракка алууга мүмкүндүк берет.

Адамдардын тобу тарабынан тактала турган негизги маселелерге көңүл буруу максатка ылайыктуу көрүнөт. Бул суроолор шектүүлөр жеке адамдын же юридикалык жактын атынан иш-аракет кылганына жараша болжол менен эки топко бөлүнөт.

Суроолордун **биринчи тобу** жеке статуста иштеген шектүүлөргө тиешелүү:

- кылмыштан алынган мүлктүк баалуулуктар жана алардын наркы;
- шериктештер жөнүндө маалымат: алардын инсандыгы жана кылмыштагы ролу;
- даярдоо, кылмыш жасоо жана изин жашыруу этаптарында кылмыштуу топко ким жардам көрсөткөн;
- кармоонун себептери жана башка жабырлануучулар менен алдамчылыктын мүмкүн болгон башка фактылары;
- эгерде башка бирөөнүн документтери колдонулган болсо, алар кайда, качан жана кандай шарттарда алынганын же жасалмаланганын билүү;
- кылмыштан алынган материалдык баалуулуктар сакталган жерди;
- көрсөтмөнүн аныктыгын кантип текшерсе болот.

Суроолордун **экинчи тобу** юридикалык жактын статусунда иштеген шектүүлөргө тиешелүү (мисалы, кредиттик келишимди түзүүдө): алардын демилгеси фирманы түзүүгө алып келген; уюштуруу документтерин даярдаган жана юридикалык жакты каттоону жүргүзгөн; фирманын жетекчилеринин жана башкы адистеринин билими жана кесиптик тажрыйбасы; персоналды тандоо менен алектенген жана кандай критерийлер колдонулган; кызматкерлердин саны, алардын мурунку иш тажрыйбасы; киреше табууга багытталган фирманын иш жүзүндөгү иши; насыя алганга чейин фирманын финансылык абалы жана анын активдери; чогултулган каражаттар кандайча колдонулгандыгы; бухгалтердик отчеттуулук жүргүзүлгөнбү жана салык органдарына отчеттор берилгенби; милдеттенмелерди аткарууну токтотуунун же фирманын ишин токтотуунун себептери.

Эгерде шылуундар юридикалык жактын статусун пайдаланышса аларды суракка алуу зарыл. Суракта ошондой эле төмөнкүлөрдү тактоого тийиш: пирамида схемасы жөнүндө кантип билишкендиги; алдамчылыкты уюштуруудагы ролу; схемага кимдер катышкан; жаңы аманатчылардан түшкөн акча кандайча бөлүштүрүлдү; каржылык иш-аракеттер жөнүндө кандай документтер же отчеттор алардын колунда болгон; каржылык агымдарды эсепке алуу жана кирешелерди бөлүштүрүү кандайча жүргүзүлдү; каржылык кеңешчилер кирешелүү инвестицияларды аныктоо үчүн тартылганбы; кармоо учурунда кандай көрсөтмөлөр берилген; алар өз аракеттерин мыйзамдуу деп эсептейби жана алардын аракеттери ыктыярдуу болгонбу.

Күнөөлүүлөр үчүнчү жактардан укукка жат аракеттерди жасагандыгы жөнүндө көрсөтмө алышы мүмкүн деген версия иштин факт жүзүндөгү жагдайларына, суралып жаткан адамдын жеке өзгөчөлүктөрүнө, ошондой эле башка маанилүү аспекттерге таянууга тийиш. Мындай версияны тастыктоо үчүн шектүүнүн электрондук кат алышуусуна талдоо жүргүзүү жана анын кылмыштуу аракеттерди жасоо менен дал келген мезгилдеги телефондук сүйлөшүүлөрүнүн тарыхын изилдөө керек.

О.В. Сафронкинанын жана В. А. Мещеряковдун “юридикалык жактардын тармактарын башкарууга жооптуу кызматкерлерди суракка даярдоого өзгөчө көңүл буруу керек. Бул адамдар өздөрүнүн терең кесиптик билимине таянуу жана тергөөчүнүн көрсөтмөлөрүндө дал келбестиктерди аныктоо үчүн жетиштүү компетенцияга ээ эмес деп эсептөө менен жалган маалымат бере алышат” деген пикири менен тең бөлүшөбүз [92, 206-210 б.].

Эгерде юридикалык жакты каттоо жасалма документтердин негизинде же жалган адамдардын атына жүргүзүлсө, бул фактыларга байланыштуу бардык жагдайларды жана ар биринин ролун аныктоого мүмкүндүк берет.

Эгерде сурактын алгачкы этабында тергөөчү юридикалык жактын иши, анын иштөө тартиби жана кызматкерлердин милдеттери жөнүндө жогорку деңгээлдеги маалымдуулукту көрсөтсө, бул шектүүнү этияттык менен көрсөтмө берүүгө

даярдайт. Мындай учурда этият, бирок максаттуу сурак тактикасын колдонуу максатка ылайыктуу.

Бухгалтерди суракка алуу учурунда төмөнкүлөрдү билүү керек: бухгалтердик эсепке акча каражаттарын которуу канчалык негиздүү болгон; уюмдун чыгымдары тийиштүү түрдө негизделгенби жана жүйөлөштүрүлгөнбү.

А. Л. Пермяковдун пикири боюнча, “бухгалтерлерди суракка алууда аларга жасалма документтерди төлөө үчүн ким бергенин аныктоо маанилүү. Бул документтерди тапшыргандар аларды даярдоого же кол коюуга катышпаса да, алар кылмышты иликтөөгө жардам бере турган маанилүү маалыматка ээ болуу ыктымалдыгы жогору. Документтерди кантип алышкандыгы жана төлөө боюнча кимдин буйругу бухгалтерге берилгендиги жөнүндө суроолор маанилүү. Бирок, ачык жоопторго ишенүү, айрыкча, эгер алар атайылап алдамчылыкка катышса, кереги жок”[93, 153-163 б.].

Шектүүлөр алдамчылыкка тиешеси бар экенин четке каккан учурда тергөөчү шектүү кайсы жерде болгондугу жана жабырлануучу айткан учурда эмне кылып жүргөнү тууралуу суроолорду берет. Ошондой эле, эгер ал талап кылынса, анын алибисин ким тастыктай алат.

Жалган алиби катары шектүүлөр алдамчылыкка жатпагандыгынын төмөнкү версияларын түртүшөт (мисалы, пластикалык карталарды туура эмес колдонуу):

- карта шектүү тарабынан мыйзамдуу түрдө жарактуу тастыктоочу документтерди колдонуу менен алынган;
- шектүү адам товарларды төлөө же банкоматтан накталай акча алуу үчүн жасалма картаны колдоно алган эмес [94, 201 б.].

Акыркы версия ачык эле ойдон чыгарылгандыгын белгилей кетүү керек, анткени банк картасын алууга контракт түзүүдө кардар жазуу жүзүндө: картаны ишенимдүү сактоого жана аны үчүнчү жактарга бербөөгө, ал эми жоготуп алган учурда дароо эмитент-банкка билдирүүгө милдеттенет.

Жалган алибини жокко чыгаруунун эң күчтүү тактикалык ыкмаларынын бири-шектүүнүн көрсөтмөлөрүн деталдаштыруу. Ага окуянын версияларынын максималдуу санын, ошондой эле мүмкүн болушунча көбүрөөк деталдарды берүү

сунушталат (бир жагдай боюнча орто эсеп менен 30-50 суроо). Эгерде шектүүнүн көрсөтмөсү жалган болсо, анда ал майда-чүйдөсүнө чейин чаташып кетиши мүмкүн [95, 175 б.].

Бир катар авторлордун тактикалык айкалыштары бир эле тергөө иш-аракетинин чегинде чоң мааниге ээ деп ырастаган көз карашы кыйла ынанымдуу. Тергөөчүлөр колдонгон тактика биринчи кезекте шектүүнү чынчыл көрсөтмө берүүгө үндөөгө багытталган [96, 80 б.].

Изилдөөдө биз кылмыш иштерин жана атайын криминалистикалык адабияттарды талдоого ылайык, максималдуу эффективдүүлүк менен тактикалык айкалыштарда колдонула турган ыкмаларды тизмектөө менен чектелебиз.

Жалган көрсөтмөлөрдү ашкерелөө жана шектүүгө таасир этүү үчүн, ушул конкреттүү учурда анын калпынын себептерин табуу керек. А. Р. Ратинов “Тергөөчү жүйөөлө менен күрөшүүгө кайдыгер калбашы керек. Ал терс жүйөөлөрдү нейтралдаштырууга жана чыныгы көрсөтмө берүүгө түрткү бергендерди күчөтүүгө жөндөмдүү активдүү катышуучу болушу керек” деп туура белгилеген [97, 199-200 б.].

Кылмыштуу топтордун катышуучуларын алдамчылыкты иликтөөдө жалган көрсөтмө берүүгө түрткү берген эң типтүү жүйөөлөр төмөнкүлөр:

1. жасалган кылмыш үчүн жоопкерчиликтен качуу же анча оор эмес кылмыш үчүн жазаны издөө менен күнөөсүн азайтуу — реалдуу же ойдон чыгарылган;
2. кылмыштагы шериктештерди коргоо же алардын күнөөсүн жеңилдетүү, достук, үй-бүлөлүк, туугандык байланыштар, ошондой эле жеке кызыкчылыктар үчүн каалоо;
3. чоо-жайын, түзүмүн жана катышуучуларын жашыруу үчүн алдамчылык схемасынын купуялуулугун сактоого умтулуу;
4. ачыкка чыгаргандыгы үчүн кылмыштуу топтун башка мүчөлөрүнөн өч алуу коркунучу;
5. жеке пайда, анткени катышуучулар жалган көрсөтмө бергендиги үчүн шериктештерден материалдык же башка жакшылыктарга ишенсе болот;
6. топтун лидерлеринин кысымы;

7. өч алуу же келечекте өзүнүн коопсуздугун камсыз кылуу максатында шериктештерди каралоо.

Бул жүйөөлөрдү жеңүү, жалганчы шектүүнүн бетин ачуу жана туура көрсөтмө алуу үчүн төмөнкү ыкмалар колдонулат:

Капыстыктын фактору. Бул ыкма суралып жаткан адамга күтүлбөгөн жерден мурунку суроолорго жана жоопторго байланыштуу эмес, токтоосуз жооп берүүнү талап кылат. Мисалы, шектүү тергөөчү биле албаган жерде тинтүү жүргүзүү жөнүндө билдирүү. Тергөө жана сот практикасын талдоо көрсөткөндөй, бул ыкма алдамчылыкты тергөөнүн баштапкы этабында 68% учурларда, кийинки этаптарда — 25% учурларда жана эки этапта — 7% учурларда колдонулат. Авторлор “күтүлбөгөн суроо ар дайым тергөө интуициясына эмес, далилдерге негизделиши керек [98, 107 б.].

Кармоо жеринде дароо суракка алуу. Бул ыкма шектүү кармалгандан кийин дароо суракка алынган, ал жоготууга учураган жана өз позициясын ойлоно элек учурларда натыйжалуу болот. Мындай шартта, ал жалган нускаларын даярдоого убактысы жок болгондуктан, чыныгы көрсөтмөлөрдү берүүгө жакын. Ю. В. Сокол “Тергөөчүнүн жол берилген тактикалык каражаттарды өз убагында колдонуусу анын таанып-билүү мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтет, бул туура маалыматты алууга жана иш боюнча чындыкты аныктоого мүмкүндүк берет” деп туура белгилейт [99, 282 б.], [100, 9 б.].

Бирок, бардык эле авторлор суракта далилдерди көрсөтүү “жалган жалаа жабуунун каражаты” катары гана каралышы керек дегенге макул эмес [101, 34 б.]. Калпты ачуу сурактын максаты болуп саналат, бирок далилдерди көрсөтүү процесси өз алдынчалыгын жоготпогон маанилүү тактикалык ыкма бойдон калууда. Мындан тышкары, далилдерди колдонуу конфликттик кырдаалдарда гана колдонулушу мүмкүн эмес. Тергөө практикасында күбөлөрдүн же жабырлануучулардын эс тутумун “жандандыруу” үчүн далилдер көп кездешет. Н.А. Селиванов “суракта заттык далилдерди көрсөтүүдө ишке таандыктыгы аныкталган буюмдарды гана колдонуу зарыл” деп туура белгилеген [102, 134 б.].

Бул тактикалык ыкма натыйжалуу болбой калышы мүмкүн. Эгерде шектүү олку-солку болуп, чыныгы көрсөтмө берүүгө даяр болсо, бирок батынбаса, анда эң салмактуу далилден баштоо акылдуулукка жатат.

Ошондой эле ыкчам маалыматтарды колдонуудан мурун аны процессуалдык түрдө текшерүү зарыл экенин эске алуу маанилүү. Эгер бул мүмкүн болбосо, алар суракта аларды алуу булагын ачыкка чыгарбай тургандай колдонулушу керек.

Мындай учурларда, натыйжалуу ыкмалардын бири **“кыйыр суракты”** колдонуу же “алыстан” суракка алуу болуп саналат. Бул ыкманын маңызы, тергөөчү шектүүнүн негизги суроолорго чынчыл жооп бергиси келбегендигин билип, шектүү үчүн коопсуз болуп көрүнгөн экинчи суроолорго жооп берүүгө чакырат. Бирок, нейтралдуу түрдө жабылган бул суроолор тергөөчүгө кылмыштын маанилүү деталдарын ачуу үчүн зарыл болгон жашыруун маалыматты камтышы мүмкүн.

Шектүүнүн көрсөтмөсүндөгү **карама-каршылыктарды логикалык талдоо** дагы бир маанилүү ыкма болуп саналат. Методдун маңызы тергөөчү шектүүгө окуялардын өз версиясын логикалык жол менен түшүндүрүүнү сунуштайт, аны иштеги объективдүү далилдер менен салыштырат. Тергөөчү шектүү адамды буга чейин берилген жооптордун логикасына ылайык, анын көрсөтмөлөрүндөгү боштуктарды толтурууга үндөп, такталбаган пункттарга басым жасай алат. Бул шектүү адамдын көрсөтмөсүндө карама-каршылыктарга алып келиши сейрек эмес, анткени карама-каршылыктарды түшүндүрүүгө аракет майда-чүйдөсүнө чейин башаламандыкка жана каталарга алып келет.

Күтүү – бул шектүүнүн жүйөөлөрдүн ички күрөшүн билүүсүнө негизделген тактикалык ыкма: кээ бирлери аны калп айтууга, башкалары чындыкты айтууга үндөйт. Жүйөөлөрдүн бул күрөшү тергөөчүнүн таасири астында жана сурак процессинде күчөшү мүмкүн. Тергөөчү белгилүү бир маалыматты билдирип жатып, шектүүнү чын көрсөтмөгө түрткөн позитивдүү жүйөөлөрдүн пайда болушуна атайылап “негиз салып”, андан кийин суракка тыныгуу жасап, ой жүгүртүүгө убакыт берет. Бул мезгилде шектүү өз ойлору менен жалгыз калганда, жалган көрсөтмөлөрдү четке кагышы мүмкүн.

Легенданы божомолу – бул тергөөчү суралып жаткан адам жалган көрсөтмө берип жатат деп шектенип (“легенда” деп аталат), ага өз версиясын толугу менен айтууга мүмкүнчүлүк берген тактикалык ыкма. Мында тергөөчү кунт коюп угат жана айтылгандарга ишенгендей түр көрсөтөт, протоколдо бардык деталдарды жазат. Андан кийин, арсеналда карама-каршылыктар же бекем аныкталган фактылар болгондо, тергөөчү көрсөтмөлөрдүн жалгандыгын көрсөтүп, уламышты талкалайт. Күтүлбөгөн жерден кармалып, жаңы версияга даяр эмес, шектүү чындыкты моюнга алууга аргасыз болот.

Суралып жаткан адамдын инсандыгынын “алсыз жактарын” колдонуу — бул шектүүнүн жеке өзгөчөлүктөрүн түшүнүүгө негизделген психо-тактикалык ыкма. “Алсыз жактар” ачуулануу, тынчсыздануу, убаракерчилик, көрө албастык жана башка эмоционалдык абалда болушу мүмкүн. Мисалы, ачууланган абалда шектүү кокусунан тынчыраак шартта айтпаган маалыматты бериши мүмкүн.

Кайталап суракка алуу дагы калптын бетин ачуунун натыйжалуу куралы болуп саналат. Шектүү, бир жолу жалган көрсөтмө берип, кийинки сурактарда да карманууга аракет кылат. Бирок, ал сөзсүз түрдө баштапкы окууларынын деталдарын унутуп, ошол эле тактык менен кайталай албайт. Кайра суракка алганда, ал айрым деталдарды башкалар менен толуктап же алмаштыра башташы мүмкүн, бул көрсөтмөлөрдө карама-каршылыктарга алып келет. Тергөөчү бул аномалияларды аныктап, калптын бетин ачып, баштапкы көрсөткүчтөр менен дал келиши мүмкүн. Мындан тышкары, бул карама-каршылыктарды талдоо далилдердин тууралыгын жана кылмышка шектүүнүн кылмыштын чоо-жайын билүү деңгээлин баалоого мүмкүндүк берет, ошондой эле карама-каршы келиши мүмкүн болгон негизги ойлорду аныктоого жана тергөө аракеттерин кошумча тастыктоого багыттоого мүмкүндүк берет.

Сурактын жүрүшүндө, шектүү өзүнүн жалган версиясын карманса дагы, тергөөчү сурактын аралык этаптарын колдонуп, шектүү адамдын өз позициясына шек келтириши мүмкүн болгон кыйыр далилдерди келтириши мүмкүн. Бул, мисалы, калпты ашкерелеген жана шектүүгө кысымды күчөткөн санариптик

издерди талдоодон (электрондук кат алышуу, телефон сүйлөшүүлөрүнүн жазуулары, банк операциялары) алынган далилдер болушу мүмкүн.

Жогоруда айтылган тактикалык ыкмалардан тышкары, алдамчылык жөнүндө иштерде кылмыштуу топтордун катышуучуларын суракка алууда төмөнкүдөй ыкмалар колдонулушу мүмкүн: “суралып жаткан адамдын жана анын шериктеринин кызыкчылыктарынын ортосундагы карама-каршылыктарды логикалык талдоо”, “ырааттуулук”, “иш боюнча чындыкты тактоонун мүмкүн эместигине ишенүү”, “жазага таасир этүүчү жеңилдетүүчү жагдайлар жөнүндө мыйзамды түшүндүрүү”, ошондой эле “тергөөчүнүн маалымдуулугу жөнүндө апыртылган таасир түзүү” [97, 200 б.], [103, 120 с.], [104, 9 б.], [105, 148 б.], [106, 59 б.].

Биринчи суракта шектүү уурдалган акча каражаттарын бөлүштүрүү жана пайдалануу боюнча такталбаган суроолор бойдон калууда. Көбүнчө шылуундар бул суроолорго жооп берүүдөн качышат, бул тергөөчүдөн кийинки сурактардын тактикасын кылдаттык менен даярдоону жана иштеп чыгууну талап кылат.

Мындай учурларда тактикалык ыкмалардын комплексин колдонуу өзгөчө натыйжалуу болот, ал өзүнө легендага жол берүүнү, капыстан же күтүлбөгөн факторду колдонууну, далилдерди көрсөтүүнү, көрсөтмөлөрдү деталдаштырууну, көрсөтмөлөрдөгү карама-каршылыктарды логикалык талдоону, суралып жаткан адамдын жана анын шериктеринин кызыкчылыктарынын ортосундагы карама-каршылыктарды талдоону, күтүүнү, кайталап суракка алууну жана бир катар беттешти өткөрүүнү камтыйт.

Көптөгөн криминалисттердин позициясын колдоп, кылмыштуу топтордун мүчөлөрүн, айрыкча уюшкан жана жогорку түзүмдүү адамдарды суракка алуу атайын тактикалык ыкмаларды талап кылат деп айтууга болот [107, 64 б.], [75], [108, 60 б.]. Алдамчылыкты иликтөөдө фактылык далилдер гана эмес, шектүүлөрдүн психологиялык абалы, алардын шериктештери менен байланышы жана сурактын жыйынтыгына таасир этиши мүмкүн болгон башка факторлор дагы эске алынышы керек. Изилдөөчүлөр туура белгилегендей, “уюшкан кылмыштуулукка каршы күрөштү күчөтүү далилдөө эрежелерин жөнөкөйлөтүү

аркылуу эмес, аларды так сактоо, андан ары өнүктүрүү жана тергөөчүлөрдүн далилдөө өнөрүн өздөштүрүүсү, ошондой эле чындыкты аныктоо үчүн ыкчам-издөө иштеринин натыйжаларын натыйжалуу пайдалануу аркылуу гана мүмкүн” [109, 31-35 б.]. Мунун баары кылмыш схемасын мүмкүн болушунча эффективдүү ачуу жана кылмыштын бардык катышуучуларын аныктоо үчүн зарыл. Бул талаш-тартыштарды талдап, берилген ар бир версияны деталдуу текшере билиши керек болгон тергөөчүдөн өзгөчө көңүл бурууну талап кылат. Ошондой эле тактикалык ыкмаларды иштеп чыгуу жана колдонуу ар бир конкреттүү тергөө кырдаалына мүнөздүү экендигин унутпоо керек.

Сурактын ийгилиги далилдердин болушунан гана эмес, тергөөчүнүн шектүүлөрдүн психологиясын түшүнүү, алардын жүйөөлөрүн жана ниеттерин түшүнүү жөндөмүнөн көз каранды экендигин баса белгилөө керек. Дал ушул фактор туура көрсөтмөлөрдү алууда жана тергөөнү ийгиликтүү аяктоодо чечүүчү болушу мүмкүн.

Ошентип, төмөнкүлөрдү айтууга болот:

1. Кылмыштуу топтордун катышуучуларын алдамчылыкты иликтөөдө жалган көрсөтмө берүүгө түрткү берген эң типтүү жүйөөлөр төмөнкүлөр: 1) жасалган кылмыш үчүн жоопкерчиликтен качуу же анча оор эмес кылмыш үчүн жазаны издөө менен күнөөсүн азайтуу — реалдуу же ойдон чыгарылган; 2) кылмыштагы шериктештерди коргоо же алардын күнөөсүн жеңилдетүү, достук, үй-бүлөлүк, туугандык байланыштар, ошондой эле жеке кызыкчылыктар үчүн каалоо; 3) чоо-жайын, түзүмүн жана катышуучуларын жашыруу үчүн алдамчылык схемасынын купуялуулугун сактоого умтулуу; 4) ачыкка чыгаргандыгы үчүн кылмыштуу топтун башка мүчөлөрүнөн өч алуу коркунучу; 5) жеке пайда, анткени катышуучулар жалган көрсөтмө бергендиги үчүн шериктештерден материалдык же башка жакшылыктарга ишенсе болот; 6) топтун лидерлеринин кысымы; 7) өч алуу же келечекте өзүнүн коопсуздугун камсыз кылуу максатында шериктештерди каралоо.

2. Эгерде шектүүлөр кылмыштуу ниетке жетүү үчүн юридикалык жактын статусун пайдаланып иш алып барышса, анда кредиттөө чөйрөсүндөгү

адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылыктын мисалында сурак өткөрүүгө даярданууга жогоруда айтылгандардан тышкары төмөнкү аспекттерди кошуу зарыл: 1) юридикалык жактын укуктарын акча каражаттарын уурдоо ниети менен пайдаланууну аныктоого мүмкүн болгон айыптоочу далилдөөчү базаны даярдоо. Бул юридикалык жактын иш-аракетинин түрүн, укук белгилөөчү документтердин толук пакетин көрсөтүү менен документтери, финансылык чарбалык иши, анын бар экендигин тастыктаган Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик салык кызматынан көчүрмөлөр, бул юридикалык жактын эсептери боюнча акча каражаттарынын кыймылы жөнүндө банктык көчүрмөлөрдү алуу. 2) шектүү адамдардын анык эмес маалыматтарды беришин аныктоо жана бөгөт коюу үчүн кредиттөө, бухгалтердик же финансы-экономикалык иш жаатында зарыл болгон адистерди суракка катышууга чакыруу (бул адистер банктын же кредиттик уюмдун кызматкерлери болушу мүмкүн). 3) иликтенип жаткан кылмыштын өзгөчөлүгүнө тиешелүү маселелерди иликтөөгө: а) – мыйзам базасынын, кредиттик уюмдун буйруктарынын жана уставдарынын, банктын же кредиттик уюмдун ишин жөнгө салуучу нускамалардын жалпы жоболорун иликтөөгө, атайын адабияттар менен таанышууга; б) банкта же кредиттик уюмда кредиттөөнүн конкреттүү түрү боюнча шарттарды, талаптарды жана тергөөгө; в) суракта берилүүчү документтердин сакталышын камсыз кылуу үчүн зарыл болгон чараларды көрүүгө: документтердин көчүрмөсүн алууга, сүрөткө тартууга. Ошол эле учурда, шектүүлөр, эреже катары, экономикалык жана финансылык чөйрөдө тажрыйбага ээ жана бул тармактарда иштөөнүн бардык татаалдыктары менен тааныш экенин да эске алуу керек.

3. Сурак жүргүзүүдө төмөнкүдөй жагдайлар эске алынууга тийиш, *биринчиден*, алдамчылык жасаган уюшкан кылмыштуу кошуундун кошо катышуучуларын суракка алуу тергөөчүдөн узак даярдыкты, берилген суроолордун тизмесин алдын ала түзүүнүн зарылдыгын, кредиттөө, бухгалтердик же финансы-экономикалык ишмердүүлүк жаатында белгилүү билимдерге ээ болууну, маалыматтык-телекоммуникациялык технологиялар жана психология чөйрөсүндө базалык билимдерге ээ болууну талап кылат. *Экинчиден*, тактикалык ыкмаларды жана

тактикалык айкалыштарды иштеп чыгуу жана алардын жалган күбөлөндүрүүсүнүн жүйөсүнө, тергөөчү койгон максатка (жалган көрсөтмөлөрдү жокко чыгаруу). Аталган жагдайлар сурак эң татаал тергөө аракеттеринин бири экенин көрсөтүп турат.

4. Сурак алуунун программасынын сунушталган автордук варианты төмөнкү мазмундук компоненттерден турат: 1) суракка алууну ийгиликтүү өткөрүү үчүн даярдоо иш-чаралары, бул өзүнө төмөнкүлөрдү камтыйт: а) суракка алуу боюнча план түзүү; б) суракка алынууга тийиш болгон адамдардын чөйрөсүн аныктоо жана суракка алуунун тактикасына таасир тийгизүүчү алардын криминалдык-криминалистикалык мүнөздөмөлөрүн толук изилдөө; в) уюштурулган алдамчылыктын түрүнө жараша консультация үчүн зарыл адистерди аныктоо; 2) бир катар күбөлөрдү суракка алууда белгиленүүгө тийиш болгон жагдайлар баяндалса, алар кийин жасалып жаткан алдамчылыктын түрүнө жараша шектүү статусун алышы мүмкүн; 3) алдамчылык жөнүндө иштер боюнча шектүүлөрдү суракка алууда аныкталууга тийиш болгон маселелердин жана жагдайлардын чөйрөсү төмөнкүлөрдөн улам баяндалган: а) жасалуучу алдамчылыктын түрүнөн, б) уюшкан кылмыштуу кошундун иерархиялык түзүмүндө ээлеген ордуна улам; 4) түзүлгөн тергөө кырдаалдарына (типтүү жана чыр-чатактуу тергөө кырдаалдарына) негизденүү менен сурактын тактикалык-психологиялык ыкмалары чагылдырылган; 5) уюшкан кылмыштуу кошундун катышуучуларынын ортосундагы инсандар аралык өз ара аракеттенүүнүн психологиялык кубулуштарын жана сурактын жыйынтыктарына жетүү үчүн тактикалык максаттарда конфликттик кырдаалдарды пайдалануу боюнча сунуштар берилген; 6) тергөө субъекттеринин жана кылмыш – жаза процессинин башка катышуучуларынын конфликттик өз ара аракеттенүүсүнүн варианттары берилсе; 7) кылмыштуу топтор тарабынан алдамчылыкты иликтөөгө каршы аракеттенүү шарттарында уюшкан кылмыштуу кошундун катышуучуларын суракка алуунун өзгөчөлүктөрү баяндалган; 8) суракты даярдоо жана өткөрүү үчүн иш-аракеттердин Программасы жана уюшкан кылмыштуу кошундун катышуучулары кылмыштуу ойго жетүү үчүн юридикалык жактын статусун пайдаланган учурда

такталууга тийиш болгон маселелердин чөйрөсү; 9) уюшкан алдамчылыктын кошо катышуучулары тарабынан жалган көрсөтмөлөрдү берүүнүн типтүү себептери, ошондой эле аларды жеңүүнүн кыйла натыйжалуу ыкмалары ыйыкталган.

3.3. Адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылыкты териштирүүдө экспертизаларды дайындоонун жана жүргүзүүнүн процессуалдык-тактикалык өзгөчөлүктөрү

Адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылык кылмыштарын иликтөөнүн кийинки негизги этабы далилдерди ар тараптуу чогултуу, текшерүү жана баалоо болуп саналат.

Бул учурда, тергөө конкреттүү адамдардын алдамчылыкка катышуу ыктымалдыгы жогору экендигин тастыктаган белгилүү бир көлөмдөгү далилдерге ээ болот. А. С. Князьков, “Алгачкы этапта чогултулган далилдердин санына карабастан, кийинки тергөө аракеттери тергөөнүн стратегиялык максатын көздөгөн толук кандуу далил базасын түзүүгө багытталышы керек” деп туура белгилеген [110, 179 б.].

Тергөөчүнүн бул этаптагы иши: алдамчылыкка тиешеси бар адамдардын күнөөлүүлүгүнүн буга чейин алынган далилдерин текшерүү; жаңы далилдерди чогултуу; кылмыштуу топтун жашырынып жүргөн катышуучуларын издөө; кылмыш жолу менен алынган акча каражаттарынын, мүлктөрдүн жана башка баалуулуктардын жайгашкан жерин аныктоону камтыйт. Э. Р. Россинская белгилегендей, ири алдамчылыктарда айыпталуучунун чет өлкөлүк банктардагы эсептери, чет өлкөдөгү кыймылсыз мүлкү, ошондой эле жасалма компаниялары бар экендиги жөнүндө версияларын текшерүү керек [111, 423 б.].

Адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылыкты териштирүүдө андан аркы тергөө аракеттеринин мүнөзү тергөөнүн биринчи этабы аяктагандан кийин түзүлгөн кырдаалга жана кылмыштуу топтун ар бир мүчөсүнүн катышуу

даражасын аныктоо болуп саналат, анткени, бул тергөө амалдарын кененирээк карап чыгуу сунуш кылынат.

Экспертизаны дайындоонун тактикасы. Алдамчылык менен байланышкан кылмыштардын бетин жогорулатуу үчүн негизги жолдорунун бири илим жана технология заманбап жетишкендиктерин жигердүү колдонуу болуп саналат. Бул контекстте соттук экспертизаларды дайындоо маанилүү ролду ойнойт, алардын зарылдыгы жыл сайын өсүүдө.

Экспертизаларды дайындоо жана өткөрүү маселелерине Р.С. Белкин, А.Р. Белкин, О. Я.Баев, А. И. Винберг, Н. П. Яблоков, Е. Р. Россинская жана Н. А. Селиванов, ошондой эле З. Т. Баранова, А. А. Леви, Г. А. Атанесян, Л. Н. Чугунов жана С. С. Остроумов сыяктуу криминалист-окумуштуулар өз иштерин арнашкан.

Жүргүзүлүп жаткан изилдөөнүн жүрүшүндө соттук экспертизанын процессуалдык мүнөзүн аныктоого карата бир нече ыкмалардын бар экендигин белгилебей коюуга болбойт. Л. Е. Владимиров үч негизги ыкманы бөлүп көрсөтөт [112, 108 б.]:

1. Экспертиза далилдердин өз алдынча түрү эмес, жеке текшерүүгө кирет. Бул ыкманын жактоочусу Бонниер эксперт тергөөчүнүн колундагы “курал” гана деп ырастаган.

2. Экспертиза далилдердин өзгөчө, өз алдынча түрү болуп саналат. Миттермайер менен Цахаре экспертизаны кыйыр далилдерге окшош далилдердин белгилүү бир формасы катары карап, бул көз карашты колдоп келишкен.

3. Экспертиза күбөлөрдүн көрсөтмөлөрү сыяктуу салттуу мааниде далил эмес. Эксперт “илимий соттун” бир түрү катары каралат, анын чечимдери кылмыш ишинин жыйынтыгына олуттуу таасир этет. Бул ыкманы Бирнаум, Пратобевра жана Карминьяни колдошкон.

Л. Е. Владимиров өзүнүн “Кылмыш далилдери жөнүндө окуу китеби” аттуу эмгегинде бул ыкмаларды дыкат талдап, алардын негиздүүлүгүн ырастоону да, төгүндөөнү да берет. Андан кийин, көпчүлүк теоретиктер соттук экспертиза өзүнчө жана маанилүү далилдин түрү деген жыйынтыкка келишкен.

С. А. Шейфер, өз кезегинде, кээ бир окумуштуулар экспертизаны тергөөчүнүн же соттун буйругу менен атайын билими бар адистер жүргүзгөн тергөө аракети катары карашарын белгилейт. Бул адистер изилдөөнүн негизинде жазуу жүзүндө корутунду беришет [64, 274 б.], [113, 192 б.]. Башка окумуштуулар экспертизаны тергөө иш-аракеттеринен айырмаланган таанып-билүү иш-аракетинин автономдуу түрү деп эсептешет, анткени бул жерде билимди тергөөчү эмес, эксперт алат [114, 51 б.], [115, 283 б.].

Соттук экспертизаны тергөө аракеттеринин тутумуна киргизүүгө каршы негизги аргументтердин бири болуп төмөнкүлөр саналат: а) тергөө аракеттеринин жүрүшүндө билимди тергөөчү өзү алат, ал эми экспертиза процессинде — эксперт; б) эксперт өзүнүн атайын билимдерине жана илимий иштеп чыгууларына таянып, изилдөө методикасын өз алдынча аныктайт.

Экинчи жагынан, көптөгөн авторлор экспертизаны тергөөчүнүн иш-аракеттери менен катарлаш жүргүзүлүүчү таанып-билүү иш-аракетинин көзкарандысыз формасы деп эсептешет. Мисалы, А. А. Эйсман экспертизаны далилдерди чогултуунун башка ыкмалары менен катар өз алдынча жол-жобо катары карайт [116, 112 б.], ал эми И .М. Лузгин аны тергөөнү башкаруу каражаты катары кабыл алат [52, 96 б.].

Ар кандай чечмелөөлөргө карабастан, бардык изилдөөчүлөр экспертиза тергөөчү өз алдынча чече албаган маселелерди чечүү үчүн адистерди тартууну камтыйт дегенге кошулушат [117, 152 б.].

Бул позиция толугу менен С.А. Шейфердин көз карашы менен байланыштуу, ал соттук экспертизанын алкагындагы тергөө аракеттеринин ролун деталдаштырат [118, 79 б.]. Бул ишчаралар төмөнкү негизги кадамдарды камтыйт:

- **изилдөөнүн мүмкүн болгон багыттарын көрсөтүү** — тергөөчү токтомодо иштин жагдайын, берилип жаткан изилдөө объекттерин жана алардын келип чыгышынын контекстин так баяндашы керек. Бул экспертке изилдене турган суроолордун толук спектрин түшүнүүгө жана аларды чечүү үчүн оптималдуу ыкмаларды тандоого мүмкүндүк берет. Бул процесс тергөөчүдөн иштин

фактылык жагын да, заманбап илимий методологиянын мүмкүнчүлүктөрүн да терең түшүнүүнү талап кылат.

- **экспертке кошумча маалымат берүү** — дисциплиналар аралык экспертизалар учурунда кошумча эксперттердин катышуусун талап кылышы мүмкүн.

- **экспертиза өткөрүүнүн жүрүшүн көзөмөлдөө** — тергөөчү экспертизага катышып, эксперттен жүргүзүлүп жаткан иш-аракеттер боюнча түшүндүрмөлөрдү ала алат, бул келип чыккан суроолорго оперативдүү жооп берүүгө жана алынган аралыктык жыйынтыктарга жараша изилдөөнүн жүрүшүн ондоп-түзөөгө мүмкүндүк берет. Мындай кайтарым байланыш тергөө аракеттеринин ийкемдүүлүгүн жана экспертизанын жүрүшүндө изилдөө программасын тактоо мүмкүнчүлүгүн камсыз кылат.

- **процесстин катышуучуларынын укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын камсыз кылуу** — тергөөчүнүн негизги милдеттеринин бири шектүүнүн жана кылмыш-жаза процессинин башка катышуучуларынын укуктарын коргоо болуп саналат.

Ошентип, соттук экспертизаны дайындоо жана көзөмөлдөө менен байланышкан тергөө аракеттеринин комплекси далил базасынын аныктыгын жана толуктугун камсыз кылууга багытталган көп деңгээлдүү жана ийкемдүү тутум болуп саналат. С. А. Шейфер бул иш-аракеттерди тергөө процессинин көзкарандысыз жана маанилүү элементи катары белгилеп, объективдүү жана илимий негизделген натыйжага жетүү үчүн ар бир этапты кылдаттык менен аткаруу зарылдыгын баса белгилеген.

Маанилүү тергөө куралы катары экспертиза дайындоо менен байланышкан жол-жоболорду эске алуу керек, ал эми аны өткөрүү жараянын өзү эмес, толугу менен логикалуу жана негиздүү болуп саналат.

Адамдардын уюшкан тобу тарабынан жасалган алдамчылыкты териштирүүдө соттук экспертизалардын ар кандай түрлөрүн жүргүзүү зарылдыгы келип чыгат, алар иштин жагдайларына, кылмыш жасоо ыкмаларына, укукка каршы иштин

субъектисине (жеке же юридикалык жак болобу), ошондой эле кылмыштуу кол салуунун предметине түздөн-түз көз каранды болот.

Айрым учурларда алар жалпы экспертизаларды дайындоо менен гана чектелет, бул чогултулган далил базасынын толуктугун жана сапатын төмөндөтөт.

Мисалы, акча каражаттарын ар кандай эквиваленттик алмаштырууга, ошондой эле векселдердеги манжа издерин аныктоо үчүн манжа изин текшерүү жүргүзүлүшү мүмкүн. Бул кошумча изилдөөлөр кылмыштуу топтун катышуучуларынын күнөөсүн көрсөткөн далилдер базасын олуттуу кеңейтүүгө мүмкүндүк берет, ошондой эле алардын жашаган жерин тинтүү учурунда издөө үчүн объекттерди тактайт [119, 115 б.].

Тергөө практикасынын материалдарын талдоо көрсөткөндөй, кылмыштуу топтор тарабынан жасалган алдамчылыкты териштирүүдө соттук экспертизанын төмөнкү түрлөрү дайындалат жана жүргүзүлөт: документтердин техникалык-криминалистикалык экспертизасы (21%), экспертизанын объекттерин аныктоодогу көйгөйлөр — 28%, экспертке даректелген суроолорду түзүүдөгү кыйынчылыктар — 46%.

Мындай каталардын арасында төмөнкүлөр турат:

- Терминологияны туура эмес колдонуу. Бул, айрыкча, далилдер электрондук байланыш, интернет баракчалары жана башка санариптик объектилер түрүндө берилиши мүмкүн болгон маалыматтык технологиялар тармагындагы кылмыштарды иликтөөдө актуалдуу. Бул маалыматтарды туура эмес чечмелөө изилдөө предметин бурмалап, эксперттердин ишин кыйындатат.
- Конкреттүү тергөө кырдаалына дайыма эле тиешеси жок суроолордун ашыкча саны. Бул керексиз же ашыкча маалыматтарга алып келиши мүмкүн, бул далилдер менен мындан ары иштөөнү кыйындатат.
- Бир эле объектилер боюнча ар кандай экспертизаларды дайындоо ырааттуулугун бузуу, бул маанилүү далил материалдарын жоготууга алып келиши мүмкүн. Мисалы, жасалма экендигин көрсөткөн документтер изилденген учурларда, экспертизанын туура эмес кезектүүлүгү андан ары талдоо үчүн маанилүү болгон издерди жок кылышы же бурмалашы мүмкүн.

- Токтомдордо заттык далилдердин туура эмес сүрөттөлүшү. Кээде бир эле объект документтин ар кайсы бөлүктөрүндө ар башкача аталат, бул экспертти чаташтырып, изилдөө процессин кыйындатат.

Ошентип, адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылыкты ийгиликтүү иликтөө экспертизанын ар кандай түрлөрүн дайындоону гана эмес, бул процесстин ар бир этабын кылдат иштеп чыгууну да талап кылат, экспертке милдеттерди коюудан тартып буюм далилдеринин сакталышын камсыз кылууга чейин. Экспертизаларды дайындоо жана өткөрүү боюнча так сунуштарды иштеп чыгуу тергөө аракеттеринин сапатын кыйла жогорулатып, адилеттүү сот адилеттигине жетишүүгө көмөк көрсөтөт.

Топтук алдамчылыкты иликтөө процессинде тергөөчүнүн жана укук коргоо органдарынын кызматкерлеринин квалификациясынын жетишсиздиги жөнүндө күбөлөндүрөт. Муну тастыктоо үчүн В.В. Агафонов жана А. Г. Филипов: “эгерде тергөө процессине адистерди тартуу мүмкүн болсо, мындай мүмкүнчүлүктү колдонуу керек” деген негизги принципти туура белгилешет [120, 217 б.], [121, 5-16 б.].

Акыркы пунктка өзгөчө көңүл буруу керек, анткени экспертизага коюлган маселелерди түзүү тактыкты жана конкреттүүлүктү талап кылат, айрыкча, эгерде кеп чоң көлөмдөгү маалымат жөнүндө болсо. Мисалы, “изилденип жаткан чөйрөдө кандай компьютердик маалымат бар?” бул өтө жалпыланган жана эксперттин корутундуларында белгисиздикке алып келиши мүмкүн. Андан айырмаланып, “изилденип жаткан чөйрөдө компьютердик маалымат барбы...?” деген суроо изилдөө багытын так аныктоого мүмкүндүк берет.

А. В. Гусев документтерге техникалык-криминалистикалык экспертиза дайындоодо суроолорду туура коюунун маанилүүлүгүнө да көңүл бурат [122, 96 б.]. Ал белгилегендей, тергөөчүлөр токтомдорго эксперттик изилдөөнүн мүмкүнчүлүктөрүнөн тышкары суроолорду киргизишет, мисалы: “буга чейин ушундай эле жол менен жасалма документтер табылганбы жана алар кандай иштер боюнча өткөн?”. Мындай суроолор криминалдык маалыматтарды чогултуунун жана иштеп чыгуунун адекваттуу тутумунун жоктугунан келип

чыккан маалыматтын жетишсиздигин компенсациялоо аракети жөнүндө күбөлөндүрөт, бирок алар эксперттик изилдөөнүн алкагында чечилиши мүмкүн эмес.

Адамдардын уюшкан тобу тарабынан жасалган алдамчылыкты териштирүүдө соттук экспертизаларды өз убагында жана сабаттуу дайындоо сотко чейинки өндүрүш мөөнөтүн кыскартууда жана кылмыштын бардык катышуучуларынын бетин ачууда негизги ролду ойнойт. Изилдөөнүн жыйынтыгы түздөн-түз үлгүлөрдү ыкчам камсыз кылууга көз каранды.

Документтердин техникалык-криминалистикалык экспертизасы. Мындай экспертиза жасалмалоо фактысын гана эмес, аны ишке ашыруу ыкмасын да аныктоого жардам берет: кол тамгалар жасалмаланганбы, көбөйтүүчү техника каражаттары колдонулганбы, документтердеги фотосүрөттөр алмаштырылганбы, жасалма документ кандай жол менен жасалган.

Диагностикалык суроолорго төмөнкүлөр кирет: бул документ чыныгыбы же жасалмабы? Документ кандай ыкма менен даярдалган? Документтин баштапкы текстине өзгөртүүлөр киргизилгенби жана кандай жол менен?

Идентификациялык суроолорго төмөнкүлөр кирет: берилген мөөрлөрдүн издери бир же башка клишелерден жасалганбы? Изилдөө үчүн берилген клише кагазга басылып чыкканбы?

Ошентип, уюшкан кылмыштуу топтор тарабынан жасалган алдамчылыкты иликтөөдө документтердин техникалык-криминалистикалык экспертизасын колдонуу жасалма документтерди колдонуунун бардык аспектилерин деталдуу изилдөөгө өбөлгө түзөт жана иш боюнча далил базасын түзүүдө маанилүү ролду ойнойт.

Колжазма экспертизасы адамдарды кол менен жазылган тексттер жана кол тамгалар боюнча идентификациялоонун негизги инструменттеринин бири болуп саналат, бул кылмышкерлер башка адамдардын атынан иш алып барган алдамчылык иштеринде өзгөчө маанилүү.

Колжазма экспертизасынын объектилерине колжазма документтер, колжазма тексттердин фрагменттери, кыскача жазуулар (тамга жана сандык) жана кол

тамгалар кирет. Экспертизанын жүрүшүндө диагностикалык жана идентификациялык маселелер чечилет.

Колжазма экспертизасынын диагностикалык милдеттери төмөнкү суроолорду камтышы мүмкүн: Колжазма эркек же аял тарабынан жасалганбы? Кол менен жазылган тексттин автору кайсы курактык категорияга кирет? Текст (же кол тамга) стандарттуу эмес шарттарда (мисалы, суукта, ыңгайсыз абалда) же жазуучунун адаттан тыш физикалык жана психикалык абалында (оору, алкогольдук же баңгизатка мас болуу, таасир этүү абалы) жасалганбы? Колжазма башка адамдын кол жазмасын өзгөртүп же туурап, же сол кол менен жасалганбы? Текстке сөздөр же сандар башка адам тарабынан жазылганбы?

Идентификациялык милдеттер төмөнкү маселелерди чечүүгө багытталган: аталган адамдардын ичинен ким тарабынан кол жазма тексттер же документте берилген жазуулар аткарылган? Белгилүү бир адамдын атынан кол коюу ким тарабынан аткарылган: адамдын өзүбү же башка адамбы? Бир же ар кандай адамдар ар кандай документтердеги кол жазмаларды жана кол тамгаларды же бир документтеги тексттин бир бөлүгүн аткарышканбы?

Алдамчылыктын бетин ачуунун маанилүү элементи болуп кылмышкерлерге таандык болгон документтерде же буюмдарда калган кол издери саналат. Аларды идентификациялоо үчүн манжа издери аркылуу инсандыкты аныктоого мүмкүндүк берген манжа изинин экспертизасы дайындалат.

Дактилоскопиялык экспертизанын объектилерине ар кандай буюмдарда жана документтерде калган кол издери кирет. Бул экспертизанын алкагында төмөнкү диагностикалык маселелер чечилет: объектте идентификациялоо үчүн жарактуу кол издери барбы? Кайсы манжалар жана кайсы кол издерди калтырат? Ар кандай объектилердеги кол издери кайда жайгашкан? Из калтырган адамдын колу анатомиялык өзгөчөлүктөргө ээби? Колдордо бөтөн нерселер болгонбу? Издер канча убакыттан бери калды? Из калтырган адамдын жынысы, жашы жана болжолдуу бою канча?

Идентификациялык суроолорго төмөнкүлөр кирет: кол издери бир же бир нече адамга таандыкпы? Кол издери конкреттүү адам менен калтырылганбы?

Юридикалык жактын статусун пайдалануу менен жасалган алдамчылыкты иликтөөдө бухгалтердик соттук экспертизаны дайындоо өзгөчө мааниге ээ болот. Бул экспертиза бухгалтердик эсептин мыйзамдык талаптарга жооп бергендигин текшерүүгө, ошондой эле финансылык операцияларга байланыштуу мыйзам бузууларды аныктоого багытталган.

Бухгалтердик соттук экспертизанын милдеттерин болжол менен үч негизги топко бөлүүгө болот:

1. Бухгалтердик эсепти жана финансылык көзөмөлдү бузууну аныктоо;
2. Товардык-материалдык баалуулуктарды жана акча каражаттарын эсепке алуунун жана эсептен чыгаруунун негиздүүлүгүн аныктоо;
3. Финансылык операциялар үчүн жана аларды эсепке алуудагы мыйзам бузуулар үчүн жооптуу адамдардын чөйрөсүн белгилөө [123, 329-330 б.].

Кредиттик уюмда ачылган эсеп боюнча операциялар белгилүү бир мезгил ичинде канча суммага чагылдырылган? Кызыктырган мезгил үчүн уюмдун эсебине кандай суммалар чегерилет жана дебеттелет? Кредиттик келишим боюнча алынган акча каражаттары кандай максаттарга жумшалды? Насыяны төлөөгө жумшалган каражаттын суммасы канча?

Финансылык пирамидаларды уюштуруу менен байланышкан алдамчылыкты иликтөөдө калктан акча каражаттарын тартуу аларга төмөнкүдөй маанилүү маселелер коюлушу мүмкүн:

1. *Калктан акча каражаттарын тартуу фактысы.* Эксперт калктын акча каражаттарын белгилүү бир уюмга өткөрүп бергендигин тастыктаган схемалардын же аракеттердин бар экендигин текшерет.
2. *Акча кабыл алынган документтер.* Финансылык пирамиданын катышуучуларынан акча кабыл алууну формалдаштыруу үчүн кандай келишимдик же башка документтер колдонулгандыгын аныктоо зарыл.
3. *Каражаттарды тартуунун укуктук негиздери.* Эксперттен акча каражаттарын тартуу мыйзамдуу болгонун, ал 2023-жылга карата колдонуудагы мыйзамдардын жана Кыргызстандын укуктук ченемдеринин талаптарына жооп бергендигин баалоо талап кылынат.

4. *Тартылган акча каражаттарын пайдалануу.* Негизги маселе жарандардан түшкөн акча кайда жана кандай сарпталганын талдоо болуп саналат.

Бул суроолор каржылык тартипти бузуу аныктоо жана пирамиданын уюштуруучуларынын иш-аракеттеринин кылмыштуу мүнөзүн далилдөөгө мүмкүндүк берет. Мыйзамсыз акча чогултуу фактыларын аныктоо жана операцияларды туура эсепке албоо көбүнчө мындай иштерде далилдүү базанын негизги элементи болуп калат.

Микробөлүкчөлөрдүн издерин экспертизалоо. Картаны курчоо же картаны такылдатуу сыяктуу оюн манипуляциялары менен байланышкан алдамчылык аракеттерди иликтөөдө микробөлүкчөлөрдүн катмарлануу издерин экспертизалоо өзгөчө мааниге ээ болот. Бул экспертизанын негизги милдети микробөлүкчөлөрдөгү бөтөн заттардын бар экендигин, алардын табиятын жана локализациясын аныктоо, ошондой эле бул бөлүкчөлөрдү колдонуу ыкмаларын аныктоо болуп саналат.

Мындай учурларда эксперттик изилдөө көбүнчө алдамчылардан алынган оюн карталарына карата жүргүзүлөт. Экспертке төмөнкү суроолор берилиши мүмкүн:

1. *Карталарда микробөлүкчөлөрдүн болушу.* Көрсөтүлгөн карталарда бөтөн заттардын издери барбы?

2. *Микробөлүкчөлөрдүн келип чыгышы жана локализациясы.* Эксперт микробөлүкчөлөр кайдан келгенин жана картада кайда экенин аныктайт.

3. *Микробөлүкчөлөрдүн бирдейлиги.* Бардык карталарында бөлүкчөлөр бирдей экендиги талданат.

4. *Бөлүкчөлөрдүн байкалышы.* Аларды көзгө идентификациялоо мүмкүнбү?

5. *Аныктоо үчүн техникалык каражаттар.* Микробөлүкчөлөрдүн маалыматтарын аныктоо үчүн кандай жалпы жабдуулар колдонулушу мүмкүн?

Ошондой эле бул экспертизада атайын техникалык каражаттарды колдонбостон микробөлүкчөлөрдү колдонуу мүмкүнчүлүгү жөнүндө маселе маанилүү болушу мүмкүн. Мындай суроолорго жооп берүү алдамчылык жана жасалма оюн процессинин фактысын аныктоого жардам берет.

Белгисиз заттарды изилдөө

Тыгыз микробөлүкчөлөрдүн изин экспертизалоо менен байланышкан, белгисиз заттардын экспертизасы кылмыш болгон жерден табылган заттардын курамын жана табиятын аныктоого кызмат кылат. Ал төмөнкүдөй суроолорго жооп бере алат:

1. Изилденүүчү заттын химиялык курамы. Кайсы зат колдонулган жана ал кайсы категорияга кирет?
2. Заттардын идентификациясы. Экспертизага берилген зат алдамчылык иш-аракеттерди жасоодо колдонулганга окшошпу (мисалы, карталарды чалкалоодо)?

Математикалык экспертиза. Ыктымалдуулук теориясынын принциптерине негизделген математикалык экспертиза карта оюндарындагы алдамчылык фактысын далилдөө үчүн колдонулушу мүмкүн. Аны колдонуу мисалы утуп айкалыштардын түшүп ыктымалдуулугун талдоо болуп саналат. Ошентип, бир карта курч кылмыш иши боюнча, эксперттер бир оюнчуда максималдуу упай топтоо ыктымалдыгы жана башка эки оюнчуда дээрлик окшош айкалыш 235 миң карта бөлүштүрүүнүн бир учуру экенин аныкташкан. Мындай нерсе бир нече жолу кайталанганда, ыктымалдуулук ушунчалык аз болуп калат (мисалы, 57 миллион колго бир жолу), эксперттер манипуляцияны көрсөткөн окуялардын кокустан натыйжасы мүмкүн эмес деген тыянакка келишет.

Асыл таштарды жана металлдарды экспертизалоо. Асыл таштарды же зергер буюмдарын жасалмалоого байланыштуу алдамчылык минералогиялык (гемологиялык) экспертизаны талап кылат. Мындай изилдөө минералдардын табиятын жана алардын жасалмаларын, анын ичинде баалуу жана жарым асыл таштарды изилдөө үчүн колдонулат жана зергерчиликтин өзгөрүшүн аныктоого жардам берет.

Гемологиялык эксперттер төмөнкүдөй маселелерди чечишет:

1. Минералдын келип чыгышын аныктоо. Бул табигый ташпы же синтетикалыкпы?
2. Таштын классификациясы. Таш жасалма, жарым баалуу же баалуу минералдар категориясына киреби?
3. Кендин аныктамасы. Изилдөөгө берилген таш кайдан алынган?

4. Таштын салмагы, өлчөмү жана баасы. Эксперт минералдын физикалык параметрлерин жана анын болжолдуу наркын белгилейт.

5. Ташты иштетүү ыкмасы. Маанилүү аспект минералды иштетүү жолдорун талдоо, адистин квалификациясы, ошондой эле атайын шаймандарды колдонуу.

6. Минералдардын издери. Зергер буюмдарындагы чыныгы же жасалма таштардын мүмкүн болгон издери изилденип, алмаштыруу фактысын аныктоого жардам берет.

Металл таануу экспертизасы. Зергер буюмдарын жасалмалоого байланыштуу алдамчылыкты иликтөөдө зергер буюмдарын жасоодо колдонулган металлдарды жана эритмелерди талдоого багытталган металл таануу экспертизасы колдонулат. Экспертке төмөнкү суроолор берилиши мүмкүн:

1. *Металлдын курамы.* Көрсөтүлгөн зергер буюмдарын жасоодо кандай металл же эритме колдонулган?

2. *Баалуу металлдардын болушу.* Продукцияда баалуу металлдар барбы, эгер бар болсо, кайсынысы жана кандай өлчөмдө?

3. *Буюмга тышкы таасирлер.* Продукт анын касиеттерин өзгөртө турган кандайдыр бир таасирлерге дуушар болгонбу?

Ошентип, каржылык — аналитикалык жана бухгалтердик эсептен минералогиялык жана металл таануу экспертизаларынын ар кандай түрлөрү алдамчылык фактысын аныктоодо, өзгөчө кылмышкерлер татаал схемаларды жана жасалмаларды колдонгон учурларда маанилүү ролду ойнойт. Бул экспертизалар терең илимий анализсиз аныктоо кыйын болгон деталдарды аныктоого мүмкүндүк берет, бул далилдер базасынын көлөмүн олуттуу көбөйтөт жана соттун адилеттигине өбөлгө түзөт.

Искусство тармагындагы алдамчылык. Адам ишмердүүлүгүнүн ар кандай чөйрөлөрүнө кирип, алдамчылык искусство дүйнөсүнө да таасирин тийгизди, мында кылмышкерлер жогорку тапкычтыкты көрсөтүп, белгилүү сүрөтчүлөрдүн жана скульпторлордун оригиналдуу чыгармалары катары көрүнгөн жасалмаларды жаратышат. Бул чөйрөдөгү алдамчылык татаалдыгы менен айырмаланат, анткени ал кылмышкерлерден чыныгы искусство чыгармаларын жаратуунун

өзгөчөлүктөрүн билүүнү, ошондой эле жасалмалоонун татаал ыкмаларын колдонууну талап кылат.

Мындай учурларда искусство чыгармаларынын аныктыгын аныктоо үчүн искусство таануу экспертизасы дайындалат, ал мындай негизги суроолорго жооп берүүгө мүмкүндүк берет:

1. *Предмет искусство чыгармасыбы?* Экспертизага берилген буюм, эгерде ал көркөм баалуулукка ээ болсо, көркөм чыгарма катары таанылышы мүмкүн.

2. *Түп нускасы же көчүрмөсү?* Берилген нерсе оригиналдуу чыгармабы же анын көчүрмөсүбү, аны аныктоо маанилүү. Көчүрмө болгон учурда, ал качан жана кандай жол менен аткарылганын, ошондой эле көчүрмө кайсы түп нускадан жасалганын аныктоо керек.

Искусство таануу экспертизасы чыгарманын табиятын тереңирээк түшүнүүгө, анын аныктыгын баалоого жана искусство чыгармаларын жасалмалоого байланыштуу алдамчылык мүмкүнчүлүгүн жокко чыгарууга мүмкүндүк берет. Мындай кылмыштар маданий мураска жана экономикага чоң коркунуч туудурат, анткени жасалма чыгармалар коллекционерлерди да, галереяларды да адаштырып, олуттуу суммага сатылышы мүмкүн.

Алдамчылык боюнча иштерди тинтүү жана алып коюу тергөөнүн баштапкы этабында да, андан кийинки этапта да, жаңы ыкчам маалымат келип түшкөндө жүргүзүлөт. Тинтүү шектүүлөрдүн жашаган же иштеген жерлеринде, ошондой эле кылмыш иши үчүн мааниси бар буюмдар болушу мүмкүн болгон башка жерлерде жүргүзүлүшү мүмкүн.

Тинтүүнүн жана алып коюунун процессуалдык ченемдери окумуштуулар жана практиктер тарабынан жакшы изилденгени менен, бул контекстте кылмыштуу топтор тарабынан жасалган алдамчылыкка карата маанилүү [125, 29 б.]. Тактап айтканда, кылмыштуу топтун мүчөлөрүнүн арасында маалыматтын чыгып кетишинин алдын алууда маанилүү ролду ойнойт.

Бардык чогултулган далилдерди салыштырып талдоодо тергөөчүнүн маанилүү милдети болуп идентификациялоочу адамдын аракеттерин жана идентификациялоодо ката кетирүү мүмкүнчүлүгүн баалоо саналат.

Жыйынтыктап айтканда, төмөнкү тыянактарды жана сунуштарды чыгарууга болот:

1. Кылмыш иштеринин жана криминалистикалык адабияттардын материалдарын талдоо кылмыштуу топ тарабынан жасалган алдамчылыкты иликтөөдө негизги жагдайларын аныктоодо жана далилдерди чогултууда маанилүү ролду ойнойт.

2. Бул тергөө аракеттерин ийгиликтүү жүргүзүү үчүн тергөөчү окуяга ишенүүдөн качышы керек. Тергөөчүнүн сапаттуу даярдыгы, кесипкөйлүгү жана тажрыйбасы алардын натыйжалуу жүргүзүлүшүн камсыз кылуучу негизги факторлор болуп саналат.

3. Тергөө ишине адистердин катышуусунун мааниси. Тергөө жана сот практикасын изилдөө маалыматтык технологиялар жана каржылык операциялар борбордук орунду ээлеген алдамчылыкты ачуу жана иликтөө үчүн жогорку технологиялар, экономика жана каржы жаатында атайын билимге ээ эксперттердин катышуусу маанилүү экендигин көрсөттү. Мындай тармактардын адистери тергөөнүн бардык этаптарында жана айрым тергөө аракеттерин жүргүзүүдө баа жеткис колдоо көрсөтүшөт, бул кылмыштарды ийгиликтүү ачууга жана алдын алууга жардам берет.

4. Экспертизаларды дайындоо. Кылмыштуу топ тарабынан жасалган алдамчылыкты иликтөөдө документтердин техникалык – криминалистикалык экспертизасы, колжазма, дактископиялык, бухгалтердик жана соттук компьютердик экспертизалар маанилүү. Бул экспертизалар объективдүү далилдерди алууда маанилүү ролду ойнойт жана аларды жүргүзүү үчүн суроолордун тизмеси конкреттүү алдамчылыктын механизмин жараша өзгөртүлүшү мүмкүн, бул аларды кылмыштуу ниетти орнотуу үчүн алмаштырылгыс курал кылат.

5. Укук коргоо органдарынын ыкчамдыгынын жетишсиздиги. Тергөөчүлөрдүн жана ыкчам кызматкерлердин интервьюсунда алдамчылыкты иликтөөдө өзүнүн атайын билимдерин колдонуу маанилүү экени аныкталган, бирок мындай билимдердин ар кандай чөйрөлөрдүн, жасалмалоо жана

сахналаштыруу методдорунун өзгөчөлүктөрү менен шартталган өзгөчөлүгү көп учурда адистердин процесске дайыма эле тартылбай калышына алып келет. Бул, өз кезегинде, адамдардын тобу тарабынан жасалган өзгөрүп жаткан санариптик кылмыштуулукка жана алдамчылыкка реакциянын ыкчамдыгына терс таасирин тийгизет. Бул жердеги көйгөйлөр субъективдүү факторлордон (тергөөчүлөрдүн квалификациясынын жетишсиздиги), ошондой эле объективдүү факторлордон (жаңы коркунучтардын өсүшү жана чет өлкөлөрдөн алдамчылык методдорунун көбөйүшү) келип чыгат.

Ошентип, мындай тыянактары чыгарылат:

1. Буга байланыштуу айрым тергөө аракеттеринин өндүрүшүн оптималдаштыруу боюнча бир катар тактикалык сунуштар иштелип чыккан жана сунушталган. Баяндалган тергөө аракеттери кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдын жана этикалык ченемдердин заманбап талаптарын эске алуу менен кылмыштуу топ тарабынан жасалган алдамчылыктын айрым түрлөрүнө карата жалпы мүнөзгө, ошондой эле конкреттүү мүнөзгө ээ.

2. Кылмыштуу топ тарабынан жасалган алдамчылыкты териштирүүгө карата алып коюуну жана тинтүүнү жүргүзүүнүн заманбап практикасынын негизги көйгөйлөрү болуп төмөнкүлөр саналат: 1) алып коюунун жана тинтүүнүн уюштуруу–тактикалык негиздерине сотко чейинки өндүрүш органдарынын канааттандыарлык эмес мамилеси (пландаштыруу, даярдоо, техникалык каражаттарды пайдалануу, зарыл адистерди чакыруу ж. б.); 2) алдамчылыктын жасалган түрүнө жараша милдеттүү тинтүүгө тийиш болгон объекттерге карата тергөөчүлөр дайыма эле тийиштүү демилгени көрсөтө беришпейт (мисалы: тинтүү объекттери жарандардын турак жайы болуп эсептелбеген автоунаалар, гараждар, жайлар сейрек кездешет); 3) тергөөчүлөр көп учурда алып коюуга жана тинтүүгө катышуудан өздөрүн четтеттишет; 4) көп учурда ар түрдүү документтердин массасынан териштирилип жаткан окуяга тиешеси бар документтерди, анын ичинде кош бухгалтерияны таап, аларды изилдеп, ошондой эле аларды сыпаттоодо жана алып коюуда көмөк көрсөтө алышат); 5) тергөөчүлөр тинтүүнү анын чектелген мүмкүнчүлүктөрүнө ашыкча таянуу менен тандап

алууну артык көрүшөт; б) тергөөчүлөр тинтүү протоколунда изделип жаткан буюмдар кайда табылганын жана кантип (эмне) сакталганын дайыма эле көрсөтүшпөйт, ошол эле учурда алынган нерселердин тизмеси менен гана чектелишет, бул сотто далилдөө процессин татаалдандат. Адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылыкты тергөөнүн жүрүшүндө бул тергөө аракеттерин жүргүзүүдө жогоруда аталган кемчиликтерди четтетүү жана аларга кылдат даярдыкты сактоо кылмыш-жаза куугунтугунун натыйжалуулугун жана сотко чейинки өндүрүштүн сапатын жогорулатууга өбөлгө болот.

3. Уюшкан алдамчылык иштери боюнча аларды дайындоо үчүн талап кылынуучу эң мүнөздүү экспертизаларды жазоо.

4. Соттук экспертизаларды дайындоо жөнүндө токтомдорду чыгарууда тергөөчүлөр жол берген эң көп кездешкен кемчиликтердин катарына төмөнкүлөр кирет: 1) терминологияны туура эмес (так эмес) пайдалануу белгиленет (мисалы, кибер кылмыштарды иликтөөдө, бул электрондук билдирүүлөр, беттер, интернет-сайттар ж. б. түрүндө берилген далилдүү маалыматтын өзгөчөлүгү менен шартталган); 2) көп учурда конкреттүү тергөө кырдаалы менен байланышпастан жана жасалган алдамчылыктын түрүн эсепке албастан маселелердин ашыкча саны коюлат.

5. Тергөө жана сот практикасынын материалдарын талдоо көрсөткөндөй, алдамчылык менен байланышкан кылмыш иштери боюнча жогорку технологиялар чөйрөсүндө атайын билими бар адистердин экспертиза жүргүзүүсү укук коргоо органдарына бул кылмыштар менен да, ошондой эле кылмыштардын бүтүндөй спектри менен да күрөшүүдө олуттуу колдоо болуп саналат, аларда маалымат технологиялары кылмыш ишинин базасынын бөлүгү болуп саналат, ошондой эле бул кылмыштарды тергөөнүн бардык этаптарында башка адистердин (экономисттердин, финансисттердин ж. б.) катышуусу, ошондой эле айрым тергөө аракеттерин жүргүзүүдө кылмыштарды ийгиликтүү ачуунун, тергөөнүн жана алдын алуунун ачкычы болуп калат.

6. Тергөөчүлөрдү, ошондой эле ыкчам кызматкерлерди маектешүүдө кылмыштын бул түрүн иликтөөдө алардын өздөрүнүн атайын билимдеринин

маанилүүлүгүнө басым жасалган. Бирок, атайын билимдер: алдоо жүрүп жаткан чөйрөнүн өзгөчөлүктөрү; издердин пайда болуу механизми; жасалмалоо жана инсценировкалоо ыкмалары; кылмыштуу топту уюштуруунун жана анын жашыруун ишинин өзгөчөлүктөрү, бирок адистер тергөө аракеттерине дайыма эле катыша бербейт же алардын катышуусу чектелүү.

КОРУТУНДУ

Диссертациялык изилдөөнүн негизинде диссертант тарабынан төмөнкүдөй тыянактар жана сунуштар сунушталат:

1. Тергөөнүн татаалдыгы төмөнкүлөрдө: 1) колдонулган өзгөрүүчү транзакция схемаларынан улам алдамчылыкты аныктоо жана ага каршы туруу, ошондой эле бул категориядагы иштерди жасоонун татаал ыкмалары; 2) кылмыштуу топтор тарабынан алдамчылык жасоонун колдонулган ыкмаларынын көп аспектигинен улам көйгөйлөр жана аларды ишке ашыруу географиясы; 3) топтук алдамчылыктын криминалдык ишинин бардык этаптарында санариптик технологияларды колдонуу; 4) бул чөйрөдө аны интернационалдаштыруунун кеңейүү фонунда уюшкан кылмыштуу кошундардын криминалдык ишинин материалдык издерин табуунун жана бекемдөөнүн өзгөчөлүгү; 5) криминалистикалык типтин өзгөчөлүгү түзүмдөрдүн өзгөчөлүгү, уюшкан кылмыштуу кошуундун мүчөлөрүнүн жогорку туруктуулугунун жана корпорациясынын фонунда криминалдык иштин фазасы, мындай калыптандырууга каршы аракеттенүүнү татаалдандат; 6) уюшкан алдамчылык аны милдеттүү түрдө жетишээрлик кесиптик деңгээлде даярдоону жана өткөрүүнү жана аны жашыруунун жогорку даражасын, анын ичинде акча каражаттарын легалдаштыруу жана адалдоо жолу менен талап кылынат; 7) “ойдон чыгарылган” медиацияны пайдалануу менен каралып жаткан чөйрөдөгү уюшкан кылмыштуу кошуундун криминалдык ишинин спецификалык материалдык издерин табуунун жана бекемдөөнүн татаалдыгы, бул далилдөө процессин татаалдандат; 8) кылмыштардын айрым категорияларына адистештирүү жүргүзүлгөн, анда кылмыш тизмегинин бардык этаптарында (мисалы: кумар оюндары) мүчөлөрдүн ортосунда ролдор бөлүштүрүлөт, мындай криминалдык топтор мобилдүүлүккө, башка кылмыштуу түзүлүштөр менен туруктуу байланыштарга ээ жана операциялардын коопсуздугун камсыз кылуучу жогорку техникалык жабдууга, компьютердик программаны башкарган адистердин болушуна ээ; 9) УКК аны ишке ашыруу жана анын мүчөлөрүнүн иш-аракеттерин

шайкештирүү боюнча, анын ичинде кылмыш ишинин бүткүл тизмегин конспирациялоого карата чараларды көрүү боюнча иш-чараларды ар тараптуу комплекстүү иштеп чыгууну, ошондой эле укук коргоо органдары менен байланышкан адамдардын киргизилишине жол бербөө боюнча уюшкан кошуундун мүчөлөрүнүн арасында жашыруун “контрчалгындоо” ишин жүргүзүүнү жүзөгө ашырат; 10) уюшкан алдамчылык “коргоо блогуна” ээ, ага мамлекеттик бийлик түзүмдөрүнүн жана укук коргоо органдарынын коррупциялашкан өкүлдөрү кирет, алар УККдун мүчөлөрү кылмыш жоопкерчилигинен качуу мүмкүнчүлүгүн алууну камсыз кылышат.

2. Жасалган алдамчылыктын топтук мүнөзү боюнча версияларды жылдыруунун негизги көйгөйлөрү төмөнкү типтүү каталардын болушу болуп саналат: 1) кылмыштуу кол салуунун топтук мүнөзүн көрсөткөн издердин бүткүл чөйрөсү аныкталбаган; 2) кылмыш - жаза процессинин катышуучуларынын (жабырлануучулардын, күбөлөрдүн, шектүүлөрдүн) чогултулган (толук жана объективдүү) көрсөтмөлөрүнүн жетишсиздиги; 3) кылмыштуу топ жөнүндө маанилүү маалымат берүүгө даяр адамдарга зарыл коргоону бербегендигинен улам күбөлөрдү (информаторлорду) коргоо жетишсиз камсыз кылынганда; 4) мыйзам чыгаруучу тарабынан каралган тергөө жана башка процессуалдык иш-аракеттердин сапатынын төмөндүгү, чөйрөсүнүн жетишсиздиги (мисалы: финансылык операцияларды толук эмес документтештирүү жана талдоо); 5) чындыкты аныктоого кызыкдар болбогон уюшкан кылмыштуу кошундун мүчөлөрү тарабынан тергөөгө каршы аракеттенүүнү жеңип чыгуу боюнча натыйжалуу чаралардын жоктугу; 6) кылмыш иши боюнча өндүрүштүн процессуалдык мөөнөттөрүн создуктуруу; 7) кылмыштуу схеманын айкалышкан жана татаалдыгын баалабай коюу; 8) трансулуттук уюшкан кылмыштуулуктун мүмкүнчүлүктөрүн этибарга албоо жана кооперация үчүн эл аралык каналдарды тийиштүү деңгээлде пайдаланбоо; 9) Криминалистиканын жетишкендиктерин толук өлчөмдө максатты жана милдеттерди пайдаланбоо.

3. Уюшкан алдамчылыкты тергөө жана ачуу боюнча, анда типтүү баштапкы тергөө кырдаалдарына төмөнкүлөр кирет: 1) алдамчылык уюшкан кылмыштуу

топ тарабынан жасалгандыгы жөнүндө маалыматтар жок болсо; 2) алдамчылык жасагандардын уюшкан кылмыштуу кошундун кошо катышуучулары тиешелүү укук коргоо органдары тарабына белгилүү жана кармалган; 3) жасалган алдамчылыктын уюшкан мүнөзү жөнүндө күбөлөндүрүүчү маалыматтар болсо, бирок сотко чейинки өндүрүш органдары үчүн анын кошо катышуучулары белгисиз болсо; 4) сотко чейинки өндүрүш органдары топтошкон алдамчылык жасалгандыгы жөнүндө криминалистикалык мааниге ээ маалыматка ээ болсо, бирок уюшкан кылмыштуу кошундун кошо катышуучуларынын бири гана кармалган; 5) алдамчылык жасоо фактысы БИИИнын жүрүшүндө аныкталган, бирок ага тиешеси бар адамдардын чөйрөсү жөнүндө маалымат белгисиз.

4. Окуя болгон жерди кароодо төмөнкүлөр маанилүү: 1) комплекстүү мамиле, мында топтун алдамчылык иши жөнүндө маалыматты камтышы мүмкүн болгон материалдык объектилерди, документтерди, электрондук түзүлүштөрдү жана башка маалымат булактарын кошо алганда, окуя болгон жердин мүмкүн болушунча көп аспектилерин камтуу маанилүү; 2) документтерди жана жазууларды тутумдуу талдоо, анткени алдамчылык көбүнчө документтерди жасалмалоону же өзгөртүүнү камтыйт. Ошондуктан финансылык отчетторду, контракттарды, электрондук кат алышууларды жана башка жазууларды талдоого өзгөчө көңүл буруу керек; 3) Компьютерлер, смартфондор, серверлер ж. б. электрондук түзүлүштөрдү милдеттүү түрдө текшерүү, алар топтун мүчөлөрүнүн ортосундагы кат алышууларды, финансылык бүтүмдөрдү жана башка далилдерди камтышы мүмкүн; 4) санариптик криминалистика адистерин тартуу менен санариптик далилдерди квалификациялуу текшерүү жана чогултуу, ошондой эле тергөөнүн негизги элементтери болгон өчүрүлгөн маалыматты калыбына келтирүүнү камтыган санариптик издерди талдоо талап кылынат.

5. Веб-сайтты документти тергөө кароосунун эрежелери боюнча кароо максатка ылайыктуу, анткени ал адамдын интеллектуалдык эмгегинин продуктусу болуп саналат жана бардык документтер сыяктуу эле маалымат алып жүрүүчү болуп саналат, бирок ошол эле учурда КР КЖПКде аны тергөө кароосунун өзүнчө түрү катары регламенттөө керек. Чогултулган маалыматтардын сакталышын жана

маалыматтын уруксатсыз кирүүдөн корголушун камсыз кылуу талап кылынат, айрыкча финансылык жана жеке маалыматтарга келгенде. Адамдардын тобу шайкештире аларын эстен чыгарбоо керек жана маанилүү далилдер ар кандай жерлерге же түзмөктөргө бөлүштүрүлүшү мүмкүн. Бул маалыматты сактоонун бардык мүмкүн болгон жерлерин текшерүүгө жана ар кандай бөлүмдөрдүн же кызмат адамдарынын ортосундагы иш-аракеттерди шайкештирүүгө тутумдуу мамилени талап кылат. Тергөө экспертизасынын жүрүшүндө жүзөгө ашырылган иш-аракеттердин бүткүл комплекси чогултулган далилдер сотто жол берилген деп табылышы үчүн колдонуудагы укуктук ченемдерге жана эрежелерге ылайык келүүгө тийиш.

6. Заманбап шарттарда маалымат технологиялары (IT) боюнча адистерди тартуунун мааниси чоң, анткени бул жаатта иштегендер ар кандай кесиптерди камтыйт. Атап айтканда: - шифрленген маалыматтар же криптовалюта транзакциялары колдонулганда пайдалуу боло турган криптография боюнча адис; - колдонуучулардын купуя маалыматтарына кирүү максатында алдоонун ыкмаларын изилдеген социалдык инженерия боюнча адис; - тергөө иш-аракетинин жүрүшүндө электрондук терминалды текшерүү үчүн зарыл болгон адис; - пластикалык карталардын жүгүртүлүшү же технологиялык процесстер боюнча зарыл билимге ээ болгон адис.

Ошентип, тергөө аракеттерин жүргүзүүдө тергөөчүдөн аларды даярдоого сапаттуу мамиле, кесипкөйлүк гана талап кылынат, ал эми тергөөчүнүн тажрыйбасы аларды натыйжалуу жана ийгиликтүү жүргүзүүнү камсыз кылат, бул алынган маалыматты тергелип жаткан иш боюнча далил катары пайдаланууга жана кийин соттун чечими боюнча жабыр тарткан тарапка зыяндын ордун толтурууга мүмкүндүк берет. Буга байланыштуу айрым тергөө аракеттеринин өндүрүшүн оптималдаштыруу боюнча бир катар тактикалык сунуштар иштелип чыккан жана сунушталган. Баяндалган тергөө аракеттери кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдын жана этикалык ченемдердин заманбап талаптарын эске алуу менен кылмыштуу топ тарабынан жасалган алдамчылыктын айрым түрлөрүнө карата жалпы, ошондой эле конкреттүү мүнөзгө ээ.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАМАЛАР

1. Кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамынын жана этикалык нормалардын заманбап талаптарын эске алуу менен кылмыштуу топ тарабынан жасалган алдамчылыктын айрым түрлөрүнө карата жалпы мүнөзгө ээ болгон, ошондой эле конкреттүү болгон бир катар тергөө аракеттеринин өндүрүшүн оптималдаштыруу боюнча тактикалык сунуштамалардын комплекси иштелип чыккан жана сунушталган.

2. Кылмыштуу топ тарабынан жасалуучу алдамчылыкка байланышкан иштерди иликтөө максатында документтердин техникалык-криминалистикалык экспертизасы, түзүлүштөрдүн жана механизмдердин колжазма, искусство таануу, техникалык экспертизасы, металл таануу, минералогиялык, математикалык, белгисиз заттарды изилдөө, микро бөлүкчөлөрдү салуу экспертизасы, дактилоскопиялык, бухгалтердик, соттук компьютердик жана башка экспертизаларды дайындоо жана жүргүзүү зарылдыгы аныкталган, (бул конкреттүү алдамчылыктын механизминде жараша өзгөртүлүшү мүмкүн), бул кылмыштуу топтун мүчөлөрүнүн кылмыштуу ниетин ачуу үчүн далилдердин объективдүү булагы катары кызмат кылат.

3. Адамдардын уюшкан топтору тарабынан жасалган алдамчылыкты ачуу, иликтөө жана алдын алууга багытталган криминалистикалык операциялардын ажырагыс элементтери катары вербалдык жана вербалдык эмес тергөө аракеттеринин өндүрүшүнүн өзгөчөлүктөрү келтирилген, мында адамдардын тобу тарабынан жасалган алдамчылыкты ачуу жана иликтөөдө негизги мааниге ээ болгон соттук экспертизалардын өндүрүшү.

4. Топтук алдамчылык программасы сунушталган. Мында сурак жүргүзүүдө төмөнкүдөй жагдайлар эске алынууга тийиш экендиги далилденди, биринчиден, алдамчылыкка барган уюшкан кылмыштуу кошундун кошо катышуучуларын суракка алуу тергөөчүдөн узак даярдыкты, берилген суроолордун тизмесин алдын ала түзүүнүн зарылдыгын, кредиттөө, бухгалтердик же финансылык-экономикалык ишмердүүлүк жаатында белгилүү билимдерге ээ болууну,

маалыматтык-телекоммуникациялык технологиялар жана психология чөйрөсүндө базалык билимдерге ээ болууну талап кылат. Экинчиден, тактикалык ыкмаларды жана тактикалык айкалыштарды иштеп чыгуу жана колдонуу ар бир конкреттүү тергөө кырдаалына мүнөздүү экендигин жана көз каранды экендигин эске алуу керек: алдамчылык кылган кылмыштуу топтордун катышуучуларынын жеке өзгөчөлүктөрүнө, алардын кылмышка катышуусунун ролуна, алардын кылмыштуу ниетине шек келтирген топтолгон далилдерге, алардын жалган күбөлөндүрүүсүнүн жүйөсүнө, тергөөчү койгон максатка (жалган көрсөтмөлөрдү жокко чыгаруу же жокко чыгаруу). Аталган жагдайлар сурак эң татаал тергөө аракеттеринин бири экенин көрсөтүп турат.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТЫН ТИЗМЕСИ

1. Щербаченко, А.К. Базовая криминалистическая характеристика как отражение механизма мошенничеств, совершенных группой лиц, и ориентир в практике их расследования [Текст] / А.К. Щербаченко // Вестник ВосточноСибирского института МВД России. – 2019. - №4 (91). – С.211-218.

2. Викторова, Л.Н. Проблемы исследования криминалистических характеристик преступлений и использование полученных данных в оперативно-розыскной практике [Текст] / Л.Н. Викторова // Сборник «Актуальные проблемы борьбы с преступностью». – Иркутск, 1981. – 35 с.

3. Образцов, В.А. Проблемы раскрытия преступлений против здоровья населения, связанные пищевыми отравлениями [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / В.А. Образцов. – Москва, 1976. – С. 8.

4. Варданян, А.В., Грибунов О.П., Капусток П.А., Пермяков А.Л., Унжакова С.В. Расследование мошенничества, связанного с осуществлением инвестиционных проектов на предприятиях железнодорожного транспорта [Текст] Учебное пособие / А.В. Варданян, О.П. Грибунов. – Иркутск: Изд-во Восточно-Сибирского института МВД России, 2018. – 92 с.

5. Варданян, А.В., Грибунов О.П. Современная доктрина методико-криминалистического обеспечения расследования отдельных видов преступлений [Текст] / А.В. Варданян, О.П. Грибунов // Вестник ВосточноСибирского института МВД России. – 2017. - №2 (81). – С. 23-34

6. Айвазова, О.В. Криминалистическая характеристика преступлений как систематизированное отражение механизма преступной деятельности: результаты научной полемики [Текст] / О.В. Айвазова // Вестн. Том. гос. ун-та. – 2014. - №389. – С.153-157.

7. Щербаченко, А.К. Устойчивость механизма мошенничеств, совершённых группой лиц [Текст] / А.К. Щербаченко // Вестник ВосточноСибирского института МВД России. – 2021. - №2. – С.210-218.

8. Ахмедшин, Р.Л. Формализация криминалистически значимых данных: пример криминалистической классификации преступлений [Текст] / Р.Л. Ахмедшин // Перспективы развития социума и их техносферы. – Южно-Сахалинск: СахИЖТ, 2014. – С. 19-23.
9. Субботина, М.В. Концепция формирования базовых методик расследования преступлений. Монография [Текст] / М.В. Субботина. – Волгоград, 2007. – С.58.
10. Белкин, Р. С., Быховский И., Дулов А. Модное увлечение или новое слово в криминалистике[Текст] / Р.С. Белкин, И. Быховский, А. Дулов // Социалистическая законность. – 1987. - №9. – С.57.
11. Меретуков, Г.М., Лунина Е.С., Нелюбова С.Г., Бирюкова С.Н. Содержание основных элементов криминалистической характеристики мошенничества [Текст] // Научный журнал КубГАУ. – 2015. №114. [Электрондук ресурс] // *Кируу режими* URL: <https://cyberleninka.ru/article>
12. Басалаев, А.Н., Гуняев В.А. Криминалистическая характеристика преступлений: общее понятие и практическое значение [Текст] / А.Н. Басалаев, В.А. Гуняев // Методика расследования преступлений. Общие положения. – М., 1976. – с. 100
13. Белкин, Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы: от теории к практике [Текст] Учебное пособие / Р.С. Белкин. – М., 1988. – 173 с.
14. Филиппов, А.Г. О соотношении понятий криминалистической характеристики преступлений и следственной ситуации [Текст] / А.Г. Филиппов// Следственная ситуация. – М., 1984. – С. 71
15. Ермолович, В.Ф. Криминалистическая характеристика преступлений [Текст] / В.Ф. Ермолович. – Минск: Амалфея, 2001. – с.36.
16. Матусевич, И.А. Изучение личности обвиняемого в процессе предварительного расследования преступлений [Тексь] / И.А. Матусевич. – Минск, 2005. – С. 33
17. Галахов, С.С. Криминальные взрывы. Основы оперативно-розыскной деятельности по борьбе с преступлениями террористического характера [Текст] / С.С. Галахов. – М., 2022. – С. 42 -43.

18. Поташник, Д.П. Криминалистическая тактика [Текст]: Учеб. Пособие. / Д.П. Поташник. – М., 1998, - 18-19 с.
19. Гуров, А.И. Профессиональная преступность. Прошлое и современность [Текст] / А.И. Гуров. – М., 1990, - с. 149-153.
20. Белкин, Р.С. Криминалистические средства, приемы и рекомендации [Текст] Учебное пособие. / Р.С. Белкин. – М., 1997, - с. 314.
21. Быков, В.М. Преступная группа: криминалистические проблемы [Текст] Монография / В.М. Быков. – Ташкент, 1991. – с. 143
22. Варданян, А.В. Фиктивные организации как специфические криминальные средства совершения преступлений в сфере экономики: правовые и криминалистические аспекты [Текст] / А.В. Варданян // Вестник Уфимского юридического института МВД РОССИИ. – 2019. - №3(85). – С. 56-62
23. Можаяева, Е.В. Мотивация и особенности личности человека, совершившего экономическое мошенничество [Текст] / Е.В. Можаяев // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. – 2014. - №5-1. [Электрондук ресурс] // *Кируу режими* URL: <https://cyberleninka.ru>
24. Щербаченко, А.К. Концептуальные основы формирования базовой методики расследования мошенничеств, совершенных группой лиц [Текст] / А.К. Щербаченко // Известия ТулГУ. Экономические и юридические науки. – 2019. - №3. – С.155-163
25. Русаков, Р. И. Способы совершения финансового мошенничества в сети Интернет [Текст] / Р. И. Русаков // Векторы развития современного образования: от финансовой грамотности к финансовой культуре: Сборник материалов X Всероссийской научно-практической конференции. – Уфа, 2023. – С. 123-125.
26. Семенова, Н. А. Запрет анонимности в сети интернет как мера профилактики мошенничества [Текст] / Н. А. Семенова // Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. Серия: Экономика и право. – 2022. – № 3. – С. 177-182.
27. Victoria, Artur. (2019). White Collar Crime. 10.13140/RG.2.2.19821.64483 [Электрондук ресурс] // *Кируу режими* <https://www.researchgate.net>

28. Бембеева, Г.В. Тактические и психологические особенности расследования мошенничества [Текст]: дис. канд. юрид. наук: 12.00.09 / Г.В. Бембеева. – Волгоград, 2001. – С. 23.
29. Стрижов, Е.Ю. Психологический анализ личности мошенника с позиций концепции нравственной надежности [Текст] / Е.Ю. Стрижов // Вестник ТГУ. – 2008. - №4. – С.163-171.
30. Вяткин, А. А. Финансовое мошенничество в сети Интернет: оценка, опыт, минимизация угроз [Текст] / А. А. Вяткин // Финансовая экономика. – 2017. – № 1. – С. 39-48.
31. Потапенко, Н.С. Квалификация преступлений, совершаемых в сфере выпуска и обращения банковских карт [Текст] дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Н.С. Потапенко. – Москва, 2006. – 97 с.
32. Сергеев, В.А. Изготовление и сбыт поддельных денег, ценных бумаг, пластиковых карт и иных платежных документов: Уголовно-правовые и криминологические аспекты [Текст]: дис...канд. юрид. наук: 12.00.08 / В.А. Сергеев. – Ростов-на-Дону, 2004. – 101 с.
33. Яблоков, Н.П. Организованная преступная деятельность: теория и практика расследования [Текст]: учеб. пособие / Н.П. Яблоков. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2016. – С. 70.
34. Лозовский Д.Н. К вопросу о криминалистическом анализе организованной преступной группы [Текст] / Д.Н. Лозовский // ЮП. 2011. №4. [Электрондук ресурс] // *Кируу режими* URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-kriminalisticheskom-analize-organizovannoy-prestupnoy>
35. Рощинский, Б.В. Сговор как элемент противодействия расследованию и пути его преодоления [Текст]: автореферат дис. канд. юрид. наук: 12.00.09 / Б.В. Рощинский. – Краснодар, 2004. – 26 с
36. Алешина, А. В., Булгаков А. Л., Котов А. В., Трошков О. Г. Развитие методов противодействия мошенничеству в банковской и финансовой сферах в условиях цифровизации [Текст] / А. В. Алешина, А. Л. Булгаков, А. В. Котов, О. Г. Трошков // Финансовые рынки и банки. – 2022. – № 10. – С. 68-74.

37. Карягина, О. В. Система мер борьбы с мошенничеством [Текст] / О. В. Карягина // Достижения современной науки и образования: Материалы III международной междисциплинарной конференции, Кисловодск, 2017. – С. 111-113.

38. Лукашов, Н. В. Об официальном номере абонента мобильной связи как средстве повышения уровня общественной безопасности в Российской Федерации [Текст] / Н. В. Лукашов // Аналитический вестник Совета Федерации Федерального Собрания РФ. – 2017. – № 15(672). – С. 33-39.

39. Сагадаев, А. Р. Особенности противодействия мошенничеству в сети Интернет в цифровую эпоху [Текст]/ А. Р. Сагадаев, А. В. Зубач // Государство, власть, управление и право: Материалы XIV Всероссийской научно-практической конференции. – Москва, 2024. – С. 233-236.

40. Васильева, В. А. Мошенничество в страховании: сферы проявления и современные возможности предотвращения [Текст] / В. А. Васильева, С. Н. Егоренко // Стратегии устойчивого развития: социальные, экономические и юридические аспекты: Материалы III Всероссийской научно-практической конференции, Чебоксары, 2024. – С. 239-241

41. Волчецкая, Т.С. Криминалистическая ситуалогия [Текст]: дис. докт. юрид. наук: 12.00.09 / Т.С. Волчецкая. - Москва, 1997. – 394 с.

42. Грибунов, О.П. Теоретические основы и прикладные аспекты раскрытия, расследования и предупреждения преступлений против собственности, совершаемых на транспорте [Текст]: автореф. дис... док. юрид. наук: 12.00.09 / О.П. Грибунов. – Иркутск, 2016. – С. 16

43. Кулешов, Р.В. Теоретико-методологические основы раскрытия и расследования преступлений в сфере экстремистской и террористической деятельности [Текст]: автореф. дис. док. юрид. наук: 12.00.12 / Р.В. Кулешов. – Ростов-на-Дону, 2017. – С. 16.

44. Давыдов, В.О. Методика расследования транснациональной преступной деятельности экстремистского характера [Текст]: автореф. дис... док. юрид. наук: 12.00.12 / В.О. Давыдов. – Ростов-на-Дону, 2017. – С. 15

45. Андреев, А.С. Теоретико-прикладные вопросы уточнения объекта криминалистической науки [Текст] / А.С. Андреев // Известия ТулГУ. Экономические и юридические науки. – 2013. - №5-2. – С.27-37.

46. Варданян, Г.А. Криминалистически значимые особенности организованных групп, осуществляющих серийное производство и оборот фальсифицированных лекарственных средств, как информационный ориентир для организации раскрытия и расследования указанных преступлений [Текст] / Г.А. Варданян // Известия Тульского государственного университета. Экономические и юридические науки. – 2014. - № 3-2. – С. 97-104

47. Петров, А. М. Аналитическое обеспечение методов выявления мошенничества [Текст]: учебник / А. М. Петров. – Москва, 2024. – 160 с.

48. Кадыров, Р. И. Финансовое мошенничество в условиях цифровой экономики [Текст] / Р. И. Кадыров // Современные аспекты трансформации финансово-кредитной системы: Сборник статей V Всероссийской научно-практической конференции, Уфа, 2024. – С. 101-104

49. Субботина, М.В. Базовая методика расследования преступлений: суть и значение [Текст] / М.В. Субботина // Вестник криминалистики. Вып. 1 (21). - 2007. – С.15-17

50. Гегель, Г. В. Энциклопедия философских наук. Т. 2. Философия природы [Текст] / Г.В. Гегель. – М.: Мысль, 1975. – 695 с.

51. Кириллова, М. В. Некоторые характеристики мошенничества с использованием электронных средств платежа [Текст] / М. В. Кириллова // Материалы Всероссийской научно-практической конференции. – Москва: Русайнс, 2024. – С. 153-157.

52. Лузгин, И. М. Методологические проблемы расследования [Текст] / И.М. Лузгин. – М.: Юридическая литература, 1973. – 216 с.

53. Возгрин, И. А. Введение в криминалистику: История, основы теории, библиография [Текст] / И.А. Возгрин. – СПб., 2003. – 475 с.

54. Якимов, И. Н. Практическое руководство к расследованию преступлений. М., 1924. – 210 с.

55. Кардашевская, М.В., Шипилова Е.С. Этапы процесса расследования и их характеристика [Текст] / М.В. Кардашевская // Таврический научный обозреватель. – 2015. - № 2-3. – С.8.
56. Варданян, А.В., Айвазова О.В. Принципы формирования частных криминалистических методик: современное состояние и пути совершенствования [Текст] / А.В. Варданян, О.В. Айвазова // Известия ТулГУ. Экономические и юридические науки. – 2016. - №1-2. – С.17
57. Ерахтина, Е.А. Основные этапы методики расследования мошенничества в сфере кредитования [Текст] / Е.А. Ерахтина // Социально-экономический и гуманитарный журнал Красноярского ГАУ. – 2015. - №2. – С.77.
58. Уголовно-процессуальный кодекс Кыргызской Республики от 28 октября 2021 года № 129 // [Электрондук ресурс] // Кирүү режими // <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru>
59. Астафьев, Д.В. Особенности первоначального этапа расследования мошенничества в сфере купли-продажи недвижимости [Текст]: дис... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Д.В. Астафьев. – Краснодар, 2004. – 189 с.
60. Айвазова, О.В. Неотложные следственные действия: теоретико-прикладной подход [Текст] / О.В. Айвазова // Вести. Том. гос. ун- та. – 2018. -№ 4320-205-208. – С. 205-209.
61. Анапольская, А.И. Типичные следственные ситуации и версии первоначального этапа расследования мошенничеств с электронными счетами [Текст] / А.И. Анапольская // Вестник ТГУ. – 2015. - №8 (148). – С.133-140.
62. Кручинина, Н.В. О криминалистическом обеспечении расследования преступлений в сфере экономики [Текст] / Н.В. Круична // Вестник Университета имени О.Е. Кутафина. – 2017. - № 5(33). – С. 77-89.
63. Комаров И.М. Основы частной теории криминалистических операций досудебного производства [Текст]: Монография / И.М. Комаров. – М., 2010. – 160 с.
64. Яблоков, Н.П. Криминалистика [Текст]: Учебник - 2 – е изд., перераб. и доп / Н.П. Яблоков. – М. Юристъ, 2013. – 303 с.

65. Положение о Координационном центре по обеспечению кибербезопасности Государственного комитета национальной безопасности Кыргызской Республики. Утверждено постановлением Правительства КР от 21 мая 2020 года № 266 [Электрондук ресурс] // *Киүүүү режим*

<https://cbd.minjust.gov.kg/159852/edition/1207957/ru>

66. Оролбаев, М.П. Неотложные следственные действия: сравнительное исследование по законодательству Кыргызской Республики и Российской Федерации [Текст]: дисс.канд.наук: 12.00.09 / М.П. Оролбаев. – Москва, 2010. – 79 с.

67. Бибииков, А.А. Способы сокрытия следов преступлений, связанных с нарушением правил дорожного движения и эксплуатации транспортных средств [Текст] / А.А. Бибииков // Известия ТулГУ. Экономические и юридические науки. – 2016. - №4-2. – С.61-71.

68. Филиппов, М. Н. Особенности расследования краж и мошенничеств, совершенных с использованием банковских карт и их реквизитов [Текст]: монография / М.Н. Филиппов. – М.: Юрлитинформ, 2014. – С.87.

69. Карагодин В.Н., Быкова Е.Г., Вахмянина Н.Б. Расследование преступлений, совершенных организованными формированиями [Текст]: научно-практическое пособие. / В.Н. Карагодин, Е.Г. Быкова, Н.Б. Вахмянина. – Москва: Проспект, 2015. – С.79.

70. Кругликова, О.В. Особенности тактики допроса свидетелей и потерпевших по делам о мошенничествах, совершаемых в сфере потребительского кредитования [Текст] / О.В. Кругликова // Вестник института: преступление, наказание, исправление. – 2011. - № 3 (15). – С. 44

71. Щербаченко, А.К. Использование фактора внезапности в раскрытии и расследовании мошенничеств, совершенных группой лиц [Электрондук ресурс] // *Киүүүү режим* <https://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-faktora-vnezapnosti-v-raskrytii-i-rassledovanii-moshennichestv-sovershennyh-gruppy-lits?ysclid=lzdyqwjm1987385009>

72. Россинский, С.Б. Об этических проблемах допроса на предварительном следствии [Текст] / С.Б. Россинский // Судебная власть и уголовный процесс. – 2017. - № 4. – С. 113-119.

73. Комиссаров, В. И. Расследование серийных корыстно-насильственных преступлений, совершаемых организованными группами, на первоначальном этапе [Текст] / В. И. Комиссаров, В. А. Жердев. – М.: Юрлитинформ, 2002. – 160 с.

74. Еникеев, М.И. Психология допроса [Текст] / М.И. Еникеев // Юридическая психология. – 2007. - № 3. – С. 2-11.

75. Карагодин, В.П. Преодоление противодействия предварительному расследованию [Текст] / В.П. Карагодин. – Свердловск, 1992. – С. 16

76. Михальчук, А. Е. Тактические комбинации при производстве следственных действий [Текст]/ А.Е. Михальчук. – Саратов, 1991. – 128 с.

77. Волынский, А.Ф., Лавров В.П. Организованное противодействие раскрытию и расследованию преступлений (проблемы теории и практики) [Текст] / А.Ф. Волынский, В.П. Лавров // Организованное противодействие расследованию преступлений и меры его нейтрализации: материалы научно - практической конференции. – Москва, 1997. – С. 93.

78. Лавров, В.П. Противодействие расследованию преступлений и меры по его преодолению [Текст]: курс лекций / В.П. Лавров. – М.: Академия управления МВД России, 2011. – 148 с.

79. Трухачев, В.В. Преступное воздействие на доказательственную информацию: правовые и криминалистические средства предупреждения, выявления, нейтрализации [Текст] / В.В. Трухачев. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 2000. – 232 с.

80. Журавлев, С.Ю. Противодействие деятельности по раскрытию и расследованию преступления и тактика его преодоления [Текст]: дис... канд. юрид. наук: 12.00.09 / С.Ю. Журавлев. – Н. Новгород, 1992. – 188 с.

81. Белкин, Р.С. Противодействие расследованию и пути его преодоления криминалистическими и оперативно-розыскными методами [Текст] / Р.С. Белкин

// Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции и органов предварительного расследования. – М., 1997. – 990 с.

82. Карагодин, В.Н. Основы криминалистического учения о преодолении противодействия предварительному расследованию [Текст]: дис... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / В.Н. Карагодин. – Екатеринбург, 1992. – 388 с.

83. Тишутина, И.В. Противодействие расследованию организованной преступной деятельности: теория и практика выявления и преодоления [Текст]: монография / И.В. Тишутина. – М.: Юрлитинформ, 2012. – 178 с.

84. Трухачев, В.В. Правовые и криминалистические средства предупреждения, выявления и нейтрализации преступного воздействия на доказательственную информацию [Текст]: дис... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / В.В. Трухачев. – Воронеж, 2001. – 477 с.

85. Яблоков Н.П. Способы противодействия следствию при раскрытии преступлений [Текст] / Н.П. Яблоков // Основы борьбы с организованной преступностью. – М., 1996. – С. 281–288.

86. Яблоков, Н.П. Основы борьбы с организованной преступностью [Текст]: монография / Н.П. Яблоков. – М. 1996. – С. 259.

87. Лавров, В.П. Методика расследования преступлений, совершаемых организованными преступными формированиями [Текст]: Учебник / В.П. Лавров. – М. 2008. – С. 893.

88. Селюжицкая, Г.М. Методика расследования мошенничеств, совершенных в отношении лиц пожилого возраста [Текст]: дисс. канд. юрид. наук: 12.00.09 / Г.М. Селюжицкая. – Москва, 2023. – 128 с.

89. Подольный, Н. Криминалистическая типология личности члена молодежной преступной группировки [Текст] / Н. Подольный // Уголовное право. - 2004. - № 3, - С. 29.

90. Асатрян, Х.А. Типология личности участников организованных групп, занимающихся фальшивомонетничеством [Текст] / Х.А. Асатрян, А.А. Христюк // Академический юридический журнал. - 2014. - № 2 (56). – С. 34-38.

91. Лазарева, В.А. Доказывание в уголовном процессе [Текст]: учебник для бакалавриата и магистратуры. 5-е изд., пере-раб. и доп. / В.А. Лазарева. – М.: Юрайт, 2014. – С.23.
92. Сафронкина, О.В., Мещеряков В.А. Особенности подготовительного этапа допроса при расследовании мошенничества в сфере компьютерной информации [Текст] / О.В. Сафронкина // Вестник ВИ МВД России. – 2019. - №2. – С.206-210.
93. Пермяков, А.Л. Допрос косвенных участников мошенничества, связанного с инвестиционными проектами на предприятиях железнодорожного транспорта [Текст] / А.Л. Пермяков // Известия ТулГУ. Экономические и юридические науки. – 2016. - №2-2. – С.153-163.
94. Абдурагимова, Т.И. Раскрытие и расследование изготовления, сбыта и использования поддельных кредитных и расчетных пластиковых карт [Текст]: дисс...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Т.И. Абдурагимова Т.И. – Москва, 2001 – 201 с.
95. Образцов, В.А. Выявление и изобличение преступника [Текст]: учебник / В.А. Образцов. – М.: Юристъ, 1997. – С. 175.
96. Баев, О. Я. Криминалистическая тактика: понятие и система. [Текст] / О.Я Баев //Актуальные вопросы правоведения. Информационные материалы. – Екатеринбург, 1992. – С. 80.
97. Ратинов, А.Р. Судебная психология для следователей [Текст]: учебное пособие / А.Р. Ратинов. – М., 1967, - 199-200 с.
98. Горский, Г. Ф., Кокорев Л. Д., Котов Д. П. Судебная этика [Текст] / Г.Ф. Горский, Л.Д. Кокорев, Д.П. Котов. – Воронеж: ВГУ, 1973. – С. 107.
99. Сокол, Ю.В. Особенности допроса обвиняемого по делам о вовлечении несовершеннолетних в совершение антиобщественных действий [Текст] / Ю.В. Сокол // Общество и право. – 2011. - № 3. – С.282
100. Соловьев, А.Б. Использование доказательств при допросе на предварительном следствии [Текст]: методическое пособие. / А.Б. Соловьев. – М., 2001. – С.9.
101. Комарков, В.С. Тактика допроса [Текст]: учебное пособие. / В.С. Комарков. – Харьков, 1975. – с. 34.

102. Селиванов, Н.А. Вещественные доказательства. Криминалистическое и уголовно-процессуальное исследование [Текст] / Н.А. Селиванов. – М., 1971. – с. 134
103. Ароцкер, Л.Е. Тактика и этика судебного допроса [Текст] / Л.Е. Ароцкер. – М., 1973. – 120 с.
104. Белкин, Р.С. Предмет, система, задачи и методы советской криминалистики [Текст] / Р.С. Белкин // Криминалистическая экспертиза. Вып. 1. – М., 1966. – С.9.
105. Васильев, А.Н., Карнеева Л.М. Тактика допроса при расследовании преступлений [Текст] / А.Н. Васильев, Л.М. Карнеев. – М., 1970. – С. 148
106. Дулов, А.В., Нестеренко П.Д. Тактика следственных действий [Текст] / А. В. Дулов. – Минск, 1971. – С.59
107. Мазупип, Я.М. Тактика выявления и доказывания вины членов преступных групп [Текст]: Учеб. пособие. / Я.М. Мазупип. – Омск, 1996. – 64 с.
108. Дмитриев, Е.Н., Кочетков А.Г., Полуэктов С.С. Применение фотосъемки, звуко- и видеозаписи в борьбе с организованной преступностью [Текст]: Учеб. пособие / Е.Н. Дмитриев, А.Г. Кочетков, С.С. Полуэктов. – М., 1995. – 60 с.
109. Шейфер С.А. Особенности доказывания по делам об организованной преступности [Текст] / С.А. Шейфер // Актуальные проблемы борьбы с организованной преступностью в сфере экономики: Сборник науч. трудов. – М., 1995. – С. 31-35
110. Князьков, А.С. Типичные следственные ситуации, возникающие на последующем этапе расследования по делам о преступном нарушении правил дорожного движения [Текст] / А.С. Князьков // Вестник Томского государственного университета. – 2017. - № 421. – С. 179
111. Россинская, Е.Р. – Криминалистика [Текст]: Курс лекций / Е.Р. Россинская. – М.: Издательство НОРМА, 2003. – С.432
112. Владимиров, Л.Е. Учение об уголовных доказательствах [Текст] / Л.Е. Владимиров. – Тула: Автограф, 2000. – С. 108

113. Белкин, Р.С. Курс криминалистики [Текст]. В 3-х тт. Т. 1: Общая теория криминалистики. / Р.С. Белкин. – М., 1999. – С.192.
114. Селина, Е.В. Доказывание с использованием специальных познаний по уголовным делам [Текст] / Е.В. Селина. – М., 2003. – С. 51
115. Треушников, М.К. Судебные доказательства [Текст] / М.К. Треушников. – М., 1997. – С. 283.
116. Эйсман, А.А. Вопросы борьбы с преступностью [Текст] / А.А. Эйсман // Вып. 25. – М., 1976, - С. 112.
117. Майлис, Н.П. О соотношении криминалистических и судебных экспертиз [Текст] / Н.П. Майлис // Вестник криминалистики. - 2003. - Вып.1 (5). – С. 152
118. Шейфер, С.А. Следственные действия. Система и процессуальная форма [Текст] / С.А. Шейфер. – М., 2001. – с. 79.
119. Давлетов, Б.К. Научные основы становления и развития судебно-экспертных исследований компьютерных систем [Текст]: дисс.канд.наук: 12.00.09 / Б.К. Давлетов. – Челябинск, 2008. – 115 б.
120. Агафонов В. В., Филиппов А. Г. Криминалистика [Текст]: конспект лекций / В.В. Агафоров, А.Г. Филиппов. – М., 2009. – 217 с.
121. Россинская, Е. Р. Актуальные проблемы судебных экспертиз в Российской Федерации [Текст] / Е.Р. Россинская. – М., 2005. – 5-16 с.
122. Гусев, А.В. Экспертно-криминалистическое обеспечение деятельности органов внутренних дел России [Текст]: учеб. пособие / А.В. Гусев. – М., 2009. – 96 с.
123. Дубоносов, Е.С. Судебная бухгалтерия [Текст]: учебник / Е.С. Дубоносов - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Издательство Юрайт, 2010. – С. 329-330
124. Абдирова, Г.А. Использование специальных экономических (бухгалтерских) знаний при расследовании преступлений, совершаемых в сфере банковской деятельности: По уголовно-процессуальному законодательству Республики Казахстан [Текст]: дисс. канд.наук: 12.00.09 / Г.А. Абдирова. – Челябинск, 2003. – 105 с.

125. Еникеев, М.И., Черных Э.А. Психология обыска и выемки [Текст] / М.И. Еникеев, Э.А. Черных. – М., 1986. – 29 с.